

Ufuk Kitapları: 39 Tarih Dizisi: 13

Osmanlı Barışı **İlber Ortaylı**

Yayına Hazırlayan: **Mustafa Armağan**

Kapak ve İç Düzen: Murat Acar

Baskı ve Cilt: **Erkam** Matbaası

© İlber Ortaylı 2003.

© Da Yayıncılık 2003.

Bu kitabın Türkiye'de yayım hakları yazarla yapılan anlaşma gereği Da Yayıncılık'a aittir. Yayıncıdan izin alınmadan kısmen veya tamamen yeniden yayınlanamaz.

ISBN: 975-6571-50-0

1. *Baskı*: Mart 2004
2. *Baskı*: Mart 2004
3. *Baskı*: Nisan 2004

Ufuk Kitaptan bir Da Yayıncılık ürünüdür.

Cumhuriyet Cad. No: 209/4-B 34230 Harbiye, İstanbul Tel: 0 (212) 232 17
51 Faks: 0 (212) 231 82 34

Online *Satış*: www.da.com.tr

1947 yılında doğdu. Siyasal Bilgiler Fakültesi (1968) ile Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih bölümünü bitirdi. Master çalışmasını Chicago Üniversitesi'nde Prof. Halil İnalcık ile yaptı. "Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler" adlı tezi ile doktor (1978), "Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu" adlı çalışmasıyla da doçent oldu. Viyana, Berlin, Paris, Princeton, Moskova, Roma, Münih, Strasbourg, Yanya, Sofya, Kiel, Cambridge, Oxford ve Tunus üniversitelerinde misafir öğretim üyeliği yaptı, seminerler ve konferanslar verdi. Yerli ve yabancı bilimsel dergilerde Osmanlı tarihinin 16., 19. yüzyılı ve Rusya tarihi ile ilgili makaleler yayınladı. 1989 yılından 2002'ye kadar Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İdare Tarihi Bilim Dalı Başkanı olarak görev yapmıştır. Halen Galatasaray Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. İlber Ortaylı, Uluslararası Osmanlı Etütleri Komitesi yönetim kurulu üyesi ve Avrupa İronoloji Cemiyeti üyesidir. Yayınlanmış Kitapları: *Türkiye İdare Tarihi* (1979), *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Kadı* (1994), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (1983), *İstanbul'dan Sayfalar* (1986), *Studies On Ottoman Transformation* (1994), *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi* (İlhan Tekeli ile birlik te, 1978), *Tanzimat'tan Sonra Mahalli idareler* (1974), *Türkiye İdare Tarihine Giriş* (1996), *Alman Nüfuzunda Osmanlı İmparatorluğu* (1980), *Gelenekten Geleceğe* (1982), *Osmanlı Aile Yapısı* (2000), *Osmanlı İmparatorluğu İktisadi ve Sosyal Değişim: Makaleler 1* (2001).

İlber Ortaylı'nın yayınlarımız arasında çıkan diğer kitapları: *Gelenekten Geleceğe* (2001), *İlber Ortaylı ile Tarih Sınırlarına Yolculuk* (2002), *Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine* (Taha Akyol ile birlikte, 2002).

İÇİNDEKİLER

Sunuş	4
-------------	---

OSMANLI_KİMLİĞİ

Osmanlı Barışı	6
"Osmanlı" Kimliği	18
Osmanlı Aydını	28
Osmanlı Seçkinleri	32
Osmanlı: Üçüncü Roma İmparatorluğu	38
Osmanlı'da Tolerans Ve Tesâmuh	41
Tarih Bilmemekten Dolayı Reddetme Vardır	48

OSMANLI_DÜZENİ

Türk Ailesi	54
Osmanlı Tarihi-Osmanlı Toplumu	57
19. Yüzyılda Osmanlı Saraylarının Geçirdiği Değişim	68
Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları	76
Sanayide Küçük Üretim: Toplumsal Ve Mekansal Boyutlar	82
Cevdet Paşa Ve Avrupa Tarihi.....	92
Türk İncelemeleri Yapan Kuruluşlar.....	102
Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler	107
Tarikatlar Ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi	127
19. Yüzyıl Osmanlı Yönetimi Ve Arap Dili	136

TARİHTEN_BUGÜNE

Yozlaşma Korkusu.....	143
Türk Dışişleri Memuru	147
Tarihî Temeliyle Hukuk Eğitimimiz Ve Adliye Mesleğimiz	151
Toplumumuz Ve Siyasi Partiler.....	156
Maarifin Son_150 Yıldaki Serencamı.....	163

KİTAP_TANITIMLARI

Verimli Bir Yılın Değerlendirilmesi.....	172
Başbakanlık Arşivlerinin_Yayınladığı İki Kaynak Eser	176
Cornell H. Fleischer'in_Mustafa Âli'si Üstüne	182
1703 Ayaklanması.....	183

SUNUŞ

İlber Ortaylı, akademik çevrelerde engin kültürü, eskilerin deyişle "tebahhuru" ile tanınan bir üniversite hocası iken, özellikle 1999 yılında, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı kutlamaları vesilesiyle çeşitli toplantılarda yaptığı "konuşmalarda Türk toplumuna Ahmet Refik'ten sonra "tarihi sevdiren adam" olma yolunda kararlı adımlarla ilerledi. Sadece geniş bilgi si olan araştırmacı bir tarihçi olarak değil, şaşırtıcı çıkışlar yapan bir sosyal düşünür, kültürün bütün lezzetini tatmış bir aydın, çok gezen bir seyyah, hayatı dolu dolu yaşayan bir yaşama ustası, Türkiye'yi dünya ile bir bütün olarak düşünen vizyonu açık bir düşünce adamıdır kendisi...

Ortaylı'nın yazılarını derlemek fikri, onun çeşitli zaman ve yerlerde, çeşitli ihtiyaçlara binaen yazılmış makaleleri bir araya toplayarak okuyucuyu, bir yandan tarihin henüz açılmamış katlarını açmaya, öbür yandan da tarihi özgürleştirmeye yarayacak sınırları zorlamaya davet etmek arzusundan doğdu. Bu kitapta size İlber Ortaylı'nın Osmanlı ekseninde geliştirdi ği tarihçilik çizgisinden bir demet sunuyoruz. Bu makalelerde "Osmanlı Barışı" merkezde olmak kaydıyla Osmanlı aydınından hoşgörüyü, Türk aile yapısı ve son asırda uğradığı dejenerasyonun boyutlarından Osmanlı saraylarının 19. yüzyılda geçirdiği değişimlere; medresenin son güneşi dediği Cevdet Paşa'nın Avrupa tarihini nasıl okuduğundan Tanzimat'ın tarikatlara bakışına ve nihayet tarihten gelen marazî taraflarımızın yoğun olarak analiz edildiği çok yönlü bir çaba ile karşılaşacaksınız.

Tarihçiliği sürekli yapılan bir antrenmana benzeten Ortaylı'nın, tarihin şaşırtıcı uçlarına açtığı yeni menfezleri olarak da görebilirsiniz *Osmanlı Barışı*'ni.

Mustafa Armağan

OSMANLI

KİMLİĞİ

OSMANLI BARIŞI

Türkiye Günlüğü, sayı: 56, 1998.

Osmanlı barışı (*Pax Ottomana*) tarihteki Roma barışının (*Pax Romana*) son modelini, Osmanlı tarihçilerinin hassaten Batılı meslektaşlarına Osmanlı düzenine tâbi milletlerin bu idare altındaki uyumunu izah etmek için kullandıkları bir deyimdir. Muhtelif milletler (dinî gruplar) arasındaki uyum için bir tek şart vardır: Hâkim grubun (yani Türk'ün) kendi etnik kimlik ve kültürünü fazla vurgulamadan kabul ettirmeye çalışması (oradaki Türklük dışında diğer idarî dallarda Türk olma şartı vurgulanmıştır). Kalemîye ve ilmiyye sınıfı Türklerden oluşmuşsa da, Rönesans sonrası çağdaş imparatorluklar gibi bu etnik özellik, vurgulu bir şekilde bu zümreye girmek isteyenlere zorla kabul ettirilmiştir.

Millet sistemi bir kompartıman sistemidir ve insanlar kendi dinî kompartımanının üyesi olarak en alttan üst çizgiye yükselme imkânına sahiptir ve bunun için mücadele ederler. Milletlerin idarî teşkilatı onların merkezle antlaşma ve müzakere ve *istimâlet* sisteminde olduğu gibi bir tür akitle dinî hürriyet, kültürel muhtariyet ve idarî işbirliği (idarî muhtariyet değil) statüsünü vermeleridir. Milletbaşı ruhanî liderdir ve Tanzimat devri de dahil bu böyledir. Ancak Tanzimat döneminde, laik grupların teşkilatlanarak ruhbanın otoritesine iştiraki ve onu bazen safdışı bırakması sağlanmıştır.

Pax Ottomana'nın en önemli vasfı, Müslümanların yanında Helen Hıristiyan unsura bir öncelik, hatta diğerlerine göre üstünlük sağlamasıdır. Tanzimat'da Helenlerin ve Ortodoks kilisenin bu öncelikleri kalkmıştır. Bu, uygulama ile olmuştur. Yunan ayaklanmasının, Bulgar eksarhlığının doğuşu gibi nedenlere dayanır. Fermanlarda (Tanzimat ve İslahat) Rum-Ortodoks patrikinin nüfuzunu hedefleyen ifadeler yoktur ama genel eşitlik statüsü ile bu böyle sonuçlanmıştır.

Millet sistemi (Osmanlı barışı), böylesine barış ve eşitlik sloganları atılırken II. Meşrutiyet yıllarında artık çürümüştü. Klâsik bir imparatorluğun sorunlarını eksik sosyoloji bilgileri ile anlamaya çalışanlar yanlış teşhis ve politikalara yöneldiler. Nihayet Balkan savaşlarıyla Rumeli'deki vatanın kaybı bu sistemin sonu olmuştur. Ondan önce de "kiliseler kanunu"nun kabulü, gayrimüslim milletlerin (Yahudiler hariç), hatta Arapların kulüpler halinde teşkilatlanması gibi fiiller de bu sistemin sonunu getiren gelişmelerdir.

İstanbul'un fethi ve II. Mehmed'in (Fatih) idaresi ile Osmanlı barışının temelleri atılmıştır. 1453 yılında Konstantinopolis (Konstantiniye) Türkler tarafından alınmıştır. Genellikle Avrupa'da birtakım popüler tarihçiler "Artık şehrin adı İstanbul oldu" derler. Oysa İstanbul (*Stinpoli*), şehrin sayısız adlarından biridir. Ama devletin başkenti, fetihten sonra da büyük kurucusunun adını taşımaya devam etti ve Konstantiniye ismi, basılan paralarda (*duribe fi Konstantiniye*), fermanlarda (*bemakam-ı Konsantiniye-i mahmiyye el mahrusa-* korunmuş, himaye edilmiş dünya başkenti Konstantiniye) olarak geçmeye devam etti. İmparatorluğun son gününe kadar basılı kitaplarda bile "Konstantiniye... Matbaası" gibi künyelere rastlanır.

Şehre Slavlar *Zarigrad*, mümin Müslümanlar *Darü'l-Halijetu'l-aliye* (Halife evi) demişlerdir. Resmî ismi budur. "Roma" vasfı etnik yapıyla ilgili değildir ve Türklüğün yadsınmasını gerektiren bir kozmopolitizmle de ilgili değildir. Nitekim Hıristiyan Roma'da da Latinlik değil, Helenlik hâkim vasıftı.

Türkler bu imparatorluğun esas unsurudur. Ordunun dili Türkçedir. Kaçlıryada Türkçe kullanılır. Ama imparatorluğun ilk asırlarında Rumca ve eski Slovince de bir kaçlırya diliydi. 19. asırda bile Balkan Slavları Rumca, Bulgarca ve Sırpça dilekçe verirlerdi. Ve tabii Arapça ve şiırsel Fars dili de hiçbir zaman ihmal edilmemiştir. Türkçeyi Arap harfleri kadar Yunan, Ermeni, ve Raşı dediğimiz İbranî harfleriyle yazan gruplar vardır. Gene bazı cemaatlerin Yunancayı ve Sırpçayı Arap harfleriyle yazdığını biliyoruz.

Devletin adı hanedanın adını (Osmanlı) taşırdı. 19. yüzyılda ise Osmanlılık sadece devlet adı değil, aynı zamanda bir emperyal kimlikti. Londra elçisi Helen asıllı Fenerli Bey Kostaki Musurus Paşa bir Osmanlıydı. Selanik mebusu Musevi Emanuel Karasso Efendi de Osmanlı idi. Arnavut, Arap, Kürt ve Türk asıllı Müslümanlar da öyleydi. Sultan II. Abdülhamid'e 1909 yılında (Nisan başı) tahtından indirildiğini tebliğ eden heyette bu unsurların hemen hepsi temsil ediliyordu. Bu kozmopolit heyetin hal'i tebliğ ettiğii hükümdar aynı zamanda Müslümanların halifesiydi ama heyetin yapısıyla ilgili keyfiyet, işlemleri değıştirmedii.

Bu imparatorluğun kozmopolit yapısı bir Roma mirası mıydı? Evet, ama daha çok hayır... Roma mirası bu saydığımız örneklerle sınırlı değildir şüphesiz. Malûmdur, "Bizans" imparatorluğu ve "Bizanslık" Avrupa hümanistlerinin verdiğı bir addır (Hierony mus Wolff, 16. asır başı). Bizans halkı kendine hiçbir zaman böyle demez. *Romanioi*, "Devletin ve ülkenin adı Romania'dır" der. Türkler de bu ülkeye "Rum ülkesi", mensuplarına da "Rumî" derler ve hatta bu ülkeyi fethettikten sonra da böyle dediler (*İklim-i Rum*, Rum ülkesi, *Sultan-ı Rum*, Rum sultanlığı) veya Rum Selçukluları... Bu ülkenin bir düşünürü veya mensubundan Rumî diye söz ederler. Ünlü mistik Mevlana Celaleddin Rumî gibi... Aslında fethedilen ülkenin Hıristiyanları da yeni Müslüman hükümdara *Vasilikos Romanioi*, *Vasilikos Turkos* demişlerdi. Türkler Romalı, Rum tabirini o günden bugüne Helenler için de kullanmaya devam etmişlerdir. Bugün dahi Peloponnes halkına Yunanlı-İon, Küçük Asya halkına Rum derler. Nitekim Rum-Ortodoks kilisesi denirdi. Osmanlı resmi belgelerindeki bu tabir kilisenin kullandığı *ökumenik* tabirinden daha fazla yaygın ve iddialıdır. Çünkü *Ökumene* tabiri insanın yaşadığı dünya parçasını ifade eder. Roma ise zaten kâinata hâkimdir. Çünkü Fener'deki Patrikler ve Osmanlı yönetimi Roma kilisesi unvanını, Roma'daki kiliseye rakib olarak taşımaktadır. Bugün Türkiye Cumhuriyeti dahi İstanbul'daki kiliseyi resmî olarak bu adla adlandırır (Rum Ortodoks Patrikhanesi).

1453 Mayıs'ında Polis düştü. Yeni Sezar, Rumlar tarafından "Vasilikos" diye anıldı. *Kayser-i Rum* unvanını aldı. Osmanlı hükümdarı aynı zamanda da Müslümanların halifesidir. Bu ruhanî bir unvan değildir. Ama 18. yüzyıl dünyası bunu anlamadı ve hilafete ruhanîyet izafe edildi. Günün şartlarında Osmanlı da bu yanlışa sarılmıştır. Emirü'l-Müminin, '*dux fidelis*'den başka bir Şey değildi. İstanbul'un fethinden önce de Türk Sultanları bu unvanı kullandılar. Genellikle Müslümanların Mısır'daki halifesine hükümdarlık unvanı tasdik ettirilir. I. Bayezid (Yıldırım) 14. asır sonunda Mısır halifesine "Sultanu'r-Ruma" (Roma ülkesi) sultanı unvanını tasdik ettirmiştir. Böylece 12-13. asırlardaki Türk Selçuk hanedanı sultanları gibi o da Rum ülkesi *sultanı* unvanını taşıyordu. İstanbul'un fatihi II. Mehmed kendisini Bizans'ın tüm eski topraklarının efendisi ve Bizans (Rum) tahtının sahibi olarak görüyordu.

1454 yılı Ocak ayı başlarında (yani Ortodoks kilisesinin takvimine göre Noel gününde) cihan padişahı II. Mehmed Han Ortodoks din adamı ve Doğu Roma imparatorluğunun son patriklerinden (azledilen) Ghennadios Scholarios'u sarayına davet etmiş, onu imparatorluğun Rum (Roma) Ortodoks patriği olarak tayin ediyordu. Aşağıda değineceğimiz üzere Alman müsteşrik Babinger'in de tasvir ettiği veçhile yeni patriğe gösterilen ihtimam ve iltifat Rum (Bizans) kayzerlerinin dönemiyle ifade edilemeyecek kadar abartılıydı. Hükümdar onunla yemek yedi; saray halkı kendisine refakat etti ve hediye edilen mallarla makamına döndü. (Bu yer ilk anda bugünkü Fatih Camii civarında Aziz Havariyun Kilisesi olmalıydı. Sonra Zeyrek'de Kutsayıcı İsa, nihayet 16. asrın sonunda bugünkü Fener'deki Aya Yorgi). Fatih, Ghennadios'u sadece Helenlerin değil, imparatorluktaki bütün Ortodoks Hıristiyanların ruhanî lideri ve milletbaşı (etnarh) olarak tayin etmiştir. Böylece Balkanların istiklâlî ve bağımsız kiliselerin ihyası nedeniyle birkaç yüz yıldır kabuğuna çekilen ve ökümenizmi sözde kalan kilise, yenilen Roma'nın satvetli günlerine, hatta fazlasıyla dönüyordu. Bulgarlar (1395'den beri Osmanlı hakimiyetinde idiler), Makedonlar, Sırlar, kuzey Yunanistan Konstantiniye Patrik'inin ruhanî, idarî, malî, kültürel, hukukî otoritesi altına girdi. Patrik, milletbaşı olarak Roma'ya (Batı) rakipti. Bizans'ın toprak kaybıyla onulmaz bir yara alan Rum Ortodoks kilisesi 1442 Floransa Konsülünde öldürücü bir darbe yemişti. Katolik-Ortodoks çatışmasının erittiği kilise bu tayinle anıldı ve topraklarını kapsayan Osmanlı gücü ve politikasıyla yeniden alevleniyordu. Artık iki kilisenin, yani Katolik ve Ortodoksların birleşmesi mümkün olmayacaktır ve buna ihtiyaç da yoktur.

Fatih Sultan Mehmed Han daha başka bir işlemede bulundu. 451 Chalcedon

(Kadıköy) Konsülünden beri Roma kilisesinden ayrılan Ermeni kilisesine (öbürleri Süryani ve Mısır Kıpti kiliseleri idi) bir şahsiyet ve kontrol alanı vermek istiyordu.

1461'de (kabul edilen tarih) Bursa Ermeni metropoliti Hova gem'i İstanbul'a celbederek Ermeni milletinin patriği ve milletbaşı olarak nasbetti. Bu yeni bir kurum, yeni bir uygulamaydı. O vakte dek Ermeni halkının ruhanî lideri, Eçmiyazin'daki (Erivan) Katoğikos olup diğerleri Sis ve Ahdamar (Van) katoğikoslarıdır. Ermenilerin Kudüs'de de bir patriki vardı. Fatih Sultan Mehmed Han İstanbul'a tayin edilen bir ruhanî liderin her şeyden önce Ermeni milletinin ruhanî ama daha çok idarî, malî lideri ve eğitim ve sansür otoritesi olduğunu belirtiyor; bu anlamda milletin ruhanî liderleri katoğikoslar dahi İstanbul patriki'nin idarî otoritesine tabî olacaktı. Bir müddet sonra Süryanî Kadîm grubu da hi Ermenilere bağlandıysa da çok geçmeden ayrıldılar ve 19. asırdaki müstakil konumları resmen tanındı.

Musevî cemaatinin bağımsızlığı tanınıyordu. Hatta ayrı bir mezhep olan Karayların (Karaim) milletbaşı tayin edildiği biliniyor. (Örneğin *BOA*, Gayrimüslim cemaat defteri, Yahudi ve Karaî defterleri cild: 18, s. 38-42'deki hükümler.) Bugünkü bilgilerimizle Karaim cemaatinin hukuken ne derecede müstakil olduğunu ve bunun sınırlarını tespit edemiyoruz. Muhtemelen emperyal protokolde yer almayan Karaim milletbaşısına cemaatinin işlerinde müracaat edilir ve talepleri dikkate alınır. Özellikle vergi tarh ve cibayeti konularında da yardımları istenirdi. Bunun gibi Sa maryalıların da böyle bir işleme tâbi olduğu ve öyle tanıdıkları *Mühimme* kayıtlarından anlaşılıyor. Samarya (Samaritan) kâtiplerin mesela Şam'da Beylerbeyi divanında ve defterdar nezdinde istihdam edildikleri fakat kendilerinden şikayet edildiği bu kayıtlardan anlaşılmaktadır.

15. asır ve 16. asırda Türkiye imparatorluğu yoğun Safarad (İspanyalı) Yahudi göçüne şahit olmuştur. Şehirde (İstanbul'da) 50 cemaat (*kahal*) birden ortaya çıkmıştır. Bir ülkenin, mesela İspanya'nın Hıristiyanlarca zabtından sonra Müslüman ve Yahudilerin birlikte göçünü kabul etmek imparatorluğun şanındandır. Balkanların kaybı sırasında da aynı olay yaşanacaktır. 15. asır sonundan itibaren Selanik, dünyanın en büyük Yahudi merkezi haline gelmişti (bugün bu unvan New York'a aittir). Bu önemli ve özgün bir politikaydı. Hıristiyan dünyaya karşı cihad yürüten Osmanlı devleti, Yahudi nüfusu kabul ve himaye etmek ve Avrupa Yahudilerinin arasında da himayeci bir imaj kazanmak politikasını gütmüştür.

İstanbul'un yeni vechesi

Ayasofya artık cami olmuştu. Bu cami üzerindeki Türk menkıbelerinin sayısı neredeyse Helen Hıristiyanlarınkine yakındır ve Ayvansarayî örneğinde olduğu gibi yazılır ve okunurdu. (Meslekdaşımız Stefanos Yerasimos'un bu konudaki çalışmasına işaret edelim.) Bir müddet sonra çıkan emirname ile Rum Ortodoks inanıştaki bütün teba, yani Bulgar, Sırb, bazı Arnavutlar, Makedonlar ve Ortodoks inanıştaki Araplar ona bağlandı. Patrik hepsinin dinî, idarî, malî işlerindeki en büyük başıdır. Her türlü okul ve yayın işleri onun denetimindeydi. Roma hukuku cemaatin hukukî alandaki mevzuatıdır ve tarihte Roma hukukunun bu dönemine bilindiği gibi *Turkokratia* denir. İslam hukuku nasıl ki Müslümanları bağlıyor, bazı özgün sahalara müşterek olarak girmek mümkün değildir ve dindarlık sadece bir hayat tarzı değil fikir ve hayata bakışı (*Weltanschauung*).

Mamafih devlet ve toplum hayatında, arazi rejiminde ve ceza kanununda hem Eski Türk pagan gelenekler, hem de Roma hukukundan gelen din dışı düzenlemeler vardır. Fatih Sultan Mehmed Han'ın ceza kanunnamesi hükümleri Justinianus'un hukuk kanunlarına yakındır. Bütün Ortadoğu imparatorlukları gibi Bizans maliyesinde de diğerleriyle benzerlikler vardır. Osmanlı eyalet idaresinde, şehir yönetiminde Roma (Bizans) ile benzerlikler vardır. Bazı yazarlar Fatih'in bu hareketlerinde Roma Katolik kilisesinin nüfuzunu kırma iddiasını da ileri sürerler. Mamafih Papa II. Pius kendisine bir mektup yazdı ve Hıristiyanlığa davet etti. "Bunu yaparsan biraz suya ihtiyacın var. *Aquae pauxcillium*, (En büyük hükümdar) ve *arbiter mundi* olacaksın diyordu Fatih'e. Ortadoğu'da imparatorluklar birbirini izleyen ve benimseyen, taklit eden şirketler gibidir. İmparatorluğun vasfı, iyi uyarlayıcı olmasıdır.

O devrin Türk vakanüvisi İbn-i Kemal, Padişah II. Mehmed'in Roma tahtını benimsediğini ve bu nedenle eski imparatorların kanını taşıyan bütün Bizans soylularını idam ettirdiğini yazıyor. Unutmayalım, Osmanlı hanedanı Kantakuzinoslarla akrabaydı. Sultan Orhan, İonnis Kantakuzinos'un kızı Theodora ile evlenmiştir. Sultan Murad'ın annesi de başka bir Hıristiyan prenses olan Holofero (*Nilifer*) idi.

Saray yaşamı ve devlet kültürü bir Roma Caesar'inkini de andırıyor. Nihayet İran ile benzerlikler vardı. Padişah bazen halife unvanını kullanmıştır (İnalçık, "Mehmed II", *İslam Ansiklopedisi*, s. 514). Ama hepsinden önemlisi, Fatih'in Roma Kayseri (*Kayser-i Rum*) unvanını kullanmasıdır. Bu sonuncu unvan sonraki asırlarda terkedildi. Bütün dinlerin mensuplarının hükümdarı

olarak Fatih, Patrik Gennadios'a Hıristiyan dini üzerine bir kitap yazmasını emretti (*İtikadname*, bu alanda kalıcı bir müracaat kitabı oldu).

Fatih Müslüman ulema ile de sık sık toplanıp görüşürdü.

Şehre bir başshaham tayin etti ve Musevilerle de yakın ilişkide idi. Devrin hümanistleri ile yakın ilişki kurmuştu. Gentile Bellini onun sarayında çalışıyordu. Venedik elçisi onun Latince ve Yunanca da bildiğini yazıyor. Sarayda Roma tarihi üzerinde çalışıyor ve münakaşalar yapıyordu. Giacomo de Languschi şöyle diyor: "Dünyada tek bir devlet ve tek inanç olmalıdır, bu acaba Müslümanlık mı idi?" Katı Müslümanlar II. Mehmed'i hiç sevmeydi. O kozmopolit bir mezhep olan Hurufiliğe meylediyordu ve Huruflerin içinde her mezhep ve dinden kimseler vardı. Bu meyilde kozmopolitizm kadar Hurufiliğin piri Fazlullah'ı Timur'un torunu Şahruh'un ortadan kaldırılması rol oynamış olmaz mı? Çağdaşı Trapezuntus bir şiirinde onu "Romalıların imparatoru" diye selamlıyordu.

Bu "Roma imparatoru" unvanı ve kültürü I. Selim (1512-1520) zamanında terk edildi. Arabistan ve Mısır'ın fethi ve Sultan Selim'in "Mekke ve Medine'nin hadimi" unvanını alması, Türk imparatorluğunda İslamî ideolojinin dozunu arttırdı. Artık Roma fikri bırakılmıştır. Vakıa devletin Avrupa toprakları Rumeli adını taşıyordu, Ortodoks-Grek kilisesi ise halen Hıristiyanlar üzerindeki nüfuzunu koruyordu ve patrikin protokoldeki yeri henüz seçkindi. Ama Osmanlı imparatorluğu 15. asır sonunda bir Balkan imparatorluğu ve ahalisinin çoğu Hıristiyanken artık klâsik İslam toprakları bu devlete geçmişti ve Müslümanlar çoğunlukta idi. Bununla beraber Doğu Roma'nın kurumları, kilise ve bütün halk arasında Roma kültürü ve eski inanışlar yaşıyordu. W. Hasluck'un eserinde bu kültürel sentez ve renklilik sayısız örnekleriyle görülür.

Sahte Üçüncü Roma

Bizans yıkıldıktan sonra ve özellikle 16. asırda Moskova ve Rusya, Bizans'ın halefi olduğunu ilan etti. Rurik hanedanı Bizans'la akrabaydı. Din ve kanun (*zakon*) oradan gelmişti. İvan Grozni, Moskova'yı Üçüncü Roma olarak ilan ediyordu. Daha önce IV Ivan sözde Roma geleneğini izleyerek unvanını almıştı. Kilise, bazı menkıbeleri, halk arasında yayarak Tann'nın şimdi Moskova'yı seçtiğini söylüyordu. Acaba Moskova Üçüncü Roma olabilir miydi? Fakat Osmanlı imparatorluğunun Ortodoks tebası üzerindeki diplomatik himaye hakkını Rusya ancak 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasıyla elde etmiştir. Buna karşılık Türk sultanı da Rusya'nın Müslümanları üzerinde Halife olarak

diplomatik bir koruyuculuk elde etti.

Roma imparatorluğu nedir? Birinci Roma çok tanrılıydı. İkincisi Hıristiyandı. Üçüncüsü Müslüman olamaz mıydı? İmparatorluk sadece dinle değil, hukukla ve müesseselerle, halkın yaşayışı ve kültürle tarif ve tespit edilir. 15. yüzyıla kadar imparatorluk rolü oynanmıyor, yaşanıyor. Rönesans Avrupa'sında imparatorluk bir unvan ve tiyatro sahnesi haline geldi. 18. yüzyılın dünyasında Roma imparatorluğu artık tarihî bir hatıradır. Çünkü kozmopolit dünya bitmiştir ve imparatorluklar millileşmektedir. Milliyetçiliğin doğması imparatorlukların yıkımı demektir. Bu me yanda mukaddes Roma-Germen imparatorluğu (*Heilig Römisches Reich der Deutschen Nation*) sadece dekoratif bir unvandır. Rusya'nın Romalılığı da sözdendir.

19. yüzyıl Osmanlı imparatorluğunda bazı Fenerli Helen beyler ve Türkler bir tür Osmanlılık-Romalılık ideolojisinin peşindedir. Bunlardan Büyükelçi Kostaki Musurus Paşa'ya Atina'da milliyetçi Yunanlılar suikast yaparlar ve suikast nedeniyle sakat kalır.

Maliye Nazırı Cavid Bey, 1910'da Osmanlı sultanının her din ve milletten Osmanlıların hükümdarı olarak İslam halifesi unvanından vazgeçmesini ister. Birçok Fenerli, Bizans-Osmanlı sentezi peşindedir ve Sultanın, yani Vasilios'un kişiliği etrafında bu birliğin devamını ister. Bunlardan Jacques Pitzipios Bey, 1858'de Sul tan Abdülmecid'in Hıristiyan olarak Roma imparatorluğunu devam ettirmesini ister.* Ama ne var ki kendisi de Roma Katolik kilisesinin propaganda misyonundadır.

Roma 19. asırda artık kayıp bir mefhumdu. Roma Ortodoks kilisesi de Yunan ayaklanması ve bağımsız Yunan kilisesi ve Bulgar eksarhlığı'nın kurulmasıyla en büyük darbeleri yemiştir. Bir yandan da Suriye ve Filistin'deki Ortodoks-Rum kilisesinin Arap mensupları Grek Katolik kilisesine ve Protestanlığına geçmektedir. Çünkü buralarda Ortodoks kilisesinin örtülü Helen milliyetçiliği ve ruhunun önderlik yapamayacak vasıfsızlıkta olması Katolik ve

* Fenerli beyler oturdukları sur dibi çevre semte nazaran bu adla anılır. Fener aristokrasisi Yunanca konuşur ama bu onların Helen menşeli oldukları ve Helenliği hepsinin pek benimsediği anlamına gelmez. İçlerinde Romen asıllılar (Baltazzi gibi, sonra Avrupa'da Vetzera oldular), Bogoridi gibi Bulgar asıllılar, Hristiyan Arnavut asıllılar, Petrasili gibi Haçlılardan kalma Latin asıllılar, hatta Morosini (Mavroyeni) gibi İtalyan asıllılar vardı. İmparatorluk hanedanı Kantakuzinoslar Arnavut asıllıydı, bunların bir kısmı Altınordu devrinde İslamlaşmış ve Kırım'da yerleşmişti. Fenerlilik Osmanlılıkla bağdaşan bir kozmopolitizmdi ve Ortodoks kilisesinin emperyal politikasına uyardı. Her aileyi İpsilantiler gibi düşünmemek gerekir.

Protestan inanca geçişi hızlandırmaktaydı.

Üçüncü Roma nedir? Nasıl başlar? Tarihçilik açısından nasıl yorumlanır? Bu konuyu artık tartışmaya başlamak lazımdır. Zira Roma "nationalisme"le beraber yaşayamaz, *nationalisme*'in doğduğu yerde Roma ölür. Yeniçağın Avrupası'nda milliyetçilik doğdu, milliyetçiliğin ve milî devletin tek karşısı bir kozmopolit imparatorluk, ethnicitelere önem vermeyen; dinde de birinin (İslamın) üstünlüğünü tanıyıp öbürkölere hayat ve temsil hakkı veren Osmanlı imparatorluğu olabilir. Ne devlet, ne halk, etnik isim dahi kullanmıyordu. Türk, Kürt, Arnavut kendine "Müslüman ve Osmanlı" der. Devlet Osmanlıdır. Özellikle imparatorluğun *base intrigue* (temel unsuru) olan Türkler kendi etnik adını bile her zaman kullanmazdı. Aynı şekilde Helenizm ve Helen, yaşayan ama bugünkü kadar kullanılmayan deyimlerdi. Helen unsur da *Roma-Rum-Romanioi* adını seçer ve kullanırdı. Kuşkusuz Hristiyan teba Avrupa ile daha önceden ve yoğun temas ederek *nationalisme* dünyasına girdi ve nationalist çatışmalar da bu unsurlar arasında görüldü.

Osmanlı imparatorluğu modern dünya ve milliyetçilik karşısında yıkılan son Roma'dır. Bu tip bir imparatorluk bundan sonra olamaz: Bundan sonra Roma ruhu bize ancak bir arada yaşayabileceğimiz bir ortamı, devletler arasında kontratlarla oluşturabileceğimizi telkin edebilir. Bu daha da önemlidir ve buna gayret etmeliyiz.

Osmanlı barışı, millet dediğimiz kompartmanlar arasındaki kapalığa dayanır. Bu toplumun gayrimüslimini çağdaş toplumların azınlığına benzetmek hatadır, zaten *ekalliyet* (azınlık) tabiri bize 20. yüzyıl başındaki Jön Türk düşüncesinin getirdiği sapkın bir kavramdır. Çoğunluk-azınlık *dichotomisi*ni (kutuplaşmasını) ödünç alan bu zümre, yanlış teşhisle imparatorluğun sorunlarını sözde çözüm için yanlış kanalda ele almıştır. Millet toplumunda insanların çalışma, yükselme, sosyal mobilite eğilimi ve eylemleri kendi kompartımanındadır. Modern azınlık ise çoğunlukla çatışır. Oysa bir Ermeni gencinin ideali, Ermeni *amira* sınıfı üyeliği veya *vartabetlik* gibi dinî rütbelerdir. Roma'nın cives'i farklı olarak bu toplumda askerîdir (yani yönetici sınıf üyeliği). Her kompartımanın seçkinleri toptan askerî sınıfa mensuptur. Reayanın karşısında imtiyaz dine değil, kontrolcü gruba mensup olmaya bağlıdır. Bu imparatorlukta hâkim ulema Türk, Boşnak, Arnavut asıllıdır. Arap asıllı ulema pek açık olmayan sebeplerle Türk ulema ve yandaşlarıyla bağdaşmaz ve Arap eyaletlerinde faaldir.

Roma imparatorluğu *universalizm* ve *aeternitaseâ* (cihanşümulluk ve

ebediyet) dayanır. Bu iki tersine deyim kullanıldığını biliyoruz. Yoksa Roma, Romalılık değildir. Osmanlıyı bırakalım, Bizans'da daha 11. asrın âlimi Psellus, Cicero ile Sezar'ı birbirine karıştırıyordu. 9. asr âlimi Photius, Latince den biberdi. Yine imparator III. Mihael (864) Latinceyi Barbar İskitlerin dili sanıyordu. II. Mehmed'in bunlardan daha üniversal bir Kayzer olduğuna şüphe yoktur.

Roma, imparatorlukları tabî milletlerle karışmadan bir uyuma, cihanşümül bir hakimiyete ve ebedî imparatorluk (civitas ae *tarna*, devlet-i ebed müddet) inancına dayanır. Her dinî kompartmanın sorunlarının nihaî çözücüsü, ana otoritedir. Kimse kompartmanın dışında kozmopolit bir bireycilik güdemez ve dinî otoriteye başkaldıramaz. Aksi takdirde devletin kolluk kuvvetleri tarafından cezalandırılır. Pontius Pilatus'dan İsa'nın vücudunun ortadan kaldırılmasını talep eden Yahudi Senhedrin Melisinden sonra âdeta 1661'de sahte Mesih Sebatai Zvi'nin katlini talep eden İzmir hahamları tarihi tekerrür ettirdiler. Ama Osmanlı'nın Pilatusları Roma'ninkinden daha akıllıydı. İşî hasbice ve hile-i şeriyeye ile atlattılar, muhtemel bir katliamı da önlediler (çünkü Mesih'in taraftarları çoktu ve başka dinlerden heterodox grupların onun etrafını almış olduğu anlaşılıyor).

Kompartımanlar arası çatışmaları Devlet-i Aliyye önler. Kompartımanlar arası geçiş de istenmez. Osmanlı yeni dünya şartlarına intibak eden ve uluslaşmaya geçişi sağlayan son İmparatorluktur. Yerel kültürleri yok eden koloni imparatorluklarının aksine (İngilizler Hindî sınıfı, Fransızlar Mağrib Arap medeniyetini yok ettiler) Osmanlı Devleti yerel kültürleri ve küçük halkları da ulus çağına taşıdı.

"OSMANLI" KİMLİĞİ

Cogito, Osmanlı Özel Sayısı, 1999, s, 77-85.

Osmanlı kimliği, boyutları itibariyle tartışılacak bir konu. Osmanlı kimliği, acaba muhtelif etnik grupları kapsayan ama dinî grupların sadece birine hitap eden (yalnız Müslüman halklar) bir tanımlama mıydı, yoksa bütün dinler ve ırkları içeren bir kimlik miydi? (O takdirde II. Meşrutiyet yıllarında devlet reisinin halife olmasını bu renklilik için mahzurlu görenlere hak vermek gerekecektir.) Namık Kemal'in "Osmanlısı" doğrusu imparatorluğun gayrimüslim milletlerini biraz dışlayan Müslüman bir Osmanlılıktır. Ama Maliye Nazırı Cavid ve yoldaşı Ahmed Şuayb'ın "Osmanlısı" her din ve dilden insanlardır. Onun için "Padişah halife olmamalı" denilmiştir (Tevfik Çavdar, *Liberalizmin Doğuşu*, Ankara 1982, s. 202).

Dahası var, "Osmanlılık" denilen kimlik son yüzyıla ait bir toplumsal kurumdur. Daha önceki yüzyılların Osmanlı tebası için "Osmanlılık" meçhul bir kavram gibi. Malûmdur ki, Müslüman devletlerin adları hanedanın adını taşır. Osmanlı, Selçuklu, Fatimî, Büveyhî, Abbasî, Emevî vs. gibi... Bunların en uzun ömürlüsü Osmanlı ise modern yüzyıllara taşıp Batı ile ve onun ulus-devleti ve ulusçu devrimleriyle karşılaşmıştır. Bu yüzden ister istemez o dünyaya ait kavramları çevirecek, "Osmanlı"yı millet ve halk ismi yapacaktır.

Klasik çağda "Osmanlı", devleti yöneten grup için (askerî sınıf) kullanılan bir tanımlamaydı. Osmanlının çağdaşı İran'dı; adı üzerinde İran ismi, eski Sasanîlerin "İranşehr" deyiminden alınmıştır. Daha doğrusu İran'ı kozmopolit bir ülkenin ve tebanın adı yapan Selçuklular ve İlhanlılardı (Bert Fragner, "Historische Wur zel neuzeitlicher Iranischer Identitat", *Studia Semitica necnon Iranica Rudolpho Macuzk Septu a-genario*, Wiesbaden 1989, s. 79-100). O İran da bugün bir ülke ve halkın (halk hâlâ kozmopolit) adıdır, ama mazide o dahi Osmanlı gibi bir deyimdi.

Sözün kısası, orada İran'ın ana unsuru Parsî-Farslı idi, burada da Türk. Ama *Osmanlı* gibi bir terim ancak bir yüzyıl boyu bir kimlik olabildi, kanlılık ise halen kimlik olarak devam ediyor. Bunun üzerinde düşünmeliyiz... Şarkın modernleşmesinde ilginç görünümler var.

Osmanlı, devletin adıydı. Ekseri İslâm devletleri gibi devlet, hanedanının adıyla anılıyordu. Bazı ahvalde hanedan ve aşiret aynı adı taşır, devlete bu ad verilirdi. Ama Osmanlı, uzun yüzyıllar boyunca yönetilen teba ve Kayı'lardan olmayan Türkmenler nezdinde de Kayı boyunun ve dar anlamda yöneticinin adı da oldu. Osmanlı kendisi de mesela "Karamanlı" derken, hanedanı ve devleti kasıyordu. Ahali için Osmanlı, yöneticiydi. Karamanlı gibi rakip beylikler için rakip devletti. Bunun dışında bireye ve dar gruba inen bir Osmanlı kimliği söz konusu değildi. Ama 19. yüzyılda Osmanlı bir uyrukluk, bir kimlik haline dönüştü. Bu bir modernleşme belirtisiydi. Avrupa'nın uluslaşma ve yurttaşlaşma sürecinin izlenmeye başlanması demektir. Bu anlamda 19. yüzyıl Osmanlılığı Şark'taki modern uluslaşmayı ifade eden bir kavram ve müessesedir.

Şüphesiz ki 19. yüzyılda bu modern Osmanlı kimliği iki yapı tarafından şekillendirilmiştir: a) Osmanlı seçkinleri, b) Osmanlı millet sistemi. Birinci grup yapısal olarak kendi dinî kompartımanlarına bu sistemi ve kimliği kabul ettirirken bizzat millet, laik eğitim ve laik örgütlenme ile bu kimliği benimsemeye meyletti. İlginc bir tezat: Aynı örgütlenme laik ulusçuluğa da hizmet etti. Bu basit bir gelişme değildir. Çoğu tarihçimiz 19. yüzyılı, ulusçuluk çağı ve *azınlık ulusçuluğu çağı* diye betimler, oysa modernist gelişmeler esnasında bu ulusal kompartımanlarda dar ulusçuluk kadar sözünü ettiğimiz tarzdeki Osmanlılık da gelişmişti. Dahası bu dar kompartımanlarda dinî damga nedeniyle etnik özellik bastırılıyordu. (Bir yığın Slav Ortodoksun Helenliği benimsemesi, Ermeni Katoliklerin Ermeni etnik kimliğini hayatlarında ikinci, hatta sonuncu plana itmesi gibi.)

Genellikle 19. yüzyıl Osmanlılığının imparatorluğu ayakta tutmak isteyen beyhude bir akım olduğu tekrarlanabilir. Bu, çağdaş tarihçinin bir yorumudur ve araba devrildikten sonra yol gösteren bir tutumu andırır. Gerçek 19. yüzyıl reformatörü için Osmanlılık ve Osmanlı vatani bilinci, zamanın koşulları içinde tek tutarlı ve kurtarıcı yoldur. Tanzimat reformatörü bu ideolojiyi kültürel planda temellendirmek için gayret göstermiştir. Bununla birlikte Osmanlılık, dönemin kaçınılmaz olarak yükselen akımı ulusçuluk karşısında dumura uğramıştır. Tanzimat yönetimi de, bilinçli olarak Müslüman unsurun (ki bu

büyük ölçüde Türkçe konuşan Müslüman unsur demekti) devlet işlerinde yetiştirilmesi, Batı dillerini ve modern bilimi öğrenmesi için de bazı adımlar attı. Böylece bir yandan Osmanlılık bilinci ile her din ve dilden bir seçkin tabakanın yetiştirildiği, öbür yandan gelecekteki Türk ulusçuluğunun temellerinin de bu bürokrasi tarafından atıldığı görülüyordu.

19. yüzyıl bu kültürel ve ideolojik kutuplaşmanın yüzyılıdır ve ulusçuluk kadar kozmopolit Osmanlılığın da etnik-dinî gruplar arasında etki gösterdiğini söylemek gerekir. Böylece bu gruplar arasında temeli Türk diline ve Avrupa kültürüne açılmaya dayanan bir eğitim ve kozmopolit bir Osmanlı seçkinler grubunun doğup geliştiği görülmektedir. 19. yüzyıl tarihçiliğinin anlatılması ve betimlenmesi zor konularından biri, bu ikili gelişmedir.

19. yüzyılın belirgin bir özelliği, iki dilli Osmanlı aydınıdır. Sözünü ettiğimiz ikinci dil, yabancı dil olan Fransızca değildir. Değişik etnik gruptan olan aydınların Türkçeyi de mükemmel biçimde öğrenmiş olmalarıdır. Tanzimat aydınının bu tipine örnekler çoktur. En çarpıcı şahsiyet, ceddinden gelen Rumcağı da Türkçe kadar iyi bilen Ahmet Vefik Paşa'dır. (Dedesı ilk Müslüman Divân-ı Hümayun tercümanı Bulgarzâde Yahya Efendi'ydi.) Kuşkusuz Arnavutluk'un Fraşeri hanedanından gelen Şemseddin Sami ilmî Türk ve Arnavut tetkiklerine başlayan iki dilli ve iki ideolojili bir münevverdi. 19. yüzyılda Rumeli eyaletlerindeki memurların birçoğu Türkçe dışında bir iki Balkan dilini çok iyi bilirlerdi.¹

Aslında Tanzimat, Türk dili eğitiminin yaygınlaştığı bir dönemdir. Mekteb-i Sultanî, Tıbbiye, Mülkiye gibi kurumlar Türk dilini iyi öğreten kozmopolit Osmanlı bürokrasisinin yetiştiği kurumlardı. Mesela Mekteb-i Tıbbiye'ye her dinî gruptan ne kadar öğrenci alınacağı, gayrimüslim cemaatler arasındaki münakaşadan dolayı Babiâli tarafından belirli kontenjanlarla tespit edilmişti. Babiâli (*Meclis-i Vâlâ*), sıhhatli bir nüfus sayımı yapılan kadar gayrimüslimlere üçte bir kontenjan ayırmış, bunu çeşitli gruplara taksim etmiş ve münakaşa üzerine Bulgarlar için de bir grup tespit etmişti.² Üçte bir oranı, yaygınlık kazanan bir uygulama olmalı ki, Meclis-i Mebusan açıldığı zaman orada da azanın üçte birinin gayrimüslim olduğu görülmüştür. Bu oran, gayrimüslim bü-

¹ George Gawtych, "Tolerant dimensions of cultural pluralism in the Ottoman empire: The Albanian Community," *International Journal of Middle Eastern Studies*, 1983, Sayı: 5, s. 52]-522.

² Başbakanlık Arşivi, *İrade-Meclis-i Vâlâ*, Nr: 16519 (12 Ramazan 1273) Meclis-i Vâlâ mazbatası.

rokrasisinin bir ürünüdür. Osmanlı bürokrasisi renkli bir gruptu ve hassaten II. Mahmud devrinden beri yapılan reformlar bu renkli kalabalığı yaratmıştı.

II. Mahmud devrinden beri Yunan ayaklanması nedeniyle Fenerli Rum aristokrasi gözden düşmüş ve Babiâli'nin kadrolarına diğer gayrimüslim unsurlar ve Türkler girmeye başlamıştır. Ermeni Divân-ı Hümayun tercümanları içinde Sahhak Abro Efendi Osmanlıcasının zenginliği ve yaptığı telif ve tercümelerde iktisat ilmine ait Türkçe karşılık bulunduğu yeni kelimeleriyle tanınır.³ Nihayet 19. yüzyılın son çeyreğinde eğitim reformu geçiren Museviler de bu dönemden itibaren Babiâli bürokrasisinin önemli mevkilerinde görülmeye başladılar.⁴ Bu bürokratların içinde Moiz Fresko gibi örneğin İbrance harflerle Türk dilinde (*Üstad*) gazete çıkaranlar, Missalidis gibi Yunanca harflerle Türkçe mecmua çıkaran ve roman yazarlar (*Temaşa-i Dünya*, R. Anhegger tarafından Latin harfleriyle neşredildi), Ermeni harfleriyle romanlar ve şiirler kaleme alanlar vardır. Nihayet Baronyan Agob gibi hem Ermenice, hem Türkçe gazete çıkaranlara da rastlanır (*Tadron* veya *Tiyatro* gazetesi). 19. yüzyılın bu kültürel plüralizmi, Şemseddin Sami gibi hem Arnavut, hem Türk ulusçuluğunda ayrı bir yeri olan, daha doğrusu bir Osmanlı imparatorluk ulusçusu tipindeki aydınların da ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Osmanlı seçkini, bu gelişmeler sonunda bürokraside kozmopolit bir kadro oluşturduğu gibi bilim ve sanat hayatında da, özellikle matbuatta bu yapıyı sonuna kadar korumuştur. İki dilli Osmanlı seçkinlerine hayatın her alanında rastlamak mümkündür. 1854'de Topkapı civarında doğan fakir bir Ermeni genci, aldığı bursa Mekteb-i Sultani'de okumuştur. Geleceğin Ermeni Patriği Ohannes Arşaruni'dir bu kişi.⁵ Mekteb-i Sultani, Tıbbiye gibi eğitim kurumlarının kadrolarında Bulgar, Rum, Ermeni, Arnavut, Maruni gençlerine her zaman rastlanıyordu. Özellikle Hamidiye (II. Abdülhamid) devrinde Arap vilayetlerindeki gençlere verilen bu eğitim imkânıyla Araplar arasında da Osmanlı patriyotizminin yayılması amaçlanmıştır. Bu gibi girişimlerin ulusçuluğun sonuçlarını önleyemediği açıktır ama böylesi girişimler kültürel planda bir Osmanlılığın yerleşmesini sağlamıştır. Nitekim İmparatorluk, dağıldıktan sonra da Bulgaristan'da, Romanya'da, Arap ülkelerinde Osmanlı eğitiminden geçmiş, Türkçe bilen bir bürokrasi bıraktı.

İmparatorluk hayatını Osmanlılık, İslamcılık ve ulusçuluk gibi akımların

³ İlber Ortaylı, "Osmanlılarda ilk telif iktisat elyazması", Yapıt, Ekim 1983, s. 37-44.

⁴ Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1928, s.127-139 ve s.141-142.

⁵ Kevork Pamukciyan, "Ohannes Arşaruni", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, s. 1063.

çalışmasıyla kapadı. Bizzat Osmanlı zihniyeti bu kavganın içinde yer aldı. İmparatorluğun dağılmasını önlemek isteyen muhalefetin üyeleri daha çok Türk unsurlar arasından çıkmıştır. Kozmopolit bürokrasi ya resmî muhalefetin ve iktidarın taraftarı olmuştur, ya da ulusçu akımlara mensup olmuştur. Ama bu arada Osmanlı patriyotizmi içinde mensup olduğu etnik ve dinî grubun ayrımcı isteklerine karşı çıkanlar da vardır. Londra sefiri Kostaki Musurus Paşa bu tip Osmanlı patriyotlarındandı. Atina elçiliği sırasında Yunan ulusçularının nefretini kazanmış ve sakatlanmasına neden olan bir suikasta maruz kalmıştı.⁶

Kuşkusuz Osmanlılık sağlam tarih şuuruna dayanan bir ulusçuluk değildi. O pragmatik ve belli bir coğrafyadaki geleneklere dayanan yurtseverlik ideolojisiydi. Osmanlılığa mensup bu kozmopolit elitin ortak bir Osmanlı tarihi şuuruna mensup olduğunu gösteren ciddî etüdlere ve böyle bir şuura dayanan bir tarih yorumuna rastlamak güçtür. Emperyal milliyetçiliğin sadece bizde değil, Avusturya-Macaristan'da bile en zayıf tarafı buydu. İdarî, siyasî, iktisadî yönden Osmanlı birliğinin devamını zaruri gören Butrus el-Bustani, Rıfaat Tahtavî, Abdurrahman Kevâkibî gibi Arap aydınlarının tarih yorumları tamamen anti-Türk ve ırkçılığa dayanan bir Arap ulusçuluğuydu.

II. Meşrutiyet devrimi Osmanlı vatanseverliğinin adını koyarak tarih sahnesine çıktı. Ama kaçınılmaz olaylar imparatorluğu parçaladı ve ulusçuluklar döneminde Osmanlı seçkinleri sahneden çekildiler. Bu ortamda Türk ulusçuluğunu "en geciken ulusçuluktur" gibi değerlendirmek, henüz siyasal edebiyat ve hatta siyasal örgütlenme tarihimiz yeterince aydınlanmadığından pek hazırcı bir hüküm olur. Ancak son devir Türk aydınının Osmanlı yurtseverliğini ister istemez sürüklemek zorunda olduğu da bir gerçektir.

Türklük, İmparatorluk varoldukça doğumu zaruret nedeniyle ve ihtiyatla geciktirilmiş bir kimlikti. Yıkım anında ise derhal patladı. Kozmopolit bir "Osmanlı" eliti vardı, yeni dünyanın şartlarında derhal "Türk" oldular. Müslümanlığıyla yetinen bir halk vardı, 1293 Harbi ve Balkan Harbi'nin faciaları ve Birinci Büyük Savaşın ateşinde onlar da zamanla "Türk" kimliğinin gerekli olduğunu anladı.

Millet sistemi nasıl asri manadaki ulusa veya millete dönüştüyse millet deyimine *nation* anlamını kazandıran da Araplar değil, 19. yüzyılın

⁶ Sinan Kunalp, "Bir Osmanlı diplomatı: Kostaki Musurus Paşa", *Belleten*, T.T.K., Ankara 1970/3, s. 429.

Osmanlılardır. Osmanlı toplumunda millet, *nation-ulus* demek değildi. Fakat din ve mezhep ayrımına doğru bu kompartımanlaşma uzun bir süre fertlerin kimliğini tayin etmiş ve ulusçuluk döneminde de gruplar ve fertler etnik kompartımanları bu dinî aidiyete göre seçmişlerdir.

Millet sözü gerçekten de dinî bir aidiyeti ifade eder. Bu kavramı bugünkü *nation* anlamında kullanmak, Şark milletlerine Osmanlı yüzyıllarının, hassaten son yüzyılda getirdiği bir kullanım biçimidir. Fert doğduğu millet kompartımanının içinde o cemaatin ruhanî, malî, idarî otoritesine bağlı olarak yaşar. Ancak ihtida ederse bu kompartımanı değiştirir. İslam devleti gayrimüslimlerin ihtida (yani sadece İslama geçmesi) dışında bir dinden öbürüne geçmesini hoşgörmez; pratikte de bu pek olmamıştır. (Yahudi cemaatinden Hıristiyanlığa, Hıristiyanlardan Yahudiliğe geçiş gibi.) Fakat Hıristiyan cemaatin kendi içinde mezhep değiştirme olayları görülür. Nitekim Ermeni Gregoryenlerin Katolik ve Protestan; Süryani-Kadım (monofizit) cemaat azasının Katolik, hatta Kobtların ve 19. yüzyılda bazı Bulgarların Katolik olması gibi olayları kastediyoruz. Millet bir kavram değil, bir içtimâî teşkilatlanma, bir ruh hali ve tebanın birbirine bakışını ifade eder. *Ekalliyet* (*minorite*, azınlık) sözü devlet ve toplum hayatımıza imparatorluğun son yıllarında girmiştir.

Millet kompartımanına mensup olan kimse modern toplumdaki azınlığın aksine bazı davranış ve tutumlar sergiler. Bu aidiyet fertlere aile, sülale ve cemaat içinde bir güvenlik ve hatta vakar verir. Kendi toplumsal grubu içinde kendi ananesi ve babadan oğula sözlü kültürü içinde yaşar. Kompartımanlar arasında ilişki azdır, çatışma da azdır. Modern toplumdaki azınlık fertleri gibi çevre ile didişme, kimlik ispatı, asimile olma (çoğunluk tarafından emilme) veya asimilasyona karşı direnme, dolayısıyla çatışmacı davranışlara girme söz konusu değildir. Açık toplum denilen asri sınaî cemiyetteki gruplaşmalar ve rekabet söz konusu değildir. Bu gibi rekabet ve cemiyet hayatında kozmopolit elitin içine girmek için rekabet ve çekişme gibi tutumlar, Osmanlı cemiyetinde son yüzyıldaki uluslaşma ve modernleşme ile başlamıştır.

19. yüzyılda her dinden gencin imparatorluğun eğitim müesseselerinde bütün diğer kompartımanlardan insanlarla birlikte eğitilip bürokrasiye girdiğini, yükselip Osmanlı seçkinleri içinde yer aldığını gördük. Bazıları ise bu sürecin dışında kalmış, ulusçu akımlar ve çalışmalara katılmış, diğer kalabalık üçüncü grup ise yüzyıllardan beri sürdüğü hayatı köylü ve şehirli zanaatkar ve esnaf olarak devam ettirmiştir.

Son yüzyılda gayrimüslim cemaatlerin içindeki çatışmalar Osmanlı

otoriteleriyle olan çatışmalardan çok daha baskındır. Kilise kendi cemaati üzerinde otoritesini kaybetmektedir. Asıl önemlisi, 17.-18. yüzyıllarda Katolik Cizvit ve Lazarist rahiplerin propaganda ve teşkilatlanması, 19. yüzyılda da daha ziyade Amerikan misyonerlerin Protestan propaganda ve faaliyeti Ermeni cemaatini böldüğü, iç çatışmaya sevk ettiği ve bu dağılmanın getirdiği kargaşa karşısında cemaat üyelerinin ulusçu akımlara itildiği görülmektedir.

Bunun yanında Rum Ortodoks milleti fetihten beri sadece Helen değil, Slav, Arnavut ve Arap unsurları da ihtiva ettiğinden burada ulusçu akımlar kiliseyi bölmekte ve zayıflatmaktadır. O kadar ki, 1829'daki Yunan bağımsızlığından sonra Fener Patrikhanesi, Yunan kilisesinin kendini *autocephal* (özerk) ilan edip ayrıldığını görmektedir. Fener'deki Patrikhane 19. yüzyıl boyunca zayıflayışını, kendine tâbi ruhların kopuşunu dehşetle yaşamıştır. Buna karşılık Yahudi cemaati ananesi, tutumu ile Batı'ya karşı olmuş, yavaş yavaş Osmanlı idaresi ve bürokrasisi içinde etkisini arttırmış ve devlete sadık kalmayı tercih etmiştir. Bu cemaat, Batı tipi ulusçuluğu bir Hıristiyan ideolojisi olarak görmüş ve iltifat etmemiştir.

Millet grubu etnik (kavmî) ve lisan aidiyetine değil, din ve mezhep aidiyeti esasına dayanır. Ermenilerin hepsi Ermeni milleti olarak değil, Gregoryen (Ermeni), Ermeni-Katolik (Katolik) ve 19. yüzyılda da Protestan olarak 3 millet halinde teşkilatlanmıştı. Bir süre Süryani-Kadim cemaati Ermeni cemaati ile birlikteydi. Bunun nedeni, ikisinin de "anti-Chalcedon" (Kadıköy konsülüne karşı) denilen monofizi mezhep içinde olmalarıdır. Musevi milleti ise Karaim mezhebindeki Yahudiler ile hem bir arada, hem değildi. Ferman ve işlemlerde Musevi Hahambaşı ve Karaim Milletbaşından söz ediliyor. Bu iki cemaatin ayrılığı daha çok idarî ve malî meseleler açısından böyle görülmüş olmalıdır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Gayrimüslim cemaat defterleri, Yahudi ve Karai defterleri, c. 18, s. 38-42'deki hükümler).

Bulgarlar, Sırp (bir ara 16. yüzyılda Peç-İpek Patrikliği kurulmuş ise de lağvedilmiş ve Sırp Kilisesi 19. yüzyıl başına kadar bu açıdan mevcut olmamıştır), Ortodoks Arnavut ve Rum-Ortodoks Araplar Helen unsurla beraber Fener'de Rum-Ortodoks Patrikhanesi'nin ruhanî, malî, idarî ve hukukî ve sansürcü (eğitim ve yayın sansürü) denetim ve yönetimine tâbi idiler (Fener semtine Patrikhane'nin taşınması 16. yüzyıl sonundadır).

İşte 19. yüzyılda ulusçu hareketler sırasında bu unsurların Babiâli'den çok Rum (Helen) unsurla ve Patrikhaneyle mücadelesinin nedeni budur. Bu unsurlar arasındaki çatışma ve olaylar, cemaatlerin tarihinde derin izler

bırakmış, bizatihi Makedonya ve Bulgaristan'da Katolik kilisesini kurmanın ve bu mezhebe girmenin nedeni de bu gibi ulusçu duygular olmuştur. Zira Fener Patrikhanesi, bu unsurlara ibadet ve eğitimde kendi dillerini kullanma izni vermiyor, yüksek rütbeli ruhbanı hep Helen unsur arasından tayin ediyordu. Bu durum Ortodoks Araplar arasında da o günden bugüne bir huzursuzluk yarattı ve Grek-Katolik (Melkit) denilen kiliseye geçme eğilimini arttırdı. Esasen ekümenik (*universal*) unvanıyla anılan itibar ve kudretine Osmanlı devrinde ulaşan Ortodoks kilisesi, 19. yüzyılda Sırp, Eflak, Bulgar ve hatta Yunan kiliselerinin autocephal (özerk) olarak kopmalarıyla zayıfladı.

Osmanlı millet nizamı tarihin *sui generis* (kendine özgü) bir olayıdır. Bu bir idarî teşkilatlanma özgünlüğü kadar Osmanlı cemiyetinin bu özgün içtimaî-kültürel ortamında gelişen bir teşkilatlanmadır. Ne kolonyalist imparatorluklardaki azınlık milletlerin durumuyla, ne de federatif yapılarla benzeştirilebilir. Osmanlı mirasını devralan Orta Şark ülkelerindeki ve Balkanlardaki farklı din ve dilden zümrelerin durumu da bununla bağlantılı değildir. Balkanlarda azınlık sorunu, çözülemeyen bir hukuksuzluk yumağıdır. Ortadoğu ülkelerinde ise farklı dinde olup aynı dili konuşan gruplar arasındaki uyuşma, bir politik uzlaşmadır. Zaman zaman bu gibi dengeler, politik gelişmelerle altüst olmaktadır. Mısır'da Kobtlarla Müslümanlar, Suriye ve Lübnan'daki gerilim ve çatışmalar buna örnektir.

Osmanlı millet nizamı belli bir coğrafyada yaşayanlar kadar, dağınık yerleşme biçimi gösteren ve bazen aralarında dil vahdeti olmayan (Museviler gibi) grupların da imparatorluğun ömrü boyunca kültürel değilse de dinî kimliklerini korumasını sağlamıştır. Hatta o kadar ki bu sistem sayesinde, dinî kompartımanın içinde geçişme ve kimlik özümsemeleri olmuştur. Bazı Bulgarlar ve Hıristiyan Arnavutlar Helenleşmiş, aynı şekilde Anadolu'nun Karamanlı denilen Türk asıllı Türkçe konuşan Ortodoks Hıristiyanları, tarihlerini Helen olarak kapamak zorunda kalmışlardır. Aynı şekilde Müslüman olan bazı unsurlar da dilleri farklı olsa da Türk kimliğini benimsemiş veya buna bitişmiştir (Pomaklar gibi). Bütün bu kültürel coğrafya ve tarih henüz sarıh sonuçlar getiren bir tetkik ve bilginin dışındadır.

Millet sistemi, Batı Avrupa tipi milliyetçiliğe temel olamaz. Batı tipi milliyetçilik bu sistemle çatışarak ve onun silinmesiyle gelebilmiştir. Bizatihi millet sözünün (*nation*) ve milliyetçilik (*nationalisme*) gibi terimlerin tercümesi olamayacağı açıktır. Terim uyumsuzluğu, tarihî yönden uyumsuzluğu da aksettirmektedir. Buna rağmen tarihî tecrübe, millet sisteminin yeni tip ulus

milliyetçiliğinin biçimlenişi kadar özellikle Müslüman kavimler arasında yeni bir kaynaştırıcı kimlik oluşturulmasına da yardımcı olduğunu gösteriyor. Bu çelişik gelişme, belirttiğimiz gibi bu kavimlerin tarihi bütün hadiseli safhalarıyla birlikte yaşamalarından ileri gelmektedir.

Osmanlı kimliği salt bir Müslüman kimliği olarak kalmamıştır. Sadrazam Said Paşa'nın ve benzerlerinin girişimlerinde olduğu gibi Türklüğün ağır bastığı bir Müslümanlıktır. Öbür Müslüman etnik gruplar bu Türklüğe dil olarak intibak ettikleri ölçüde Osmanlı-Türk olmaktadır. Genel kural, Türk olmayan ana babanın Türkçe konuşup anlaşmaları ve çocuklarının da bu dili izlemeleri ölçüsünde ailenin Türk olacağıdır. Dolayısıyla son yüzyılın Osmanlılığı, Türk kimliğine kolayca dönüşmektedir.

OSMANLI AYDINI

Hürriyet Gösteri, sayı: 63, Şubat 1986.

Bir toplumun aydınını betimlemek, kaçınılmaz olarak genellemeler yapmayı gerektirir. Oysa genellemelerin içerdiği yanlışlık bir yana, toplumların değer yargılarının, kültürel yapılanmalarının zaman içinde hızla değiştiğini de gözönüne almak durumundayız. Bu nedenle toplumsal bir prototip çizmek, herhangi bir kurumu betimlemeye benzemez. Kaldı ki *aydın* kavramı, köylü veya işçi gibi tarihin belirli döneminin ve belirli toplumsal ilişkiler çerçevesinin içinde ele alınabilecek gibi değildir. *Aydın*, tarihsel evrimin içinde zaman ve mekânla, belirli toplumsal ilişkilerle sınırlanarak incelenecek bir kavram değil. *Litteras*, yani yazılı kültür çevresine mensup bir kişi mutlaka aydın sayılamaz. Okumuş adamların "intelligere" fiilini gerçekleştirmeleri ve aydın olmaları gerçi tarihin belirli döneminde gerçekleşmiştir ama bu belirli dönem de dünyanın her toplumu için eşzamanlı değildir.

Bütün bu güçlülere rağmen bir betimleme yapmak ve soyutlaştırılmış bir prototip çizmek zorundayız. Osmanlı aydını, Türk aydını, Fransız aydını; İngiliz işçisi, Fransız işçisi kadar kolay betimlenemese de, aslında var olan tiplerdir. Bu tipleri çizmenin sakıncalarına rağmen gerekliliği de açık. *Osmanlı aydını* dediğimiz tipi, herhangi bir geleneksel toplumdaki aydın tipiyle özdeşleştirmek bizi bir yere götürmez. Ayrıntıları ve farklılıklarıyla ele almazsak bir sorunsal atlamış oluruz.

Örneğin bugünkü Türk aydınını tanımak için Osmanlı aydınını bilmemiz gerekiyor; bu bir. Üstelik böyle bir denemeye, *exact* (pekin) bir sonuca ulaşamayız diye girişmemek de bir kurtuluş değil. Çünkü bazı zaman küçümseyerek veya yücelterek, çoğu zaman da yarı bilinçli bir sıfatlamayla

Osmanlı aydını tipinden sık sık söz ediyoruz; bu iki. O halde, edebiyattan, tarihî olay ve gerçeklerden, yerli ve yabancı kaynaklardan ve incelediğimiz adamların kendi yazdıklarından bir aydın portresi çıkarmak durumundayız. Osmanlı aydınının bütün Osmanlı asırları boyunca varolmadığını ve Osmanlı aydınının mevcudiyetini sadece son bir iki yüzyıla hasrettiğim halde klasik Osmanlı dönemindeki okumuşları (*literati*) bu aydını oluşturanlar olarak gözönüne almak zorundayım.

Aydın insan gerçekte Rönesans'ın bir ürünüdür. Bulunduğu dünyaya, çevresine bilinçle başkaldıran, başkaldırmasa bile bu çevrenin içinde kendi konumunu yargılamak gereğini duyan, buna yönelik bir eğitim gören ve eğitim veren kişi, aydındır. Klasik Osmanlı toplumundaki okumuş, bu anlamda bir aydın değildir. Sorun sadece başkaldırmak da değil, çevresini özgün değerler ve araçlarla incelemektir. Bunu tutucu veya devrimci her aydının ortak özelliği olarak saptamak mümkün. Böyle bir aydın tipi bizim toplumumuzda yakın zamanların bir ürünüdür.

Aydın, dünyaya, atalarından devraldığı değerlerle veya tartışmasız bir tavırla (gemüt-rahatlık, tartışmazlık) değil, kendi kavram ve araçlarıyla bakan kişidir. Osmanlı aydınının geç oluşumunun nedeni, çoğunlukla vurgulandığı gibi sadece Avrupa kültürüne yakınlık veya uzaklıkla düğümlenen bir sorun değildir. 16. yüzyıldan beri bizim okumuşların Avrupa tarihine, dillerine ilgi duyduğunu biliyoruz. 16. yüzyılın seçkin okumuşu Feridun Bey, Hasan bin Hamza ve Ali bin Sinan'a bir Fransa tarihi çevirtmişti. Çevrilen bu tarihin ne kadar işe yaradığını sormayalım. Bu ne tarih yazıcılık metodumuzu etkilemiş benziyor, ne de dış dünyaya bakışımızı...

17. yüzyıl sonunda Hezarfen Hüseyin Efendi Latince, Yunanca ve Fransızca bilgisiyle Marsigli ve Galland'ı bile hayran bırakmıştı. Hüseyin Efendi, Yunan ve Roma'dan başlayan, Bizans'ı da içeren bir tarih yazmıştı. Kâtib Çelebi Avrupa kaynaklarını tanırdı. Ama bu kişilerin etrafında eğitebildikleri bir grup yoktu.

Aydınlar olmayınca aydın olması da zordur. 18. yüzyılda ise Batı dillerine, Aristoteliyen düşünceye ilgi duyan her dinden bir Osmanlı aydın grubu oluşmaktaydı. Örneğin İstanbul'da Kantimir, Mavrokordato ve Nefiyoğlu gibi ayrı dil ve dinden insanlardan oluşan ama ortak dili konuşan, ortak sorunları tartışan bir grup vardı. Koca Ragıp Paşa astronomi, doğabilim gibi dallarda Avrupa eserlerini izliyordu. Bilgisi derin olmasa da bunu eğitime sokan, çeviriler yaptıran biriydi, demek ki ortam oluşuyordu.

Osmanlı okumuşunun aydın olamayışını matbaanın gecikmesine bağlamak

yaygındır. Büyük ölçüde doğruluk payı olan ama eksik bir teşhis bu bence. Petrarca'nın zamanında da matbaa yoktu ama Petrarca aydıdı. Avrupa'da 15. yüzyılda, matbaadan önce yüzlerce nüsha çoğaltılan kitaplardan biri ne İncil'di, ne çok kullanılan bir felsefe tractatus'uydu, ne de bir dinî şerh. Schiltberger'in 1440 yılına ait bir Küçük Asya seyahatnamesiydi.

Petrarca niçin aydıdı? Klasik dünya ile kendi dünyasını karşılaştıran, klasik kültürü kendi dünyasına nasıl aşılacağını araştırma ve düşünme bilincine ulaşmış biriymi de ondan. Topladığı, çevirdiği, uyarladığı klasik metinlerle bu büyük uğraşı başlatan öncülerdendir. O Rönesans aydıdır. Rönesans aydını ister komünyonu Aristotelien mantıkla reddeden Pomponazzi olsun, isterse Machiavelli gibi geleceğin politikasını inşa için geçmişi analiz eden bir siyasetçi olsun, isterse da Vinci veya Michelangelo gibileri olsun, hepsinin ortak yanı çevreleriyle bu hesaplaşmayı yapacak bilinçte adamlar olmalarıdır. Onun için kültür tarihinde Rönesans aydını ve Rönesans adamı gibi bir tipin varlığından söz edilebiliyor. Aydın tipi, Rönesans adamıyla doğmaktadır.

Osmanlı aydını Tanzimat devrinde kendini tarihsel olarak ortaya koydu. Osmanlı aydını, 19. yüzyıl reformcu Babiali bürokrasinin ürünüdür. Kullandığı dili sadeleştirmeyi düşünen veya sa deleştirme bile niçin muhafaza etmek gerektiğini tartışan, toplumu modernleştirmenin veya gelenekleri içinde tutmanın nedenini ve gereğini tartışmaya başlayan bir okumuş tipidir bu. Davranışlarında henüz bağımsız ve özgür bir nitelik yoktur: Belki henüz devlet kapısının mahkûmudur ama devlet kapısının düzenini de tartışmak ve değiştirmek amacındadır. Bu okumuş tip, muhafazakâr veya radikal olsun, toplumun kurumlarını tartışmasız kabul etmez, teraziye vurarak yorumlar. Muhafazakâr Cevdet Paşa, Mithat Paşa kadar dünyaya açıldı ve toplumunun çizgilerini kendi kabuğu içinde gözlemliyordu. Cevdet Paşa da Fransız ihtilâlini ve İngiliz parlamenterizmini öbürleri kadar kantara vurmuş ve tercihini yapmıştı.

19. yüzyılın Osmanlı aydını, klasik Osmanlı toplumunda ayrı dil ve din kompartımanlarında yaşayan gruplardan çıkan zeki gençlerin aynı eğitim potasında kaynamasıyla ortaya çıkmıştı. Rum, Ermeni, Türk veya Arap, hepsi Osmanlıca'yı, Fransızca'yı bilen gençlerdi. Aynı protokolden, aynı ustaların çiraklığından geçmiş, aynı ideolojiye bağlanmaları istenmişti. Hatta bağlılıklarındaki yorum farklılıkları bile aynı çevre ve aynı eğitimin niteliklerinden kaynaklanıyordu. İslam hukukunu vukufu yazan Sava Paşa ve Şemsettin Sami Arnavuttu, üstelik Türkçe kadar Rumca'yı da iyi bilirdi çünkü

her ikisinin de eğitimini görmüşlerdi. Sahhak Abro Efendi, Ermenice kadar Türkçeyi, onun kadar Fransızcaı iyi bilirdi. Avrupa ekonomisi, politikası, Avrupa tarihi hakkında yaptığı çeviriler ise etrafındaki Babialı bürokratlarının isteklerine cevap verecek biçimde seçilmişti.

Osmanlı aydını nasıl yorumlarsa yorumlasın, bir modernleşme ideolojisinin adamıydı. Tarihe, gününe ve geleceğine aynı yoğunlukta bakmak zorundaydı. Bu bakışlardaki farklılıklar, klasik tipteki gruplaşmaların yerini, siyasal görüşe göre biçimlenmiş gruplaşmaların almasına neden oldu. Klasik dönemin kişisel çekişmeleri ve tutarsızlıkları da artık siyasal kutuplaşma ve dünya görüşünün kristalleşmesiyle başka tür çatışmalara dönüşüyordu. Gerçi Osmanlı aydınının bu evrimini tamamladığını iddia edemeyiz ama 19. yüzyıl bürokrasisinin aydın yetiştirmeye başladığı da bir gerçektir.

Ulusalçılık akımı, Osmanlı eliti ve bu elitin hayat tarzıyla birlikte Osmanlı aydınına da ortadan sildi. 20. yüzyıl başında Osmanlı aydını, Türk toplumu içinde ağırlığını duyursa da artık bir kalıntıydı. Bundan sonra kendine özgü çizgileriyle ulusal aydın tipinden söz etme dönemi başlıyordu.

OSMANLI SEÇKİNLERİ

Bahri Savcı'ya Armağan, Ankara 1998.

Osmanlı seçkinleri ve Osmanlı kültürü aslında 19. yüzyıl Osmanlı reform asrının bir ürünüdür ki, siyasal Osmanlıcılığın temelini oluşturduğu bir kültürel olgudur.

Bu kültürel yapının oluşumunu kuşkusuz 18. yüzyıla kadar izlemek mümkündür. Aslında 18. yüzyılın kozmopolit Osmanlı okumuşu 19. yüzyıl Osmanlı aydınının öncüsüdür.

Kısaca Lale Devri dediğimiz dönem, aslında dönemini ifade edemeyen bir adlandırmadır. Bu devre belki *Osmanlı Barok Çağı* demek daha doğru olacaktır. Boyutları ve özü iyice anlaşılıp betimlenebilmiş bir dönem değildir. 18. yüzyıl, Balkanlar ve bugünkü Türkiye'nin Avrupa ticaretine, kültürüne ve politikasına açıldığı bir çağdı. Türk asıllı okumuş tabaka da imparatorluğun diğer dinî ve etnik gruplarına mensup okumuşlar gibi Batı kültürüne ve dillerine açılmıştı. Örneğin Fenerli Rum aristokrasısından Padua'da yetişen Mavrokordato kardeşler, Neo-Aristotelien bir düşünceye sahiptiler. İstanbul'da bulunan geleceğin Eflak Beyi Dimitri Kantimir bunlarla yakın ilişkiydi. (İşin ilginç, Nikolo Mavrokordato, Kantimir'i aynı görevde izleyeceğini aklına bile getiriyordu.) Grubun Batı ve Doğu dillerinde, Türk ve Batı musikisinde bilgisi ve çalışması vardı. Kendilerine Nefiyoğlu adında Batı dillerini ve Latinceyi de bilen bir Osmanlı beyzadesinin katıldığını biliyoruz. Bu grubun dışında dönemin tarihçilerinden Hezarfen Hüseyin Efendi, Doğu dilleri dışında Latince ve Yunancayı da bilirdi. Kendisi Yunan, Roma ve Bizans'ı içeren bir dünya tarihi kaleme almakla meşguldü. İstanbul'a gelen L. E Marsigli ve A. Galland gibi kitap düşkünlerini hayran bırakan bir bilgisi ve kitap koleksiyonu vardı.

Dönemin ilginç tiplerinden biri de, eski Galata kadısı, "Yanyalı Hoca"

denilen Esat Efendi'ydi. İşi gücü bırakmış, İbrahim Müteferrika matbaasında musahhah olmuştu. Yunanca ve Latince biliyordu. 18. yüzyılın sadrazamlarından Ragıp Paşa şiire ve Şair Fitnat Hanım'a düşkünlüğü yanında, Batı bilimine de düşküdü. Garp dillerinde Voltaire'den yaptırdığı tercümelere yanında, New-ton'u da okuyup bir şerh yazmıştı. 19. yüzyıl başında medreseden yetiştiği ve ulema ailesinden geldiği halde medreselilerden nefret eden Şanizade Atallah Efendi bu geleneğin ürünü olan bir kişilikti. Şanizade bizdeki aydın geleneğinin başını çeker. Bir aydındı çünkü bilinçli olarak yaşadığı kültürel çevreyi değiştirmek istiyordu. Evindeki toplantılara *Beşiktaş Cemiyet-i İlmîyesi* adı verilirdi ki, bir nüve akademi veya salon kurumuydu.

Dönemin ulemasından kazasker payeli Kethüdazade Arif Efendi, medrese bilgisinin sonsuzluğu yanında Batı bilimine meraklı biriydi ve Batı müziğini de severek dinlerdi. Bugün *mesaa* dinlemek için İstanbul'da St. Antoine kilisesini dolduranların öncüsü sayılmalıdır. Protestan kilisesindeki messaların abonesiymiş. Kethüdazade Arif Efendi bilinçli olarak Osmanlı okumuş sınıfının eleştirisini, yapısal zafarını ele alan biridir. Ona göre okumuşlarımız nazım yazıp, nazım söyleyip nazımla düşünmekten nesir gibi zor ve zengin bir anlatıma geçmelidir. Nitekim 18. yüzyılda sathî bir sanayi olarak kurulan matbaa, 19. yüzyılda Osmanlı Türk'ünün ve diğer Osmanlı milletlerinin hayatına girdi. Bu hüküm sadece Türkler için değil, Ermeni, Rum ve Musevi cemaatler için de sözkonusudur. Osmanlı insanı için nesir, Moliere'in Mösyö Jourdain'e gibi günlük dilin ötesinde bir anlam ve anlatım strüktürü ile eşleşmiştir. Düşüncenin geliştiği bir edebî tür olmuştur.

19. yüzyılın belirgin bir özelliği, iki dilli Osmanlı aydınıdır. Sözüünü ettiğimiz ikinci dil, yabancı dil olan Fransızca değildir. Değişik etnik gruptan olan aydınların Türkçeyi de mükemmel biçimde öğrenmiş olmalarıdır. Tanzimat aydınının bu tipine örnekler çoktur. En çarpıcısı, ceddinden gelen Rumcaı da Türkçe kadar iyi bilen Ahmet Vefik Paşa'dır. Kuşkusuz Arnavutluk'un Fra şeri hanedanından gelen Şemseddin Sami, ilmî Türk ve Arnavut tetkiklerine başlayan iki dilli ve iki ideolojili bir münevverdi. 19. yüzyılda Rumeli eyaletlerindeki memurların bir çoğu Türkçe dışında bir iki Balkan dilini çok iyi bilirlerdi.¹

Aslında Tanzimat, Türk dilinin eğitiminin yaygınlaştığı bir dönemdir. Mekteb-i Sultani, Tıbbiye, Mülkiye gibi kurumlar Türk dilini iyi öğrenen

¹ George Gawriych, "Tolerant dimensions of cultural pluralism in the Ottoman empi re". The Albanian community, IJMES, 15/1983, s. 521-522.

kozmpolit Osmanlı bürokrasisinin yetiştirdiği kurumlardı. Esasen Mekteb-i Tıbbiye'ye her dinî gruptan ne kadar öğrenci alınacağı, gayrimüslim cemaatler arasındaki münakaşadan dolayı Babîali tarafından belirli kontenjanlarla tespit edilmişti. Babîali (*Meclis-i Valâ*) sıhhatli bir nüfus sayımı yapılan kadar gayrimüslimlere 1/3 kontenjan ayırmış, bunu çeşitli gruplara taksim etmiş ve münakaşa üzerine sonra Bulgarlar için de bir grup tespit etmişti. 1/3 oranı yaygınlık kazanan bir uygulama olmalı ki, Meclisi-i Mebusan açıldığı zaman orada da azanın 1/3'ünün gayrimüslim olduğu görülmüştür.

II. Mahmud devrinden beri Yunan ayaklanması nedeniyle Fenerli Rum aristokrasisi gözden düşmüş ve Babîali'nin kadrolarına diğer gayrimüslim unsurlar ve Türkler girmeye başlamıştır. Ermeni Divan-ı Hümayun tercümanları içinde Sahhak Abro Efendi Osmanlıcasının zenginliği ve yaptığı telif ve tercümelere iktisat ilmine ait Türkçe karşılık bulunduğu yeni kelimeleriyle tanınır. Nihayet 19. yüzyılın son çeyreğinde eğitim reformu geçiren Museviler de bu dönemden itibaren Babîali bürokrasisinin önemli mevkiilerinde görülmeye başladılar. Bu bürokratların içinde Moiz Fresko gibi, İbrani harflerle (*Üstad*) Türkçe gazete çıkaranlar, Missalidis gibi Yunanca harflerle Türkçe mecmua çıkaran ve roman yazanlar (Temaşa-i *Dünya*, R. Anhegger tarafından Latin harfleriyle çıkarıldı), Ermeni harfleriyle romanlar ve şiirler kaleme alanlar vardır. Nihayet Baronyan Agop gibi hem Ermenice, hem Türkçe gazete çıkaranlara da rastlanır (*Tadron* veya *Tiyatro* gazetesi). 19. yüzyılın bu kültürel plüralizmi, Şemseddin Sami gibi hem Arnavut, hem Türk ulusçuluğunda ayrı bir yeri olan, daha doğrusu bir Osmanlı imparatorluk ulusçusu tipindeki aydınların da ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Osmanlı seçkini, bu gelişmeler sonunda bürokraside kozmpolit bir kadro oluşturduğu gibi, bilim ve sanat hayatında da özellikle matbuatta bu yapıyı sonuna kadar korumuştur. İki dilli Osmanlı seçkinlerine hayatın her alanında rastlamak mümkündür. 1854'de Topkapı civarında doğan fakir bir Ermeni genci, aldığı bursla Mekteb-i Sultani'de okumuştur. Geleceğin Ermeni patriği Ohannes Arşaruni'dir bu kişi. Mekteb-i Sultani, Tıbbiye gibi eğitim kurumlarının kadrolarında Bulgar, Rum, Ermeni, Arnavut, Maruni gençlerine her zaman rastlanıyordu. Özellikle Hamidiye devrinde Arap vilayetlerindeki gençlere verilen bu eğitim imkânıyla Araplar arasında da Osmanlı patriyotizminin yayılması amaçlanmıştır. Bu gibi girişimlerin ulusçuluğun sonuçlarını önleyemediği açıktır. Ama kültürel planda bir Osmanlılığın yerleşmesini sağlamıştır. Nitekim imparatorluk, dağıldıktan sonra da Bulgaristan'da, Romanya'da, Arap

lkelerinde Osmanlı eğitiminden geçmiş, Türkçe bilen bir bürokrasi bıraktı.

İmparatorluk, hayatını Osmanlıcılık, İslamcılık ve Ulusçuluk gibi akımların çatışmasıyla kapadı. Bizzat Osmanlı eliti bu kavganın içinde yer aldı. İmparatorluğun dağılmasını önlemek isteyen muhalefetin yeleri daha çok Türk unsur arasından çıkmıştır. Kozmopolit bürokrasi ya resmi muhalefetin ve iktidarın taraftarı olmuştur, ya da ulusçu akımlara mensup olmuştur. Ama bu arada Osmanlı patriyotizmi için mensup olduğu etnik ve dinî grubun ayırıcı isteklerine karşı çıkanlar da vardır. Londra sefiri Kostaki Musurus Paşa bu tip Osmanlı patriyotlarındandı. Atina elçiliği sırasında, Yunan ulusularının nefretini kazanmış ve sakatlanmasına neden olan bir suikasta maruz kalmıştı.²

Genellikle Osmanlı eliti ulusçu eğilimleri olsa bile ilk anda federasyondan öte bir program dşnememektedir. 1860'larda "Bulgar gizli ihtilal komitesi", Avusturya-Macaristan modeli üzere federatif bir model ngren ilk anayasa teklifini getirmişti. O kadar ki tamamıyla yabancı ülkeden gelen Zionistlerin bile federatif, hatta sadece idarî muhtariyetten ötede bir program öngöremeyen geç liderleri Osmanlı eğitiminden geçmeyi ve Osmanlı sistemiyle bütünleşmeyi yöntem olarak benimsemişlerdir. Polanyalı David BenGurion ve bazı yandaşlarının Osmanlı hukuk mektebinde talebe olması bu havayı açıklar.

Kuşkusuz Osmanlıcılık sağlam tarih şuuruna dayanan bir ulusçuluk değildi. Pragmatik ve belli bir coğrafyadaki geleneklere dayanan bir yurtseverlik ideolojisiydi. Osmanlılığa mensup bu kozmopolit elitin ortak bir Osmanlı tarihi şuuruna mensup olduğunu gösteren ciddi etüdleri ve böyle bir şuura dayanan bir tarih yorumunu bulmak güçtür. Emperyal milliyetçiliğin sadece bizde değil, Avusturya-Macaristan'da bile en zayıf tarafı buydu. İdarî, siyasî, iktisadî yönden Osmanlı birliğinin devamını zaruri gören Butrus el-Bustani, Tahtavi, Kevakib gibi Arap aydınlarının tarih yorumları tamamen anti-Türk ve ırka dayanan bir Arap ulusçuluğu ydu.

Osmanlılık bir müddet için basit halk tabakasına da sirayet etmiştir. Fevzi'nin *Tuhfetu'l-Uşşk'ına* benzeyen manzum lugatların sayısı kalabalıktır. Bunlar nazım biçimde Türklere Ermenice, Rumca ve Rumlara Türkçe öğretmeyi amaçlar. Elit zümrenin Batı kültüründen edindiği "sr-ı atika" dşknlğu, Batı sanatına yakınlık da ortak bir faaliyet yaratmıştır. Bu alanda Osmanlı seçkini dinî ve etnik farka bakmaksızın aynı amaç için çalışmıştır denilebilir. Sisam

² Sinan Kunalp, "Bir Osmanlı Diplomatı- Kostaki Musurus Paşa", *Belleten*, T.T.K., Ankara 1970/3, s. 429.

beyi (Kife?) Babıali'yi adalardaki eserleri toplayıp İstanbul'da müze açmaya teşvik ediyordu.³ Girit mutasarrıfı Kostaki Adossides Paşa ile Konya valisi Abdurrahman Paşa antika eser toplamakta adeta başı çekiyorlardı.⁴ Sava Paşa, Rum Ortodoks olmasına rağmen önemini halen koruyan İslam hukuku üzerinde nazarı bir eser yazmıştır. Serkis Karakoç, Aristarşi Bey anlaşma ve hukuk metinlerini kodifiye etmekte büyük çaba göstermişlerdir. Ulusların birbirini yediği Makedonya'da bile bazı halde sarsılmaz ittifaklar da kurulmuştur. Makedonya ihtilalcilerinden İvan Mihajlov, 1934'de Türkiye'ye sığınmış ve 4 yıl Türkiye'de yaşamıştı.

II. Meşrutiyet devrimi Osmanlı vatanseverliğinin adını koyarak tarih sahnesine çıktı. Ama kaçınılmaz olaylar imparatorluğu parçaladı ve ulusçuluklar döneminde Osmanlı seçkinleri sahneden çekildiler. Bu ortamda Türk ulusçuluğunu "en geciken ulusçuluktur" gibi değerlendirmek henüz siyasal edebiyat ve hatta siyasal örgütlenme tarihimiz yeterince aydınlanmadığından pek hazırcı bir hüküm olur. Ancak son devir Türk aydınının Osmanlı yurtseverliğini ister istemez sürüklemek zorunda olduğu da bir gerçektir.

³ Başbakanlık Arşivi İrade-Dahiliye Nr: 24654, 7 Mart 1857 tarihli Sisam kaymakamı Kife Beyin arzı.

⁴ Semavi Eyice, "Arkeoloji müzesi ve kuruluşu", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye An siklopedisi*, Cilt VI, s. 1596-1603.

OSMANLI: ÜÇÜNCÜ

ROMA İMPARATORLUĞU

Hürriyet gazetesi, Osmanlı Eki, 18 Ekim 1999.

Türkler Konstantinopolis'i 1453'te aldılar. Türk İmparatorluğu Roma'nın müesseselerini çok önceden devralmış olmasına rağmen bu tarih, Türkler'in Roma'nın varisi olmasıyla eş anlamlıdır.

Muhtelif dinlere mensup ve çeşitli dillerin konuşulduğu imparatorlukların kendine özgü yönetimi sadece klasik Roma İmparatorluğu'nda değil, bölgedeki Sasani (İrkan)-İslam ve ömrü kısa süren Moğol imparatorluklarında da görmek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan toprak idaresi ve başkentinin yönetimi, şaşılacak derecede klasik pagan Roma ve yanlış olarak da Bizans diye adlandırılan Hıristiyan Roma ile benzerlikler gösterir.

Osmanlı İmparatorluğu, tarihteki üçüncü ve "Müslüman Roma"dır ve kendine özgü yapısı da, mesela tarikatlar halinde örgütlenen cemiyet hayatı ve etnik-dinî grupların kompartımanlar halinde örgütlendiği 'millet' teşkilatıdır. Denilebilir ki, Osmanlı imparatorluğu bu durumda tarihteki Ortadoğu-Akdeniz imparatorlukları içinde klasik Roma'ya en çok benzeyendir ve orijinal, son derece renkli bir cemiyettir.

Bu kozmopolit yapı, imparatorluğun idareci zümresi için de geçerlidir. Osmanlı yönetici sınıfı, Roma'daki gibi bir 'patrici' sınıfı değildir. Yöneticiler, imparatorluğun en uzak köşelerinden, Kafkas ve Balkanlardan, çoğunluğu gayrimüslim çocuklar arasından çıkarılır. Bu sınıflar şehirli değil, köylüdür. İmparatorluğun yöneticilerinin Müslüman Anadolu Türkleri arasından çıkması ise 18. yüzyıla ait bir olgudur.

Üçüncü Roma'nın sınırları kendinden evvelki iki Roma'ya az çok benzer. Yeni üniversal imparatorluk kavramını ve ideolojisini besleyecek bir coğrafi

ayrılık da söz konusudur. Teb'anın etnik kökeni ve kültürel muhitleri (*Kulturkreiss*) benzerlik gösterir.

Resmî dil Türkçe

Osmanlı imparatorluğu bir Balkan imparatorluğu olarak doğdu ve gelişti. Yani 16. asra kadar halkının çoğunluğu gayrimüslimdi. Ama bu yapıya rağmen ideolojisi İslam'dı ve İslam için savaşıyordu. Nitekim Balkanlar'ın Arnavutlar ve Boşnaklar gibi iki önemli grubu bu devlet sayesinde 15. yüzyılın ikinci yarısında İslam dinine geçtiler. Mesela İranlı şair Hafız'ı şerh etmek gibi önemli edebî ve fikri bir faaliyeti en yüksek derecede yerine getiren 16. asır yazarı Sudi, Bosnalıdır. Burada İslam'ın Osmanlı yorumu kadar Helenizmin ve Helen Ortodoksluğunun da Osmanlı Roma İmparatorluğu sayesinde bütün Balkanlar ve Ortadoğu halkı arasında üniversal sıkıntılarla yerleştiğini söylemek gerekir. Zira dinî kurumlar teb'anın etrafında toplandığı kuralları da meydana getirir. Osmanlı devlet idaresi herkesin dinî vecibesini yerine getirmesi ve hayatını yaşaması için asayiş kuvveti rolünü üstleniyordu. Eğer Patrik ve Hahambaşı birinin kendi şeriatına aykırı harekete geçtiğini ve suçlu olduğunu bildirirse idare hükmettikleri cezanın uygulanmasını sağlardı. 1660'da Yahudiler arasındaki Sabetay Sevi olayı buna bir örnektir.

Bu imparatorluk idaresinin ve ordusunun dili Türkçeydi. Devşirme yeniçerilere rağmen ordu, Türk dilini ve karakterini hassasiyetle muhafaza etti. Ama bürokratlar arasında Helen ve Ermeniler de vardı ve 19. yüzyılda sayıları daha da arttı. Osmanlı donanması, Hıristiyan subay ve neferleri evlerine gidebilsinler diye Noellerde ve Paskalya'da demir atıyordu. Helen unsurun Yahudi karşıtı eğilimine karşı, idare Yahudiler lehine çok tedbirliydi. Slav dillerinde, Rumca ve İbranice veya Yudeo-Espanyol ile dilekçe verilebilirdi. Ama Türk olmayan memurlar da dahil olmak üzere Osmanlı bürokrasisi Türkçeyi her zaman iyi bilir ve yazardı.

Türkler ülkelerini 'Rum ülkesi, iklim-i Rum', 'Romalı' gibi 'Rumi' diye adlandırırılar. Ortodoks kilisesine 'Roma Ortodoks' denirdi. Romalılık 'ökümenik', yani evrensel olmakla aynıydı, zira 'ökümenik' demek 'kâinata hükmeden' demektir. Fatih Sultan Mehmed'in unvanı da bu yüzden "Kayzer-i Rum" şeklindeydi ve hükümdar kiliseye bu unvanı vermiştir.

Üçüncü Roma, Müslüman bir imparatorluktur. Yani Osmanlı, Yeniçağ dünyasının yeni şartlarına Roma olarak intibak etmiş ve 19. yüzyıl sonundaki

uluslararası çağda büyük darbeler yemiştir.
Dördüncü bir Roma ise olmayacaktır.

OSMANLI'DA TOLERANS VE TESÂMUH

Osmanlı'da Hoşgörü, İstanbul 2000.

T olerans dediğimiz zaman bir müessese ile karşı karşıyayız ve bu çok yanlış yorumlanıyor kanaatimce. Çok yerinde olmayan tavsifler, attribüsyonlar, nitelendirmeler yapıyor. Toleransın normal olarak çokça kullanıldığı bir ülke olan Fransızların millî lügatına baktığınız zaman doğrudan doğruya 'Endüljans'ın karşılığı olarak kullanılır. *Endüljans'da* hiç şüphe yok ki, tek taraflı bir bağışlama söz konusudur. Yani yapılan bir yanlış, bir hatayı, bir günahı, bir tarafın tek taraflı, kendi serbest iradesiyle bağışlaması, bir kusur olarak görmemesi, affetmesi, üzerinde durmaması, cezalandırmaması anlaşılır. İkinci bir anlamı -ki çok eski metinlerde böyle geçer- bir tüccarın mallarını pazarlamasına belirgin bir biçimde tolerans gösterilir. Yani pazara getirilen mallan işte al sat! Burada da yine tek taraflı bir bağışlama, bir sabır, bir tahammül, bir atıyye söz konusudur. Ve önemle üzerinde durulması gerekir. Bu bir kontrat değildir, bu bir kanunî yetki ve hak değildir. Bu açıktan açığa o andaki anlayışa bağlıdır.

Maalesef bu kelime bizde halkçı bir yorumla 'hoşgörü' diye tercüme edilmiştir. *Hoşgörü*, Anadolu ağızlarından alınmış "Hoş gör canım" gibi bir laftır. "Ne kadar güzel, toleransı ifade ediyor" diye kullanılır ama alakası yoktur. "Hoş görmek" tolerans kadar ciddi bir olay değildir. Mesela 'Kalabalığın karşısına kravatsız çıkıyorum, bunu hoşgörün' gibi. Buradaki fiil çok ciddi değildir. Aile içinde birisi fazla içip bağırmıştır, hoş görelim. Arkadaşlarımızdan birisi, bir çiğlik, bir kabalık yapmıştır; hoş görelim şeklinde gider. Bu bir müesseseyi ifade edemez.

İkide bir, böyle halk tabirlerini, Anadolu deyimlerini birtakım kavramların

karşısına koymak alışkanlığından vazgeçmemiz gerekir. Nitekim bunlardan en kötüsü de 'kültür' kavramını Türkçe ye Ziya Gökalp ve neslinin 'hars', daha sonraki ilerici Cumhuriyetçilerin 'ekin' diye çevirmesidir ki, alakası yoktur. Bu, kültürün anlamlarından sadece bir tanesini verir: Toprak sürmeyi, toprak ekmeyi. Tapınma (*cult*) anlamını vermez. Ama kültür kült ile iç içedir Latince. Fakat tapınma ve toprak sürmeden bir nevi ruh dinginliğine gidiş anlaşılmalıdır. Cicero'dan beri '*cultura animi*', ruhun sürümü, ruhun ıslahı, ruha tapınılması, böyle bir kültür kavramını ortaya çıkarmıştır. Asırlar geçtikçe de kültür tanımı karşılığında bu kavram, müthiş bir içerik boşalmasına uğramıştır. Dolayısıyla bunu çevirmenin artık hiçbir anlamı yoktur. İşin ta başına dönersiniz anlamsız bir şey çıkar.

Nitekim, toleransı hoşgörü diye çevirmek ucuzluktur, hiçbir anlam ifade etmez. Çünkü hoşgörüyle tolerans aynı şey değildir. Toleransın içinde zaten *hoş* kelimesinin geçmesi çok abestir. Toleransta hiçbir şekilde hoşluk sözkonusu değildir. Allah'ın ısraplı, sabır isteyen, adamı çileden çıkaran bir fiildir. Bu müessesenin tarihteki oluşumu, gelişimi de böyledir. Hoş görülecek, hoş tutulacak bir olay sözkonusu değildir. Öyle hiç kimse hiç kimseyi hoş görmez. Hoşluk bir durum yoktur ortada.

Tolerans, Şark dillerine çevirmeye kalkıldığı zaman bir problem ortaya çıkmaktadır. 1890'larda Belon'un lügatında *tolerans* kelimesinin Arapça karşılığı olarak '*mümkinü'l-müsâma*' kullanılmaktadır. Gene toleransı bu üstad Arabist önce Fransızca tarif ediyor, sonra da *tesâmuh fi's-sabr* diye çeviriyor. Yahut *tesâbih fi's-sabr*. Burada *tesâbih ji's-sabr* dediğiniz zaman doğrudan doğruya bir şeye sabırla tahammül etme anlaşılıyor. Dolayısıyla o zaman Osmanlı, Arap veya Türk düşüncesinde *tesâmuh*, *müsâma*, çok geniş anlamda *tolerans* gibi kullanılmamasına rağmen doğru bir tarif verilmektedir.

Nitekim başkaları da bunu söylemektedir. Mesela Hüseyin Batuhan, benim gibi toleransın hoşgörü olmadığını söylemiştir. Cemil Meriç, tesamuh kavramını bayağı yeni bir müessese olarak geliştirmektedir ki bu, merhumun bir temennisinden ibarettir. Böyle geniş bir *coexistence*, geniş bir karşılıklı anlayış, karşılıklı bir arada olmanın -böyle bir şey vardır veya yoktur- adının tesâmuh olarak konması, aslında merhum Cemil Meriç'in kafasında vardır. Geçmişte bu olayın adı tesamuh diye ifade edilmemiştir. Niye ifade edilmediğinin üzerinde de durmak gerekir.

Bu, Rönesans'ın ve özellikle Aydınlanma'nın bir kavramıdır. Voltaire çok kullanmış, kelimeyi dejenere etmiştir. Çünkü ona göre tolerans dediğimiz şey,

insanoğlunun vazgeçilmez bir tutumu olmalıdır. Yani tabii hakkıdır. Böyle bir şey yoksa suistimal edilen odur. Yok tabii. O zaman "bu" diyor, "bir bozulma". Ama asıl insan tabiatında bu vardır. Bu tabii, artık filozofun temennisidir ve maalesef sosyal ilimlerde, tarihte, sosyolojide... Felsefe çok yardımcı olduğu gibi bazen de en büyük düşmandır. Bizleri alt üst eder, saptır.

Çünkü insan tabiatında bunun mevcut olduğu, tabii olduğu gibi bir görüş, Aydınlanma düşüncesinin ortaya çıkardığı bir görüştür. Oysa ki, Rönesans'tan beri din, siyaset ve rejim kavgasının en yoğun örneklerini veren bunu da verir. Çünkü bu bazılarının zannettiği gibi onların daha hayvan, bizim daha insan olmamızla ilgili bir şey değil aslında. Çok yoğun bir değişim geçirmesinden ileri gelen bir şey. Tabii bazı doğal sakatlıkları var.

Müesseseler çok tartışıldığı zaman çok büyük kavgalar olur ve orada toleransın adı artık hoş görmek, doğrudan doğruya birbirine tahammül etmektir. Bu ilk anda hakikaten bir kontrat değildir, bir hukukî hak, bir hukukî yetki değildir. Fiilî bir tahammül durumu ortaya çıkmıştır. Bunun en somut örneği, Avrupa tarihinde 1548 Augsburg Interimi'dir. Burada doğrudan doğruya Protestan ve Katolik Prenslar diyorlar ki, "Kimin yönetimi, onun cini". Burada dikkat ederseniz, tesamuhun, toleransın zerresi yok. Burada olan şey şu: "Benim dükkânımda benim borum öter. Bu dükkânda başka boru çalacak adam, buradan taşı tarağı toplar, öbür tarafa gider." Gitmiştir de nitekim. Karşılıklı öküz arabaları, at arabaları kalkıyor, Fransa'dan Prusya'ya gidiyor. Palatina ülkesinden kalkıyor, öbür tarafa geçiyor. İki tarafta Alman soyadlı, Fransız soyadlı birtakım adamlar. Yani her Alman soyadlı Fransız, Alsaceli demek değil. Bunu bilesiniz. Ve bir sürü Fransız soyadlı Almanın da nereden geldiği bu durumda çok iyi anlaşılıyor.

Dolayısıyla böyle gel-gitler oluyor. Bu gitler, geller yeterince olmadığı için bir müddet sonra 30 Yıl Savaşları boyunca Almanca konuşan ülkelerin üçte bir nüfusu birbirini kesip ortadan kaldırıyor. Doğal nüfus ayıklaması. Yani bugün Kıta Afrikası'nda gördüğümüz feci olaylar, aşağı yukarı Vestfalia Barışı'yla bitmiş oluyor. Ve burada artık hukukî anlamda kontrata bağlanıyor birbirine tahammül etmek. Onun için bu tip olayları yaşamayan Şark dünyası, bunları bilemez. Bilemediği için de, kavramları çevirirken ucuzluk yapmaya kimsenin hakkı yoktur. Yani *tesamuh* diye çevirirsin, Arapça Allah'a şükür bereketli bir lisandır, çıkar çıkartabildiğin kadar. Fakat senin kafanda çıkarttığın şey, maalesef realitede o kadar zengin değildir.

Bu topraklarda tesamuh gibi bir olay ve müessese yoktur. Niye yoktur?

İnsanlar birbirini hep kesiyor, kesmeye devam ediyor ve kesmeye devam edecek de ondan değil, bazılarının yorumladığı gibi. Böyle bir kavrama ihtiyaç yok. Çünkü bu toplumlar zaten 5000 senedir *urban* (şehir) medeniyeti içinde yaşıyorlar. *Medina* demek, şehir ve devlet demek. Bu yalnız Arapça'da böyle değil, İbranicede de böyle. Bugün bile İsrail'in adı Medina'dır: Medinat İsrail. Yani Medina, devlettir, fakat bu devletin kökünde bir şehir vardır. Bu kelimenin kökeninde din vardır ve o din, adalet demektir. *Beytü'd-din*, mahkeme demektir.

Bu toplumlar yerleşik olarak yaşadıkları sürece birtakım kültürler, dinler, diller doğal olarak iç içe yaşıyor. Burada çok büyük bir problem çıkmıyor. Buna alışmış buralar. Onun için ben her zaman bunun üzerinde duruyorum, örnekleri verirken İskandinav ülkelerinin yaptıklarını öne sürmenin alevi yok. Danimarkalılar diyor ki, "Bizde şu kadar çeşit azınlık var". O senin dediğine azınlık denmez, "devamlı turist kafflesesi" denir. 250 tane Süryani gelmiş Mardin'den. 500 tane Tanzanyalı gelmiş Afrika'dan, Kafkaslarda hır çıkmış, Gürcüler bavulu almış, yerleşmiş oturuyorlar, ne kadar oturacakları belli değil, Allah safada daim etsin. Adam da bunları azınlık diye fişleyip bana öğretiyor. "Bak biz azınlıklarla ne iyi geçiniyoruz, onlara kulüp de yaptık. Gürcüce şarkı söylüyorlar, belediye para veriyor, gidip dinliyoruz, siz de öyle yapın" diyorlar.

Mesele o değil. Katiyen alakası yok. 5000 yıldır bir yerde mütemeddin ve mütemekkin olan birtakım topluluklar, dinler, diller, birbirleriyle bir sembiyosis (ortak yaşama) içindedirler. Karşılıklı alışveriş, değişim ve dayanışma içindedirler. Bu, zamanla aşımaya uğrar, yeni dengeler ve dengesizlikler ortaya çıkar. Ve buralarda bitmeyen problemler ortaya çıkabilir. Orta Doğu bölgesinin halkları, Kafkasya'nın ve Orta Asya'nın halkları, hiçbir şekilde bu değişimi başkalarından öğrenmek lüksüne sahip değillerdir. Kendi kendilerine üretmeleri lâzımdır.

Nitekim, bu kafaya, bu anlayışa hiçbir şekilde sahip olmadıkları ve olamayacakları için 19. ve 20. yüzyılın modern Balkan halkları, bu problemi bitiremeyeceklerdir. Bir ara komünizm sayesinde buzdolabına girdiği için baş ağrıları ve diş ağrıları, bu sorun örtülmüş gibi görünüyordu, nutuklar atıyorlardı "Komünizm bitti, Mareşal Titoda öldü, törenle gömüldü" diye. İşte gene patladı. Ve durulacağı da benzemiyor. Coğrafyalar parçalanıyor, yeni devletler ortaya çıkıyor. Hiç bir şey çıkmasa, Katolik Romen diye bir mesele çıkıyor. Çünkü yaklaşım tarzı çok değişiktir.

Şimdi Batı Avrupa kıtası, *nation* kelimesini başka şekilde kullanmaktadır.

Burada esas itibarıyla etnik ve dinî azınlıkların bulunmasına alışık toplum yapıları yoktur. Buralardaki imparatorluklar bile aslında bağımsız, yarı-bağımsız antitelerden, varlıklardan oluşan imparatorluk tipleridir. Millî devlete geldiği zaman etnik sorunlar ve renklilikler, çok değildir. Azınlık olarak Museviler bulunmaktadır. Bunların tarih boyu çektikleri ise ortadadır. Onun için bu dünyanın sorunları ortaya çok çıkamıyor.

Gerçekten emigrasyonla, muhaceretle oluşan siyasal birlikler vardır; Amerika Birleşik Devletleri gibi. Burada hiç bir etnik ve dinî çatışma yok. Burası toleransın, birlikte yaşamın altın ülkesidir. Özellikle Avrupa'da sabun yapılan ırk, yani Yahudiler, çok rahat yaşadıkları için "Burası ne kadar tatlı bir ülke" diyorlar. Tamam doğru. Birtakım adamlar için çok tatlı bir ülke, karşı tarafta Polonyalılarla Ukraynalılar birbirlerini kesmişler, bu tarafa geçince kestikleri filân yok. İyi gidiyorlar. Almanlarla Yahudiler de burada iyi gidiyorlar. Ama aynı şeyi zencilere sorarsanız "evet" derler mi? Kızılderililer evet der mi? Hadi onlar hallediliyormuş -edildiği de yok ya- bu Meksikalılar nereden çıktı, onlardan ne haber? Memleket nüfusunun kaçta kaç İspanyolca konuşuyor? Daha İspanyolcanın nasıl bir dil olarak kullanılacağı meselesi kavga konusu.

Bunu şunun için söylüyorum: Yeryüzünde, tarihte ve halde, "ideal *tolerans* ülkesi" diye bir şey yoktur. Bir kere böyle şemalar çizmekten ve çizilen şemalara inanmaktan vazgeçelim. Tarihte ve halde, hiçbir ülkede, hiçbir yerde olan olaylar -bize bir fikir verebilir ama- mutlak model değildir. Yani ben fabrikamı ıslah edeceğim, bizim mukavva fabrikası iyi çalışmıyor. Amerika'daki örneğine bakacağım, adamlar çok iyi çalışıyor, biz de öyle yaptık, oldu, diyemiyorsunuz.

Maalesef sosyal müesseseleri, ülkeleri ıslah ederken mühendis kafasıyla hareket edemiyorsunuz. Mühendisler, işi birbirlerinin modelini aktararak, hatta bazen bilgisayarın başına geçip kopya çekerek çözebilirler. Ama toplumlar için böyle bir hazıra konmacılık maalesef mümkün değildir. Hele etnisite ve din birliktelikleri ve ayrılıkları söz konusu olursa hiç böyle değildir. Çünkü dengeler zamandan zamana değişir. Bir vakit gelir ki, Kafkasya'da Ermeniler ve Gürcüler fevkalade iyi yaşarlar koyun koyuna. Bugün kavga ederler veya çok yakında edeceklerdir. Bunun önüne geçemezsiniz. Bir ara gelir ki, Gürcülerle Azeriler çok iyi değillerdir, bir ara gelir, geçinirler. Mesela Ukraynalılarla Kırım Türkleri, Tatarları kavga halindedirler; sonra bir araya gelirler ve birbirlerinden hakikaten rahatsız olmazlar. Bir yerde bakarsınız çok iyi çözülmüş millî, etnik

bir mesele, bir müddet sonra başağrısı yaratır. Bunun örnekleri tarihimizde görülmüştür. 19. yüzyıla kadar "sadık millet" diye bakılan Ermeniler, 19. yüzyılda en büyük problem yaratan millî gruplardan bir tanesi haline gelmiştir. O vakte kadar daha çok kendi içinde çatışan bu grup, o vakitten sonra daha başka kombinezonların nesnesi haline gelebilmiştir.

Özetlersek, *tolerans'ın* karşılığı Türkçe'de yoktur, *tesamuh* ise bir yakıştırma. Yakıştırma da olsa kullanmaya devam etmemiz gerekir. Ama suret-i kafiye *hoşgörü* kelimesiyle değil. Şunu bilin ki, *hoşgörü* kaynana ile gelin arasında var olması gereken bir kelimedir. Sosyolojik anlamda, siyasal anlamda *tolerans* yerine kullanılması caiz değildir. İkisini farkedeceksiniz, Arapçayı sevmese niz de *tesamuh* kelimesini seveceksiniz. *Tesamuh* hakikaten yakıştırma ama uygun bir kelimedir çağdaş anlamıyla kullanımı için. *Tesamuh*, dünyanın hiçbir yerinde mevcut değildir. Hiçbir tarihte de olmamıştır. Bu sadece bir özlemdir, hatta bu terimin altında çok büyük kavgalar olmaktadır.

Bizim bilmemiz ve kabul etmemiz gereken tek bir şey vardır: Bütün Rönenans ve Aydınlanma boyunca Avrupa'nın vazgeçilmez bir hak ve hukukî statü olarak ileriye sürdüğü bu terim, ilk defa belli belirsiz 1792'de Avusturya imparatoru II. Joseph tarafından *tolerans patent* (tolerans berati) adlı bir fermanla hukukileşmiştir. Burada imparatorluğun Yahudilerine şehirlerde yerleşme hakkı, bazı zanaatları ifa hakkı, Cizvit üniversiteleri hariç olmak üzere bazı üniversitelerde okuma hakkı sınırlı olarak bahşediliyor. Yani Fransız İhtilali'nin yarattığı tahribat ve getirdiği korku dolayısıyla... Kolay değil, adamın kızkardeşi giyotine gitmiş Fransa kraliçesi olarak. Dolayısıyla akıllıca bir subap gevşetmesi yapılıyor ve bunun adı '*tolerant patent*' oluyor. İlk defa burada hukukî bir müessese olarak ortaya çıkıyor, anayasallaşıyor, günümüze kadar geliyor.

Ama kâğıt üzerinde hukukî bir müessese olması, bunun vazgeçilmez bir hak, hele hele vazgeçilmez ve yerleşmiş bir müessese olarak algılanmasını gerektirmez. O konuda dikkatli olsun herkes ve illüzyondan, gözbağından hakikaten kaçınsın. Çok kötü bir yanılmadır, çünkü böyle bir şey yoktur. Dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir devrinde bu müessese yerleşmiş değildir. Bu insanlığın sadece bir özlemdir. Tek taraflı bir atıyye olarak değil, iki taraflı fedakârlığa dayanır. Bunu herkesin böyle anlamasında fayda vardır. Aksi takdirde çatışmalar, insanlığı şaşirtacak bir mahiyet alıyor. "Biz insanlık olarak çok iyi yerlere geldik, ilerledik, adam olduk. Bundan sonra Merih'te bulduğumuz

insanları eğiteceğiz" diye övünürken ne hallere geldiğimizi 15-20 senedir görüyorsunuz.

TARİH BİLMEMEKTEN

DOLAYI REDDETME VARDIR

Hak-İş Ocak 1999, s. 16-17/40.

Bizim memlekette tarih tetkikatı zayıftır. Büyük sentezler yapılmamıştır. Bu tarihi aktaracak ana ve ara araçlar yoktur. Bu dediğim araçlar, Avrupa tarihinde tarihî tiyatrodur, tarihî romandır. Mesela bir takım şairler tarihçidir, Schiller gibi, Goethe gibi, Puşkin gibi, Corneille gibi. Dolayısıyla tarih kitlelere böyle bir takım alimlerin sentezlerinden, monografilerinden ve aynı zamanda bu tip yazarların kaleminden geçer. Sonra tarihî film çeviren büyük rejisörleri vardır. İşte Passolini bunlardan biridir. Macar Szabo da böyle biridir. Mesela Eisenstein vardır, kendine göre Sovyet devrinde çarpıtılmış milliyetçi-Marksizm arası bir tarih görüşünü perdeye yansıtır ama iyi rejisördür. Sonra Aleksei Tolstoy bu devirde böyle biridir. Bizlerin bu gibi araçları yoktur. Bu dallar bizde çok zayıftır. Dolayısıyla bir kere doğru dürüst tarihi ressamımız yoktur. Bu çok önemlidir. Bir Repin yoktur, bir Suriko yoktur. Adam, tablosuna baktığında Rusya tarihinin bir safhasını hazmedeceğiniz, bütün çelişkisi ve bütün tutarlılığıyla-tutarsızlığıyla görebileceğiniz bir ressamdır. Dolayısıyla bizim milletimiz tarih bilmez. Çok iyi yetişmiş uzmanlar da bilmez. Mesela bir takım tabiiler bilmez, bir takım mühendisler bilmez.

Tarih hiçbir şekilde bu millete okutulamamıştır. Benimsetilememiştir, sevdirilememiştir. Tarih bilmemekten dolayı tarih reddetme vardır. Bu çok barizdir. Bazı tarihçilerimiz diyor ki, "Osmanlılar Arapça kullanmış, Farsça kullanmış." Halbuki Osmanlının Arapça bileni, bugün bizim İngilizce bilenimiz kadardır. Bunun sıkıntısını çekmişlerdir. İşte diyor, 'Dilimizi ihmal etmiş'. Ne edecek? Başka dil bildiği yok ki adamın. İşte diyor; 'Yobazlar çok hakimdi, bizi geri bıraktırmış'. Şimdi bir yobaz var tabii. Yobazsız toplum olmaz ama

Osmanlı, yobazı kılıçla bir anda ortadan kaldırmayı bilendir. Yani Üstüvani Mehmet Efendi taifesine Köprülü'nün yaptığı belli. Osmanlı idaresi bu konuda kimseye pabuç bırakmaz.

Bir takım adamlar için kolayına sapıyorlar. Mesela şimdi ben fizik yahut matematik bilmiyorum, mühendislik bilmiyorum. Rahat bir şekilde mühendisliğin dünyayı mahveden bir disiplin olduğunu ileri sürebilirim. Taraftar da toparım, bütün bu çevre kirlenmeleri falan bunların eseridir derim. Otomobili buldukları anda zaten mahvettiler dünyayı şeklinde görüşler de var yani, onu da söyleyeyim. Bunlar deli saçması değildir. Bir tarafı da ciddidir. Ama bir yere varamazsın bununla. Mühendislik bu dünyayı mahvetmiştir, o zaman mühendisliği boş ver diyebilirim. Var bunu diyen deliler, yarı akıllılar da var, akıllıya yakın adamlar da var. Ama bu doğru değil tam anlamıyla. Bunun gibi bir şeydir. Veya daha aşırı insanlar da var, "Hiçbir tabibe lüzum yok, Allah bilir, kocakarı ilacı veya dua yeterlidir" derler. Burada gülüp geçtiğimiz şey, maalesef bizimki gibi bir toplumda tarih bilmeyen, insanların tarih düşünmeye, tarihî analiz yapmaya alışmadığı bir toplumda ciddi neticeler doğuyor.

Bazıları, 'Osmanlı'yı reddederim' diyor. Zannediyor ki adam, pasta keser gibi bir tarih yapabilir. Mümkün değil, böyle bir şey olabilir mi? Bir kere Cumhuriyeti kuranlar Osmanlı Paşaları, Osmanlı erkân-ı harbiyesi. Demek ki bu redd-i miras sosyal düşünceye, sosyal realiteye uymayan bir görüş. Öyle adamlar var. Hatta ihbar ediyor, 'Falanca reformları Osmanlı'ya bağladı' diyor. Bizde modernlik, inkılapçılık ve yeni dünya düşüncesi Osmanlı devrinde ortaya çıktı. Ben niye eski harf okumak lazım diyorum? Bugünkü adamların öncesini orada bulurum çünkü. 1928'den önce yazarlar arasında sosyalist var, komünist var, bugünkü anlamda faşistler var, liberaller... Hepsi orada. Mesela Cavit Bey'in kitapları çevrildi mi yeni harflere? Çok muazzam 3 ciltlik iktisat denemesi vardır. Bu kitap eski harflerdedir, onun çıkardığı bir dergi vardır. Bugün bunları iktisatçıların içinde Tevfik Çavdar Bey kullanıyor. Tarihi tanımama, bugün sorundur. Dolayısıyla bilgisizlikten ileri gelen bir itme var. Bilgisizliği meşrulaştırma.

İkincisi de, Osmanlı tarihinin belirli bir yorumundan rahatsız olan kitleler var. Bu bir etnik grup olabilir, bir mezhep grubunda olanlar var. Mesela Osmanlılığı bir Sünnilik olarak görüyorlar. Osmanlı Sünnilik demek değildir. Yanlış, tamamıyla yanlış. Osmanlı mezhep yorumuyla kurulmuş bir devlet teşkilatı falan değildir. Humeyni İran'ı gibi Caferi Mezhebi ve içtihatları üzerinde kurulan bir devlet değildir.

Bunların hepsi şüphesiz ki tutarsız şeylerdir. Kültürlü bir toplum böyle kurulamaz. Osmanlılığı reddediyorsun, dert o değil, Batı'yı istiyoruz. Batı'yı da getiremiyoruz. Türkiye bugün sağlam Latince ve Yunanca filolojisi olmayan bir memlekettir. Bu memlekette kimse Latince ve Yunancanın kayda değer bir uzmanı değildir bir iki arkadaşımız hariç. Burada bir Latin-Yunan uzmanı yoktur. Bu memleketin tarihî bir dönemidir değil mi? Bu yüzden Batı kültürüne inememiştir. Hıristiyanlık bilmeyiz. Bizde hiçbir şekilde Hıristiyan uzmanı yoktur. Ne gerici denenlerde, ne ilerici denen arkadaşlar arasında iyi bir Hıristiyanlık uzmanımız yoktur. Batılılık ve Batı tarihini falan da bilmiyoruz. Yunancasız, Latince siz, Fransızca, İngilizce; aydınların değil, liman hamalı ve otel re sepsiyonistlerinin Fransızcasıdır, İngilizcesidir.

Genel olarak, Türk Milleti'nin maalesef tarih bilgisinden uzak, tarih suuruna sahip olamayan bir kavim olmasına sebep olmuştur ki, her iki kanatta, solda, sağda maalesef insanlar tarihle değil, kendilerine göre yeniden yazılmış, yeniden inşa edilmiş bir tarihle düşünmeyi tercih ederler ve gerçek anlamda bir tarih bilgisinin getirebileceği bir üslup da yoktur. Tarihi yazanların tarih bilmediği, metinlerinden ve tercümelerinden anlaşılır. Birkaç kişi bunun dışındadır. Adam diyor ki; 'Ben onu da okumam'. Böyle uzmanlar var. Sanat tarihçisi falan. Tarihle uğraşan biri eski harfler için "Ben onu okumam, lüzum yok" diyemez. Hukukçu bunu diyor, sosyolog bunu diyor.

1928'den evvel senin gibi düşünenler yazıyor o harflerle. O arkaik bir devir değil. Ondan evvel de Türkiye Batılılaşmaya başladı. Avrupa düşüncesiyle, felsefesiyle, sosyolojisiyle temasa gelmiş ve senin problemlerini şöyle veya böyle ele alan insanlar var. Binaenaleyh onu okumam, diyemezsin. Öğreneceksin, onu senin gibi tanımak zorundasın.

Şöyle bir olay var: Cumhuriyet devri arşivlerimizi çok az müessese düzenliyor. Mesela bir Merkez Bankası. İftihar edilecek bir kurumdur bu. Siz Merkez Bankası'nı eski para değiştirilen yer veya Ulus'taki şubeleri olarak tanırırsınız. Ama o çok esaslı bir teşkilattır. Oranın arşivlerine Batılılar hayrandır. Ben onu son bir olayla biliyorum. Bunun gibi arşivini düzenleyen bazı kurumlar var. Bunlardan bir tanesi askerler. Gizli olması gereken arşiv açık. Neyi açacaklarını da biliyorlar. Ama İçişleri Bakanlığı'nınki böyle değil. Dışişlerinki katiiyen değil. Bu çok feci bir olay. Bunlar arşiv kuramıyor ve arşivi bir lüks zannediyorlar. Zannediyorlar ki arşiv sadece tarihçilere lazımdır.. Önce kendilerine lazımdır. Onun için maalesef çağdaş tarih bizde yazılamaz. Çünkü arşiv denilen bir olay yok.

Gazete koleksiyonlarımız bile mikrofilmlere ve disketlere alınıp çağdaş teknolojiden istifade edecek bir şekilde düzenlenmemiştir. Bugün Türkiye'deki basın arşivimiz sadece İstanbul ve Ankara'da değil, İzmir'de de olması lazımdır. Bursa, Konya ve Trabzon'da olması gerekir. Burada hangi çağdaş tarihçilikten bahsedebilirsiniz? Bu dedikodudan ibaret bir çağdaş tarihçiliktir. Türkiye'de çağdaş tarihçi dediğimiz insanlar yaşadıkları, düşündükleri ve kendi yorumladıkları tarihi ifade edecek bir profesör ararlar. Alkışlamak için. Onun için alim demek düşündüğünü söyleyen demektir. Bu, az gelişmişliği ifade eder.

Türkiye hiçbir zaman dünyayı tanımaz. Dünyanın coğrafyasını, dünyanın iktisadî yapısını bilen bir zihniyet olmadığı gibi dünya tarihçiliği de yoktur. Yani Alman, Rusya'yı bilir, Arabistan'ı bilir, Türkistan'ı bilir, Çin'i bilir de, sen Avrupa'yı bilmezsin. Hatta daha evvel bilme durumunda olduğun yerleri bile unutmuş sundur. Buna İran ve Arap dünyası örnektir. Türkiye'de gerçek anlamda bir İrani ve Arabistik yoktur. Olan geleneğe de sahip çıkmadık, yıkıldı. Bunlar önemli hususlardır.

Yeni bir yüzyıl. 21. yüzyılın 20. asırdan esaslı olarak ne gibi farkları olabilir? Mesela İslam dünyası Hicri 15. asra girdi. Müslüman ülkeler çok önemli bir değişim geçirecektir. İleride birisi Müslüman takvimine göre tarih yazacak olursa, Hicri 15. asrı çok büyük değişikliklerin meydana geldiği bir asır olarak görecektir. Müslüman ülkeler, yeni kavgalara, yeni problemlere, yeni çözümlere yöneliyor olacaklardır. Yeni kadrolar, yeni zihniyetler ortaya çıkmış olacak. Onun için zannediyorum gelecek daha enteresan olacaktır. Herkes gelecek konusunda ümitli olmak zorunda.

OSMANLI

DÜZENİ

TÜRK AİLESİ

ORTAK TENCERE KAYNATAN ÜÇ KUŞAKLI HANEDEN ÇEKİRDEK AİLEYE GEÇİŞ

Kubbealtı Akademi Mecmuası, yıl: 25, Ekim 1996, sayı: 4, s. 184-186.

Türk ailesi, sosyologların dediği gibi geçiş dönemini mi yaşıyor? Ne demektir geçiş dönemi? Geçirilmesi zorunlu olan, sosyal tarih çizgisi üzerindeki ilmî bir safha mı? Bu, sosyolojist "zorunlu evrimleşme" çizgisine saplanan zihinler için böyle... Yoksa bu geçiş dönemi, bizim tayin edemediğimiz tarihî maceralarla girdiğimiz sarsıntılarla dolu bir dönemin adı mı oluyor? Tespit ve münakaşanın bu noktada yoğunlaştığını bilmek lazım. Teşhis ve tedavi de o zaman daha kolay olur.

Aile yapısındaki ve ananelerindeki asıl ve istenmeyen değişme, bir tarihî tezat olarak maalesef muhafazakâr hükümetler zamanında meydana gelmiştir. Türk cemiyetinde son 50 yılda başlayan zenginleşme, tüketim alışkanlığı ve hayat tarzı, kadının çalışmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bu durumda artık evde ihtiyarlar(!), yani bir önceki kuşak, istenmeyen unsur olmakta veya daha alt gelir grubunda çocuk bakımı için yardımcı unsur olarak görülmektedir.

İşgücü vasfını kaybeden ihtiyarlar Eskimo ve eski Japon ananesinde olduğu gibi ev dışı bir konuma itilmektedir. Yani huzur evlerine... Huzur evlerinin pek iyi olduğu ve bakım mükemmelliği de maalesef pek dar bir zümre için söz konusudur. Bunların çoğunda ihtiyarların kendi haline, daha doğrusu personelin insafına bırakıldıkları bir gerçektir. Diğer yandan evi zorunlu olarak terkeden eski kuşakların eğitim ve diyaloglarından mahrum olarak yetişen yeni nesillerin hali malumdur: Her şeyden önce bizim toplumumuzda Batı'daki gibi "ikincil kurum" dediğimiz kilise, kulüp, ihtisas grupları vs. gibi kurumlar yaygın ve oturmuş olmadığından çocuklara kültür mirasının cemiyet eliyle aktarımı mümkün olmuyor. Batı'da da büyükanne ve babalar evden uzaktadır ama saydığımız türden kurumlar kültür aktarımı işini görür. Bizde ise bunlar mevcut

değildir, büyük ebeveynin terbiyesi ve kültür mirasının aktarımı bu yolla olmayınca gerçekten hudâ-yı nâbit, ulusal rengi olmayan nesiller ortaya çıkmıştır.

Bununla herkesin ulusçu, milliyetçi olması gerektiği propagandasını yapmıyorum. Daha soğukkanlı düşünerek şunu söylüyorum: Zaten herkesin ulusçu ananesi olması da mümkün değildir. Ne var ki Batı toplumunda ateist insanlar Hıristiyan kültürünü tanır. Liberali, kozmopoliti, komünisti dahi ulusal rengine sahiptir. Bunun için gerekli bilgi, yani *catechisme* kendisine verilmiştir. Yükselen Türk nesli ise *tabula rasa*, yani *haliyü'z-zihndir*. Bu bir faciadır ve böyle cam görünümlü toplumun hiçbir ideoloji ve hiçbir sistemde başarı göstermesi, idâme-i hayat edebilmesi mümkün değildir.

İşin asıl can alıcı noktası, Türkiye'de aile yapısındaki gelişmeler kaçınılmaz olarak iktisadî değişimin zorladığı yapılanmalar değildir. İdeolojik telkinler ve ekseriya üst grubun ideolojik modelleri alt katmanlarda, yüz yüze ilişkilerde çarpıtılmış sloganlar halinde bireyleri etkileyerek garip değişmeler vukua gelmektedir. İşte henüz ne toplumsal mekanizmaları geliştirilebilmiş, ne de malî-ekonomik durumu iyileşmemiş olan Türk ailesi, çekirdek aile tipi yaşayışa geçmeye ve bu yaşayışı sürdürmeye ehil değildir. İki neslin çok sayıda çalışanının geliriyle ortak tencere kaynatarak yaşayabilecek, torunların bakım ve terbiyesine iştirak ederek onları sokağın tahribatından koruyacak geniş aile yok oluyor. Akşam karanlığında yorgun ve sinirli olarak işinden dönen ve kreşten aldığı çocuğu kucağında taşıyan küçük memûre, kendinden sonra biraheneden çıkarak eve gelen kocasıyla şiddetli bir kavgaya tutuşuyor.

Bu manzaralar; ezberci ve nakilci sosyal bilimcilerin çekirdek aile, modern aile ve "özgür" kadın ve "özgür, saygıya dayalı", "aile içi ilişkiler" sloganlarına ne kadar uyuyor? Topluma, ne olduğu tarif edilemeyen modernleşme kavramına dayalı garip ve karakuşî kıstaslar öneriliyor. Aile, zavallı toplum bireylerinin çevresindeki dostların ve sırdaşların gelin-kaynana münâferetini çekistiren, kıskırtan ve "azıcık aşım, kaygusuz başım" formülünü besleyen tavsiyeleriyle gerçekleşiyor. Bireyler kaldıramayacakları bir yapıyı ekonomik zorlama olmaksızın, psikolojik sebeplerle de tercih ediyor ve kısa zamanda hayatın yükü altında eziliyorlar.

Kıscacası Türk ailesi bugün sosyolojik zorlamalar kadar, kültürel bir ideoloji ve model zorlamasının tahribi ile kabuk ve nitelik değiştiriyor. Yerleşik, şehirli ailelerde bu durum ve gelişme huzursuzluk yaratıyor. Şehre göçen köylü aile ise daha zor durumda ve tahribe açık. Galiba ilk nesil, sonunda geleneksel

yapısını şehir kültürünün etki, propaganda ve yaptırımlarıyla değiştiriyor ve mahva doğru gidiyor. Unutmayalım, bu tip ailelerin çocukları evi daha çok terk ediyor. Büyük şehir sokaklarındaki, sayıları yüz binlerle ifade edilen sahipsiz çocuklar bu katmandaki çatlamanın ürünüdür.

Ne yapmalı? İdeolojik, kültürel propaganda ve telkinlere gene aynı şekilde karşı durmak gerekir. Büyük ailenin üç kuşasını bir arada gösteren elifba kitaplarından tutunuz, medyada, TV'de bu tip programlara, konferanslara ve telkinlere kadar her faaliyet denenmelidir. Oysa bu toplumda kimse büyük ailenin bugün için zaruret ve lüzumunu yüksek sesle belirtmiyor. Aksine pozitivist tutumun hakimiyeti sonucu, ilmin gereği olarak çekirdek ailenin faziletine ve bu gelişmenin kaçınılmazlığına iman edilmektedir. Bu dogmatik yorum, yoruma göre düzenlenen istatistik verilerle değerlendirilir. Nihayet bilimin verileri bir yerde insanın düşüncelerinden ileri gelen düzenlemelere tâbidir. Bu düzenlenmiş gerçeğin ötesindeki toplumun hakikati ise geçen zaman içinde bizi şaşırtır ve hatta cezalandırır. Oraya gelmeden düşünmek zorundayız.

OSMANLI TARİHİ-OSMANLI TOPLUMU

YKY Salı Konferansları, 24 Eylül 1996.

Osmanlı İmparatorluğu" konusunu serbest bir yön temle ele almak istiyorum. Çünkü evvela Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl bir olgu olduğu ve nasıl araştırılacağı üzerinde çok kısa duracak ve sonra da bu yöntemi uygulayacağım. Sorulara böylece cevap vermeye ve tartışmaya çalışacağım.

Osmanlı ismi bize has bir şeydir. 19. yüzyılda toplumsal kimlik olarak benimsenmiştir. Biliyorsunuz İslam devletleri, Doğu dünyasının devletleri genellikle hanedan devletleri olarak anılır. Şüphesiz ki Garplılar devlete "Osmanlı" demezler, "Türk İmparatorluğu" adını kullanırlar ve bu isimlendirme de Türklerin İmparatorlukta egemen bir grup veya başrol oyuncusu olduğunu gösterir. Osmanlı İmparatorluğu için Türkçü ve ırkçı bir anlayış geçmez ama aynı şekilde Türklüğün çok dışında kalan çok kozmopolit, Türklüğü çok ihmal eden bir yorum da imparatorluğu açıklamaz. Nitekim bu iki aşırı yorumu bizim memleketimizde çok yaparlar. Aynı şekilde bu imparatorluk bir Müslüman imparatorluğudur. Çünkü İslâm bu devletin temel hayatına hakimdir. Nasıl bir İslâm ve ne derecede bir İslâm? Bu herhalde bugün bazı Müslümanların tarif ettiği İslâm değildir. Müslüman bir devlet ama İslâmın katı kurallarına uyan bir devlet değil. Mesela bazı insanlar var ki, "İçkiyi kaldıracacağız" diyor. İçkiyi toplumdaki kaldıramazsın, insanların bir kısmı mutlaka içer. Osmanlı İmparatorluğunda içki yasak değildir. Yasaklandığı devirler vardır ama tarih içinde mevzidir zaten. Osmanlı içkiden vergi alır ama onu başarıyla toplum hayatının kenarına, satır dışına iter. Nihayet bu toplumu anlamak için gayrimüslim halk gruplarını da tanımak gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini incelerken bugün bizim yaptığımız gibi sadece Türk kaynaklarını ve münhasıran Osmanlı kaynaklarını incelemek hiçbir

anlamda yeterli değildir. Çünkü bu imparatorluğun hayatiyetinin içine bir takım başka diller, o dilleri konuşan toplumlar ve onların kaynakları girer; bu çok önemlidir. Bütün bunları incelediğimiz takdirde bu imparatorluğun hayatını anlarız. Tabii bu İmparatorluğun bulunduğu mevki itibariyle dış ilişkilerini gözönüne alırsanız kaynaklar çok daha fazla genişleyecektir. Demek ki araştırma yaparsak bu iş eski İtalyan Şehir Cumhuriyetlerinin arşivlerinden başlayarak Almanya, Avusturya arşivlerine, Rusya, İngiltere, İspanya, Portekiz ve İran'a kadar uzanır. O zamanın belli başlı devletleri ve bunların kullandığı resmi dillerde oluşan muazzam bir dokümantasyon sözkonusudur. Bunların çoğu da bugünkü İtalyanca, Almanya vs. değildir.

Demek ki, çok büyük bir filolojik donanım istemektedir Osmanlı Tarihçiliği... Yani uzman bir Osmanlı Tarihçisi olmak için belki 20'ye yakın dili, eski okuma ve yazmalarıyla bilmek, benimsemek lazımdır. Pek hayret etmeyelim, bu tip adamlar çıkmıştır ve üstelik bunların dâhi olduğu söylenemez. İyi eğitimle çok dil bilen uzman yetişir ama iyi tarihçi olmak için bu yetmez. Dolayısıyla yetişme tarzı itibariyle Türkiye'de Osmanlı Tarihi yapacak insanların sadece Türkçe ve Osmanlıca'ya yönelerek yetişmeleri hiçbir şekilde yeterli değildir. Yunanca, Orta Yunanca, Ermenice, Arapça, İtalyanca, Rusça bilmek gerekir. Bu takdirde ilmî bir Osmanlı Tarihçiliği yapılabilecektir. Nitekim bugün bu İmparatorluğun birçok müesseseleri bilinmemektedir. Bilinip iyi yazılmadığı için de ders kitaplarından eksik öğrenilmektedir. Bu noksan evvela olayları doğru bilmemek üzerine kurulur. Çok daha beteri bu eksik bilgiler üzerine bugün Türkiye'de tarihî yorumlar yapılmaktadır. Birbirine çok uç noktada yorumlardır bunlar. Sağcı, solcu hayalî bir tarih inşa etmektedir.

Burada konferans için bir yöntem izlemek zorundayız demiştim: Kendimizi 17. asır sonlarında İstanbul'un mesire yerlerinden birinde, mesela Kağıthane'de farzediyoruz. Halıları serdik, üzerine minderleri getirdik, sini kuruldu, dolmaları yiyoruz, kuzu çevriliyor, oturduk içiyoruz. Şerbet de olabilir, bazı halde تنها köşelerde bir takım adamlar şarap da içiyor olabilir. Etrafı gözlüyoruz, kimler geliyor gidiyor diye. Gelen geçeni, dinine, diline ve kıyafetine göre ele alacak ve bu toplumu bu canlı manzaradan hareketle tanıyacağız. Mesire yeri kadar her sınıfın, her cinsiyet ve her dinden insanın gezindiği bir yer de olmaz zaten...

Bugünkünden farklı olarak kadın-erkek beraber eğlenmiyoruz pek. Demek ki bize mekteplerde öğretilen "kadınlar eskiden kafeste oturmuş" lâfi pek doğru değildir. Eski Türkiye'de kadınlar kafes arkasında pek oturmamışlardır.

Tam tersine bir takım yabancı seyyahlar, kadınların hiç evde oturmadığını, kapı kapı gezdiğini, mesire yerlerinde, hamamlarda dolaştıklarını, bu kadınların ne zaman evde iş gördüğünü anlamadıklarını yazıyor. Bunu 16. asır sonunda Solomon Schweigger adlı bir Alman yazıyor mesela. Doğrudur, çağın Alman kadını daha çok evde oturmuş. Ama bu demek değildir ki, burada modern bir kadın sözkonusudur. Çünkü bu kadınlar erkeklerden ayrı yaşarlar ve kadınlarla erkeklerin ayrı yaşadığı bir cemiyette başka bir cehalet ortaya çıkar.

İmparatorluğun dinî sınıfları ki, kendilerine biz millet diyoruz. Bu şimdiki ulus anlamında değildir. Bir dine inananların grubu demektir. Her gayrimüslim milletin kılıkları ayrıdır. Bu uygulama sadece Babî'î'nin kendi bağınazlığıyla ilgili değildir. Cemaatlerin başındaki insanlar, yani din adamları da bunu istemezler. Her cemaat kendi kapalı kompartımanında kalmayı, ayrı mahallede yaşamayı, cemaatler arası evlilik yapmamayı tercih eder.

Biz o mesire yerinde otururken Yahudiler geçti yanımızdan. Bunlar Judeo Espanyol dediğimiz (halkın Yahudice dediği) bir dil konuşuyorlar. Bu dil 15. asırda bu insanlar buraya geldiklerinde, yani İspanya'dan kovulduklarında getirdikleri Kastilya İspanyolcasıdır. Ona Museviler kendi dinleri icabı, ibadet dili olan İbranice den ve sonra İstanbul'da Türkçe ve Rumcadan birtakım söz ve deyimler kattılar ve bu dil oluştu. Daha çok İspanyolca uzmanlarının eğildiği bir dildir. Bu dil aşağı yukarı Türkiye Yahudileri tarafından ekseriyetle konuşulmaktaydı. Bugün neredeyse unutuluyor.

Arabistan yöresindeki Yahudiler Arapça konuşurlar, Şehrizar sancağı yöresindekiler Kürtçe konuşmaktaydılar. Bu yörede artık ölmüş bir dil olan Aramca konuşan Yahudiler de vardı. 19. yüzyılda Fransa menşeli Yahudi organizasyonu Alliance Israelite'in açtığı asri okullar dolayısıyla İspanyolca Fransızcaya dönüşecektir. 19. yüzyılda kibar Yahudiler Fransızca konuşmaya başladılar. Bunlar Türklerle pek gerilim ve sorunu olmayan bir cemaatti.

Mesire yerine gelen bazı Yahudilerin Judeo İspanyolca konuştuğunu işitiyoruz. Bu, 19. yüzyılda Fransızca konuşmaya başlayan yeni zümre tarafından hor görülen bir dildi. Osmanlı İmparatorluğunda Yahudiler ve Rumlar arasında müthiş bir münaferet vardı. İmparatorlukta bizim bildiğimiz anlamdaki anti-Semitizm Rum kavmi arasında yaşamaktadır. Her bayramda, yani Yahudilerin Mısır'dan çıkışını temsil eden bir ekmeği (hamursuz-matsa) yedikleri bir dönemde (pesah-fışh bayramı), Rumlar her yerde ayaklanmakta, birkaç Yahudiyi dövüp öldürmekte ve Yahudilerin Rum çocuğu kaçırıp kanını ekmeklerine doğradıklarını iddia etmekteydiler. Devlet bu saçma anti-

semitizmden yaka silktiği için "abes dava dinlenmemesi" diye bir ferman çıkarmaktadır.

Buradan şunu anlıyoruz: Osmanlı kadısı sadece Müslümanların davalarına bakmaz, dinler arasındaki ihtilafları da halletmekle mükellef bir hakemdir. Saniyen, bu gibi politika ve tavırlardır ki, Türk İmparatorluğunu tarihte Yahudilere sempatik gösteren olaylardır. Nitekim Yahudi tarihçilerin bugün Türk tarihine Hıristiyan yazarların aksine sempatik baktıkları bilinen bir noktadır.

Mesire yerinde az ötemize Rumlar, kalabalık ve çengi çalgı ile gelip oturmuşlar. Kendileri muhtemelen Fener semtinden gelmektedirler. İstanbul'da Rumlar hem Fener'de oturur, hem Samatya'da, hem Galata'da, Boğaz'da Yeniköy, Tarabya ve Arnavut köy'de yaşarlar. Bizim bu Rum grubu arasında bir ayrım görülüyor. Bir grupta uzun külahlı, kürklü beyler ve hanımlar, üstlerinde İtalyan dokuması kumaş esvaplar var. Diğer gruba hiç bulaşmadan, yanlarından sıyrılıp ayrı bir yeri seçmişler. Fenerli beyzadeler (*Phanariots*) dediğimiz bu aristokrat takım içinde muhtelif kökenden aileler var. Haçlı Seferleri'nden kalma Batılı aileler dahi vardır (Petrasili ailesi gibi). Bulgar (Vogoridi), Romen (Baltaz zi), Slav, Arnavut, İtalyan asıllılar vardır.

Fenerli beylerin çoğu zannettiğimiz gibi kötü Türkçe de konuşmazlar çünkü küçük yaşta iyi Osmanlıca görmüşlerdir. Hatta II. Mahmud'un akıl hocası Halet Efendi'nin düşmanları onu ortadan kaldırmak için "Rumların Türkçe hocası ve akıl hocasıdır, onlara devlet sırrı veriyor" diye bir ihbarda bulunmuşlardır. Demek ki, bu Fenerli beyler iyi eğitilmiş. Bunların çoğu İtalya ve Fransa'da iyi üniversitelerde okutulmuştur. İyi İtalyanca bilmektedirler. 17. yüzyılda İtalyanca diplomasi diliydi, daha sonra Fransızca'ya dönüşmüştür. Dolayısıyla bunlar iyi dil bilgileri nedeniyle sadece Osmanlı Dışişlerinde, yani Divan-ı Hümayun tercümanı olarak Reisülkütabın ofisinde değil, aynı zamanda Beyoğlu'ndaki Sefarethanelerde dragoman olacaktırlar. Kendilerini bir müddet sonra Ermeni cemaatinden insanlar takip edeceklerdir. Nitekim İsveç sefaretinin tercümanı olan bir Ermeni, bir müddet sonra İsveç tebasına geçecektir, İsveç onu sefir tayin edecektir. Bu zat ünlü Osmanlı tarihi yazarı Mouradgea d'Ohsson'dur.

Rum Fenerli beylerin ikbali Mora ayaklanmasından sonra sarsıldı. Ama son güne kadar devlet hizmetinde kaldılar. Londra'daki büyükelçi Kostaki Musurus Paşa, daha önce Atina'da sefirdi ve Yunan milliyetçilerini kızdıran bir Osmanlı olduğundan suikaste bile uğradı. Sonra "İslam Hukuku" alanında

değerli bir eser veren Sava Paşa. Viyana sefirimiz Kalimaki Bey, başhekim Movroyeni Paşa (Napoili Morosini ailesinden geliyor) gibileri hayli kalabalıktır. İpsilantiler gibi devlete ihanet edenler de oldu. Ama Fenerli Rum beyleri Yunan milliyetçisi değildi. Patrikhane ve Fener aristokrasisi bağımsız Yunanistan olayına da sıcak bakmamışlardır.

Rumların bu Fenerli sınıfı eski Yunanca bilirler. Konuşulan dil *koine* denilen M.Ö. 4. asırdan bu yana gelişen bir dilden çıkar. Bunu konuşan ve bilen insan, Homeros'un *İlyad*'sını alıp şakır şakır okuyup doğru tercüme edecek demek değildir. Yunanlılar bunu bilir diye düşünürüz; işin kötüsü Yunanlılar da buna inanırlar. Bu o kadar zordur ki, modern bir Cumhuriyet çocuğunun Osmanlıca bilmesi kadar zordur. Sık sık hatalar yaparlar. Mahiyet değiştiren kelimeleri ters anlarlar. Eski Yunancayı anlamak için iyi eğitim görmesi lazım bir Yunanlı'nın. Nitekim eski Yunanca eğitimi Yunan bağımsızlığından sonra Atina Üniversitesi'ndeki kürsüde umumiyetle Oxford ve Cambridge'den gelen İngiliz profesörleri tarafından yapılırdı.

Fenerli Beylerin Osmanlıcaları da biraz iyiydi. Bu yüzden Fenerli Beylerin piknikteki kümesi arasında bazı kibar Türklerin, eski Galata Kadısı Esad Efendi'nin de oturduğunu görürdük. Onlar da Rumca ve Latince bilirlerdi. Demek ki, bu asırda yüksek zümre arasında bir kaynaşma vardı. Öbür halk ise kendi gürültülü havası içinde eğlenmekteydi, bu yüzden Rumlar ile Müslümanlar arasında bir uzak duruş sözkonusuydu.

Piknik yerindeki gayrimüslim halktan Müslüman halka en yakını, hatta onlarla komşuca oturan, yemek yiyenlerin içinde Samatya Ermenileri de var. Çünkü Ermeniler İmparatorlukta içtimaî yapı ve adetleri ve zihniyet bakımından Müslüman komşularına en çok benzeyen halktı. Nitekim piknik yerinde kadınlarla erkeklerin Müslümanlar gibi ayrı kümeler halinde oturduğunu göreceksiniz. Kadınların Müslüman komşuları gibi yüzü başı daha kapalıdır. Kaç-göçe riayet ederler. Yemekler birbirine benzemektedir. Domuz etini de yememekte, sevmemektedirler. Biraz sonra sazlar çalınınca, alaturka denilen eski musikiyi Ermenilerin tıpkı Müslüman komşuları kadar iyi bildiği görülecektir. Birbirine çok benzeyen bu iki kümenin birkaç zaman sonra birbirine karşı çok düşmanca davranmasının nedeni anlaşılır gibi değildir.

Mesire yerinde birden Venedik Bailo'sunun (Latince *bajlus*dan gelir), yani İstanbul'daki mukim elçinin heyeti ile geçtiğini görüyoruz. Venedik elçisi, çok iyi Türkçe bilen tercümanı ile birlikte geziniyor. Bu genelde yerli bir İtalyandı. İtalyanlar İstanbul'un eski mukim, yerleşik bir halk grubudur. Bu İtalyan

heyetinin gezinirken etrafa çok tecessüsle baktığını, bazı dedikoduları topladıklarını göreceksiniz. Bunların çarşı pazarda, mesire yerlerinde bile dedikodu topladığını, devlete ait dedikodu ve sırlarla birlikte halk arası dedikoduları da *relazione* denilen raporlarında yazdıklarını biliyoruz. Venedik arşivlerindeki bu raporlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî ve iktisadî hayatı için en kalıcı belgeleri oluşturmaktadır. Nitekim *bailo* da burada halkın sadrazam hakkındaki değerlendirmelerini toplayacak, bunları bir süzgeçten geçirecek ve yazacak ve hatta çok ilginç bir şekilde padişahların ne giydiklerini, renk ve yemek sevgilerini bile kaleme alacaktır. Dolayısıyla İtalya bizim bulunduğumuz dünyanın içindedir ve bu dünyayı en yakından tanıyanlardan birisidir.

Beyoğlu'nda oturan Fransa ve Avusturya (Almanya) elçileri böyle mesire yerlerinde pek görülmezler, onlar daha çok birbirleriyle protokol ve üstünlük kavgasındadırlar. Pazar ayininde Kilisede bile en seçkin yerde Fransa mı oturacak, Avusturya mı oturacak kavgasındadırlar. (Bu dönemde Avusturya ve Almanya Mukaddes Roma Germen İmparatorluğu olarak beraberdi.) Galata'da yerli insanlar Hıristiyan veya Müslüman olsun, Fransa ve Avusturya'nın himayesindeki Katoliklerin *procession* denilen dinî yürüyüşlerinden hoşlanmamakta, bu gibi törenleri şikayet etmektedirler. Ermeni ve Rum patrikleri Cizvit misyonerlerden şikayetçidir. Nitekim aynı şekilde 19. yüzyılda da Protestan ABD'li misyonerleri devamlı hükümete şikayet ederlerdi. Demek ki bu İmparatorluğun ahalisinde hangi dinden olursa olsun Batıya karşı bir yabancı düşmanlığı vardır.

Şüphesiz ki mesire yerinin en zavallı insanları bir köşede garipçe dikilip duran bekâr genç köylülerdir. 17. asırda İstanbul gibi büyük merkezlere köylerden göç bugünkü gibi aileler halinde olmamaktaydı. Bu zavallı bekâr köylüler de kısmetini aramak için biraz ürkekçe etrafta dolaşmaktadırlar hamallık işi çıkar diye... Kimi kayıkçı, kimi arabacıdır. İstanbul'da hadise çıktığı takdirde veya cinayet işlenirse, bekârların kaldığı hanlar basılırdı ve nüfus çoğalırsa zabita onları memleketine geri göndermekteydi. Gerçi Eminönü, Kasımpaşa, Tophane gibi yerlerdeki bu bekâr uşağı hanları suç ve salgın hastalık yuvalarıydı.

Bir köşede kalabalık bir grup eğleniyor, yiyor ama derli toplu bir halleri var, tören hali içindeler. Esnafın bir grubu, çıraklıktan kalfalığa terfi edene peştemal kuşatıyor. Esnafın ihtiyarını önünde yaptığı işle başarılı bulunup kalfalığa yükseltilmiş. Adeta doçentlik tezi jüriden geçip akademik cüppe

giydirilen doçentlik imtihanı ve töreni gibi bir şey...

Yine mesire yerinin en afili gezinen takımı yeniçeri kollukçularıdır. Bunlar ilginç insanlardır. Biz bunları yanlış tanıyoruz. Mesela bir yerlerde okumuşsunuzdur, 7-8 yaşında Hıristiyan çocukları analarının kucağından alıp götürürler, devşirirler diye. Bunlar koparıldıkları yeri unutmazlar; bunların sonradan da aileleri ile devamlı ilişkisi olmuştur. Nitekim Veziriazam Ayas Paşa (Hıristiyan Arnavut asıllıdır) bir zaman kış günü yalınayak gezerken kendisine eski pabuç veren bir kadının bu iyiliğini hiç unutmamış, vezir olduktan sonra adamını o kadına yollamış ve kendisine o eski pabuçlar geri getirilmiştir. Fakat içi çil çil altın dolu. Mesela Sokullu Mehmet Paşa, bütün ailesini getirmiştir. Bu zevat, devşirmelerin üst sınıfı. Yeniçeriliğe girenlerin kıslada kalanları da çok ilginç. Kimisi yetiştiği Türk ailelerinin yanında duruyor. Türkçe ve din bilgisi ediniyor, sonra Acemioğlan koşuşuna gidiyor.

Bunun gibi Haremde de bir Türkçe eğitimi vardı. Mesela Hürrem Sultan çok iyi Türkçe öğrendiği için çok güzel şiirler yazan biridir. Rivayetlere göre birtakım cahil yeniçeriler, eski dinlerinin kalıntısı olarak büyücü gibi biriyle Hıristiyan inançlarını, hurafelerini, dualarını kendi aralarında toplanıp zikrederlermiş. Ama gayet bilgili Müslüman olanları da var. Yeniçeri ocağı Hacı Bektaş'ı Pîr tanır ama gönüllü ve uyarlı Bektaşîler olduklarını düşünmeyelim. Kuşkusuz ki medreseliler gibi sofu Müslüman da değildiler.

Yeniçerileri Osmanlı hayatının her yerinde görüyorsunuz. Çünkü bunlar her şeyden evvel polis görevi görüyorlar. Bunlar İstanbul'da, Bursa'da, her semtteki karakolda oturup devriye geziyorlar. Bunun yanı sıra mali polis görevini de yerine getiriyorlar.

Mesire yerinde saz çalınıyor, bir yandan konuşuluyor. Herkes kendi dilinde konuşuyor. Havadan sudan olmalı, zira "devlet sohbeti" denilen politik dedikodu pek istenmeyen ve teccüs ettirilen (yani casuslarca izlenen) konuşmalardı. Bazen kahvehane ve meyhane kapattırılması da siyasî dedikoduyu önlemek içindi. Bu bir klâsik imparatorluktu. Rum Rumca, Ermeni Ermenice, Yahudi ve İtalyan kendi dilini konuşur. Gayri Türklerden çok insan Türkçeyi iyi bilmez. Ortak anlaşma ve yazışma dilini cemaatlerin seçkin insanları, temsilcileri, ruhbanın bazıları bilirdi. Ancak Tanzimat'tan sonra herkesin eğitim kurumuna Türkçe ders kondu ve gene Galatasaray, Mülkiye, Tıbbiye gibi okullara her kavimden gençler alınarak Türkçeyi mükemmel bilen bir Osmanlı zümresi yetişti.

Bu ülkedeki ortak dil Türkçe nasıl bir şeydi? Resmi yazılara bakarsak bu

acayıp bir dil. Bakınız, 16. yüzyıla ait bir fermenda yeniçerilerin kıyafeti ancak Fatih Sultan Mehmet tarafından verilen bir imtiyaza göre giyilir. Taşrada bazı sahtekâr genç grupların yeniçeri ve kapıkulu diye gezip başlarına yeniçeri başlığı giyip millete eziyet ettiklerini söylüyor. Bu fermenda çok ilginç bir dil kullanılıyor: "Etraf-ı eknafda yeniçerü ve kapıkulu namına bir hayli ecnebü ve saplamalar peyda olup dahi yeniçerü borkün gi-yüb..." Yani Anadolu'da bazı sahtekâr gruplar yeniçeri kılığıyla dolaşıyormuş. Çok ilginç bir Türkçe diyebilirsiniz.

Bazı ecnebler, seyyahlar, bunun ötesinde Türk diline merak salmışlar ve o zamanlar için Türkçe konuşma metinleri yazmışlar. Bir Macar, bize Latince ve Türkçe bir el kitabı bırakmış. Jakob Nagy Harsány'nin Latince-Türkçe bir konuşma (mükâleme) kitabı bu. György Hazai, Budapeşte'de 1973'de yayınladı. İçindeki konuşmaya bakın, aynı bugünkü Türkçe: "Hoşgeldin, sefa geldun, iyi mesin, hoş musin? Nedir halin?" Ecnebi "Şükür Tanrı"ya diyor cevap olarak. "Otur" diyor, "otur deyince oturmak bana düşmez" diyor, "durmak oturmaktan yeğdir" diyor. "Yeğ" kelimesi eski metinden geliyor ama şimdi tutunuyor. Ecnebi şapkasını çıkarmış: "Ne açarsın başını, bizde âdet değildir. Padişah yanında dahi kimse başını açamaz. Her vilâyetin başka âdeti vardır hoş ama burada ayıptır" diyor. Öbürü "Ben Osmanlı değilim" diyor. "Gavur misun, Nasrani misun, Hıristiyan misun? Nedir aslın?" diye soruyor ve konuşma böyle sürüyor.

Demek ki, bu 17. yüzyıldaki Türkçedir. Dilimiz değişmiştir ama bize o kadar uzak değilmiş. Birtakım metinlerden anlaşılacaktır ki, yazılı dille konuşulan dil birbirinden farklıdır. Patrikhane'nin Orta Yunanca denilen ağıdalı yazı dili şüphesiz ki, sokaktaki Yunanlılar tarafından kullanılmazdı. Ermeni için aynı şey sözkonusu idi. Her şeyden önce bu cemaatlerin çok az insanı okuma yazma bilirdi. O kadar ki, okullar bu toplumda devletin yönettiği kurumlar değil, herkesin kendi kesesinden hayır için kurduğu kurumlar olarak işlerdi, ta Tanzimata kadar. Ondandı devlet bu işe kendisi el atmıştır.

Bulduğumuz mesire yeri Kağıthane... 18. yüzyılda yemyeşil, Fransız usulü havuz ve mermer kenarlı arklarla bezenmiş, kasırlarla dolu bir yerken birden adı üstünde önce kağıt fabrikası, sonra civarda baruthane, feshane, demirdöküm mahalleriyle sanayiye kurban gitmiş. Sanayi çevreyi kirletmesi, Osmanlıdan kalma alışkanlık. Gerçekten teknik medeniyet için çevreyi feda etmek bizde bir tarihî alışkanlıktır.

Size bir mesire çevresindeki insanlar hakkında fikir vermeye kalktım. Bu,

şehirdeki hayattır. Şüphesiz ki, köyde başka manzara ve sesler de sözkonusudur. Bir köylü o zaman köyünden pek çıkmaz, etrafı pek bilmez. Köylü devleti nasıl tanır? Devlet, fethedilen bir yerin envanteri demek olan tahririni yapar ve vergi mükelleflerini kaydeder. Bazı köylüler bazı hizmetlere karşılık vergiden muaf tutulur. Köylüler vergilerini verir aynı ve nakdi olarak. Çok az miktarda angarya vardır. Köylüler arazilerini başıboş bırakamazlar. Bırakırlarsa yıl geçene kadar geri getirilebilirler. Ondan sonra böyle bir şey söz konusu değildir.

Araziler kısım kısım. Kimisi mirî arazidir, idarecilere verilir vergisi. Kimisi vakıf topraklardır, gelirleri vakıflara verilir. Ve bu vakıflarla muayyen camiler, yollar, köprüler yapılır, onarılır. Devlet toprak kaybetmeye başlayınca, özellikle Balkan Savaşında bütün Rumeli elinden çıktıktan sonra büyük camilerimiz çökmeye başlamıştır. Osmanlı'da bir köylünün Batı'dakinden farkı vardır. Çünkü Batıda onun başındaki insan akîd (kontrat) sistemiyle emperyal sistem içinde yer alan bir küçük hükümdardır. Bizdeki öyle değil, doğrudan devletin memurudur ve yapılan tetkiklerden görülüyor ki, bu insanların bazıları ellerinde beratla tasarrufa hak kazandıkları tımarlarını da eline alamamakta, bulamamakta, kaybetmektedirler. Onun için kendilerinden emin olmayan bugünkü bürokratlar gibi birbirlerini ihbar eden, yerine göre cesur, yerine göre ürkek bürokrat bir sınıf sözkonusudur ve bu bir bozukluk değildir, sistem böyle işlemektedir. Batı feodali bir küçük hükümdar, bizdeki tımarlı ise küçük bir memurdur.

O zaman Osmanlı köyünün o devirde şehrin aksine birtakım zanaatlara kapalı olduğunu, kendi ürettiklerini kendilerinin tükettiğini söyleyebiliriz ama bu pek böyle değildir. Çünkü devlet ziraata da el atmaktadır. Ordunun pirinç ihtiyacı için muayyen yerlerde pirinç ziraatı yaptırılmaktadır. Bazı yerde hayvancılık ürünlerine (deri, yün) devletçe el konur, mecburi mübayaa vardır; ipek, afyon, tuz için böyledir. Madenler (güherçile, bakır, gümüş) böyle işletilir. Büyük şehirlerin beslenmesi lazım. Civarın et, yağ, süt, tahıl ürünleri tekelle belirli müteahhitlerce toplanır, İstanbul'a sevk edilir. Ordu sefere çıkınca civar köylüleri kadılar, *sürsat* dediğimiz mecburi pazarlamayla ordunun geçeceği yollara götürülüp narhtan mal satışı için mobilize eder. Demek ki köylü tahrir eminini, resm-i ağnam (koyun vergisi) almaya gelen koyun eminini, Hıristiyan köylü cizye ve ispençe toplayanı, kentteki kadı adına kırsal bölgede iş gören kadı naibini devlet diye tanır. Bu adamların yanında devletle arasında aracılık yapan başka kimseleri (ayan, din adamı, vs.) de tanır.

Köylü devleti sırf vergi toplayan memurlar, yasakçılar, teftiše çıkan sancakbeyi adamları, sefere çıkarken geçen ordu ile değil, bazen merkezi devletin yaptığı eserlerle de tanır. Rumeli'nin küçük köyleri, yapılan han, kervansaray, geçişi kolaylaştıran köprülerle büyüyüp önemlice şehirler olurlar. Vakıflardan yapılan su yolu gibi tesisler, Ortadoęu devletinin ziraî ve ticarî hayatı düzenleyen müdahaleci politikasının müşahhas ürünleridir. Devlet kendini kolluk kuvvetleri kadar mimari varlığı ile de hissettirir. Bütün bu ilişkiler yumağı devletin niye kuvvetli ve yaygın olduğunu izah eder. İnsanın devlet karşısındaki konumunu biraz da tasavvur etmek gerekir. Bu nedenle bu bilimden çok sanatın işleyeceği bir konudur.

19. YÜZYILDA OSMANLI SARAYLARININ GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİM

Saray, devlet reisinin, yani padişahın ikametgâhı ve çalışma yeridir. Protokolde de onun hususi ikametgâhı olan Harem başta yer alır. Klasik Topkapı Sarayı, burada yaşaması gereken hükümdar II. Mahmud tarafından tasvip edilen ve sevilen bir mekân değildi. Padişah, daha çok bugün çoğu kaybolan sahil saray ve yalılarda yaşamıştır. Sultan Abdülmecid devrinde Dolmabahçe, müteakiben Beylerbeyi ve Çırağan'ın resmî ikametgâh (saraylar) arasına girdiğini biliyoruz. Ama Sultan Abdülmecid'in sevdiği kasırlar bu cümleden sayılmaz. Onların bir hükümdar ikametgâhının teşkilat ve hacmine sahip olmadıkları açıktır. Topkapı Sarayı padişah konutu olmaktan çıkınca, doğrusu birçok bölümü de bakımsız kaldı ve hatta harabeye dönüştü. Ama işlevi devam etti. Padişahlar Hırka-i Saadeti ziyaret eder, cülus törenleri Bâbüs-Saâde önünde yapılır (Sultan V Mehmet Reşad, Harbiye Nezareti'nde biat edilerek bir istisna ve garabet yaşanmıştı), nihayet padişah cenazeleri burada gasledilir ve buradan son yolculuğa çıkardı. Topkapı, hanedanın ve devletin hayatında önemini korudu ama saray harabeye yüz tuttu, ta ki Cumhuriyet'in ilanı ile müze olana ve bir dizi restorasyon geçirene kadar. Kısacası devlet hayatımızda Top kapı'yı izleyen külliye (Sarayı Hümâyûn), Dolmabahçe ve Yıldız gibi 2 ana birimdir. Bunlar özgün yapılarıdır, gene de 19. yüzyılda büyük devletlerin başkentlerindeki (İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, Rusya, Alman İmparatorluğu ve İtalya) hükümdar saraylarıyla mukayese edilirse mütevazı kalırlar.

Devlet reisinin ikametgâhı ve görev yeri olarak Saray, 19. yüzyılda da Osmanlı İmparatorluğu'nun idare merkezi işlevini görmeye devam etmekte miydi? Bunu zaman zaman doğru olarak niteleyebiliriz. Ama Osmanlı sarayı bu

görevini artık kaybetmekte, hatta II. Meşrutiyet'de bazı çağdaş Avrupa monarşileri ile karşılaştırılmayacak kadar hükümetin yanında arka plana düşmektedir. Kısacası Osmanlı sarayı ve Osmanlı padişahı 19. yüzyılda, yani Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra artık Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid gibi iki istisna dışında temsilî görev üstlenmeye başlamıştır.

Dediğimiz gibi istisnaî devir ve şahsiyetler vardır. Diğer yandan bu asırda Osmanlı padişahlarının önemle vurgulanan ve bir ölçüde işlerliği olan görev ve unvanı da hilafettir. Bu nedenle saray, Müslümanların halifesinin makamıdır aynı zamanda... II. Abdülhamid döneminde ise saray Bab-ı Âli'ye hükmeden bir idare merkezidir. Özellikle II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde, Bab-ı Âli büyük kararların alınmasından çok, ehliyetli bir bürokrasinin işleri yürüttüğü bir bölümdür. Karar organı Osmanlı sarayı olmuştur ve bu dönemde Osmanlı sarayı önemle hilafet makamı olarak vurgulanırdı. Tunuslu Hayreddin Paşa, dıştaki sefirler ve vilayetlerden gelen şifreli maruzatın Bab-ı Âli'ye değil, Yıldız'a yönelmesini acı acı tenkit etmiştir. Gerçekte ise II. Abdülhamid'le idarede Bâb-ı Âli asrının sona erdiği ve Yıldız Sarayı asrının başladığı gerçektir. Bu dönemde sarayın personeli ve fonksiyonları da değişmiştir. Esasen bütün 19. yüzyıl Osmanlı sarayının protokol, teşkilat ve gelenek bakımından önemli bir değişim geçirdiği devirdir.¹

Saray, Osmanlı hükümdarının ve devletin temsil edildiği mekân ve idarî birimdir diyoruz. 19. yüzyılda ise Osmanlı padişahı klasik devirdeki yetkilerini ve devlet idaresindeki rolünü artık genişleyen bürokrasi ile birlikte düşünmemiz gereken bir hükümdardır. İmparatorluk son yarım yüzyılını anayasal bir monarşi olarak tamamlamıştır (Meşrutiyet), ilave olarak Osmanlı padişahı her zamankinden çok halife olduğunu içte ve dışta belirten, ilan eden ve araştırmaların gösterdiği ölçüde dış dünyada bu unvan ve yetkileri (beynelmilel

¹ Buna rağmen Osmanlı sarayının 19. asırdaki malî-idarî yapısı ve yeni protokolü hakkındaki bilgiler arşivlerden, hatırat ve diğer dağınık eserlerden ve bu konuda bilgi vermesi muhtemel diplomatik yabancı arşiv kayıtlarından derlenip temel monografi ve müracaat kitapları henüz yazılmamıştır. Bir bakıma devlet reisinin ikamet yeri ve ofisi olan Sarayın 19. yüzyılı, 16. ve 17. yüzyıllardakinden daha az bilinir. Hele Osmanlı sarayı üzerindeki bu gibi tetkikleri muasır Rusya sarayı ile karşılaştırmak mümkün olmadığı gibi (mesela İvan Zabelin, *Domasniv Byt' Russkih Zarey* çast I, Moskova 1895, çast 11, Moskova 1915 gene *Domasniy Byt' Russkih Zarits*, Moskova 1869, Magnus Jakob von Krusinstoipe ise modern Rus sarayını ele alan mükemmel bir eser hazırlamıştır: *Der russische Hof von Peter bis auf Nicolaus I*, Bd. I, Hamburg 1855). Hatta geçmiş asırlardaki Bizans sarayına dair monografi ve bilgilerle karşılaştırmak da mümkün değildir. Osmanlı sarayının modernleşme devrindeki yapısı üzerinde burada bazı hatırat ve dağınık bilgiler bir araya getirilerek lüzumlu ve kısa bir bilgi verilecektir.

antlaşmalarda da belirtildiği üzere ve ölçüde) kullanan bir hükümdardır. 1774 Küçük Kaynarca Muahedesi'nin 3 dilde telif edilen hükümlerinde de belirtildiği üzere, Osmanlı padişahı ve Müslümanların halifesi olmak gibi bir unvanla hilafet müessesesinin başındadır. Yanlış olarak da bilinse dış dünyada halife, Müslümanların dinî reisi ve bazen ruhanî reis (*spiritual leader*) gibi vasıflandırmaktaydı. Bu unvanın verdiği yetkiler Cava, Hindistan, Rusya, Kuzey Afrika ve Doğu Afrika'daki Müslümanlar üzerinde zaman zaman bir takım teşebbüslere yardımcı olmaktaydı. Bu ülkelerde zaman zaman Osmanlı konsoloslarının "persona non grata" ilan edilip sınır dışı edilmeleri, Hicaz Demiryolu için bütün dünya Müslümanlarından iane toplanması, buralardaki bazı medreseler ve Müslüman cemiyetleriyle ilişki yürütülmesi bunun böyle olduğunu göstermektedir. Ramazanlarda Topkapı'da Hırka-i Saâdet'in ziyareti gibi haberler Rusya Müslüman matbuatında âdeta bir resmî tebliğ gibi teferruatla yer alırdı. 1908'de Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından resmen ilhakından sonra Marki Pallavicini (İstanbul'daki Avusturya büyükelçisi) ve Osmanlı hükümeti arasında imzalanan konvansiyonda Bosna Müslümanlarının reisu'l-uleması ve ruhanî dairesinin İstanbul'da Bâb-ı Meşihat'a bağlı olması ve tayin ve azillerin o makamca yapılacağı, benzer hükümlerin Trablusgarp'ın İtalya tarafından ilhakından sonra bu bölge için geçerli olmasını sağlayan antlaşmalar bunu gösterir.² Demek ki hukuken de Osmanlı padişahı Osmanlı idaresinden çıkan ülkelerde dinî reis olarak tanınmaktadır.

Osmanlı saltanatında veraset usûlü elan değişmemiştir ve "senioritas" denilen en yaşlı üyenin saltanata varis olması usûlü devam etmektedir. Bu usûlün *primogenitura* (ekber evlad) denen usûle tahvili için tartışmalar da başlamıştır. Ancak veliaht sarayda olmakla beraber şehzadelerin hepsi artık sarayda oturmamakta, İstanbul'da ayrı mekânlarda yaşayanlar olmaktadır. Gene şehzadelerin eğitimi de değişik olmakta, Garp ve Şark kültürüne vâkıf olanlar bulunduğu gibi, kötü eğitim görenlere de rastlanmaktadır. Son zamanlarda şehzadelerin mekteplerde eğitimi de başlamıştır.

Müslüman bir hükümdar ve halife olarak padişahın İstanbul camilerinin bazılarında selamlık resmini ifa etmesi ve Ramazanlarda Huzur Dersleri devam etmektedir. Sürre Alayı, yıllık hac için gerekli farızeler eskisi gibi yerine getirilmektedir. Padişah bütün dünya Müslümanlarının lideridir ve bunun gösterilmesi gerekir.

² de la Jonquire, *Historie de l'Empire Ottoman*, Vol. II, Paris 1914, s. 221, paragraf IV.

Osmanlı sarayının tören ve günlük yaşayış itibariyle değişimi aslında Sultan II. Mahmud devrinde başlamıştır. Vakıa Sultan II. Mahmud Topkapı Sarayı'nı görünüşte terk etmemiştir. Hatta Top kapı Sarayı içinde Sultan Abdülmecid gibi muasır rokoko ve ampir tarzda bir kasır bile inşa ettirmemiştir. Ancak bu hükümdar evvelen kıyafet, Avrupa tarzında nişanlar (hil'at giydirme sisteminin terki), Avrupa tarzı muzika takımı ihdası gibi uygulamalar yanında, hayatını Topkapı Sarayı'ndan çok bugün bazıları yok olan İstanbul'un muhtelif cihetindeki sahil saraylarda geçirmiştir. Zaten Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra sarayın protokol ve teşkilatında önemli gedikler meydana geldiği açıktır.

Demek ki, 1922'de saltanat ve 1924'de hilafet kaldırılana kadar Osmanlı sarayının bir asra varan süre içinde fizik mekânını, mimarisini ve günlük yaşayış ve protokolünü devamlı değiştirdiği ve bunun şematik bir tespitinin zorluğu açıktır. Şüphesiz bu hızlı ve hacimli değişime rağmen Osmanlı sarayının ve hanedanın geleneklerinde 16. yüzyıldan beri değişmeyen bazı temel unsurlar da vardır. Şehzadelerin sünneti, cenazelerin gasli bugünkü 'Mukaddes Emanetler' denilen bölümde yerine getirilir. Sultan V. Mehmed Reşad istisnasıyla, tahta çıkma (cülus) törenleri de bu baba ocağında Bab'üs-Saâde önüne çıkarılan altın taht üzerinde olur. Ramazanlarda üstelik modern haberleşme vasıtaları ile bütün İslâm dünyasına duyurularak Hırka-i Saadet ziyaretleri yapılır.

19. asır Osmanlı sarayının idarî bünyesi içinde eski Enderun yaşamakla beraber ağırlığını ve geleneğini kaybetmiş ve 'Ağavat Ocağı' denilen Enderun Ağalan Ocağı, Dolmabahçe Sarayı'nın bir kısmına sığınmıştır. Sarayın asıl görevlileri artık askerî ve mülkî erkânın yetiştirdiği imparatorluğun 19. yüzyılda kurulan modern okullarından gelmektedir. Özellikle II. Abdülhamid, tedrisat ve tahsil derecesini yükselttiği Mekteb-i Mülkiye'nin başarılı mezunlarını Mâbeyn Kitabeti Dairesi'ne aldırılmaktadır. Kendisinden sonra saray muhafız kıtalarındaki alaylı zabitan da artık görülmeyecektir.

Saray protokolünün o çağın Avrupa saraylarıyla benzeşmesi kaçınılmazdı. 19. yüzyılda Osmanlı sarayı bazı Avrupa hükümdarlarının, Balkan devletlerinin imtiyazlı prenslerinin (Bulgaristan gibi) ziyaretine şahit oluyordu. Osmanlı sarayı artık beynelmilel diplomasi sistemini ve 1815 Viyana Kongresi'nde saptanan diplomatik sistemin temsil hükümlerini tanıyan bir devletin merkezî birimidir. Bu protokoller ilişkilerde Harem-i Hümayûn'un yeri de eskisinden farklıdır. Harem'de sultan hanımların, kadın efendilerin eğitimi ve günlük hayatı değişmektedir ve değişimde dışarıdaki cemiyetin zorlayıcı baskıları da

hissedilmeye başlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde gerek yabancı sefarethaneler, gerekse Mısırlı prenslerin konakları ve bazı devlet adamlarının resepsiyon ve suarelerinde devlet erkânının eşleri de yer aldığı halde saraylılar için aynı durum sözkonusu değildir. İmparatorluğun son yarım asrında Fransa İmparatoriçesi Eugene, III. Napoleon'u temsilen iade-i ziyarette bulunmuş, Almanya Kayzeri Wilhelm 3 kere gelmiş (birinde imparatoriçe ile) ve Büyük Savaş sırasında Avusturya-Macaristan İmparatoru Karl, İmparatoriçe Zita ile ziyarete geldiği halde merasimlerde, karşılama ve uğurlamalarda padişahın yanında veliaht hazır bulunmuştur.

Resepsiyonlarda kadın efendilerin hiçbiri görülmez ancak gelen ziyaretçi imparatoriçeler Harem-i Hümayûn'da Valide Sultan ve kadın efendileri ziyaret etmiş, onlar da imparatoriçelere, ikametlerine ayrılan Beylerbeyi Sarayı'nda iade-i ziyaret etmişlerdir. Bu, hanedanın kadın üyelerinin devlet protokolünde yer almalarını sağlayan bir gelişmedir ve içlerinde Garp dilleri ve kültürüne aşina olanların sayıları artmıştır.

Klasik devirde Osmanlı sarayındaki Silahdar Ağa, yüksek saray memurları arasındayken bu devirde bu memuriyete rastlanmaz. Onun yerini saray müşiri almıştır. Ancak 'Yaver-i Ekrem' rütbesiyle padişah yaverliğinde bulunanların sayısı artmıştır ve 1880'lerden sonra bu paye Kamphöner Paşa gibi Alman müşavirlere de verilmiştir. Şüphesiz Kayzerin sarayında Osmanlı askerî erkânı bu gibi unvanları taşımaktadır. Emir-i âhurluk ile esvapçıbaşılık, elan önemli rütbelerdir fakat klasik devir protokolündeki yerlerine göre gerilemişlerdir. Şüphesiz klasik devirde saray ve padişahın korunmasıyla görevli '6 bölük halkı' denilen sipahi bölükleri, kapıkulu ocaklarıyla birlikte kaldırılmıştır. Üstelik gerek sarayın koruması ve gerekse İstanbul kıyılarının inzibatı ile görevli 'Bostancılar Ocağı' da artık yoktur. Ama örneğin II. Abdülhamid devrini alırsak, Yıldız'da kalabalık askerî kıtalar vardır. Bunların içinde Arnavut ve Boşnak kıtalar yanında sonraları 'Ertuğrul Alayı' adını alan Söğütçüler de vardır. Bu Karakeçili Türkmenlere padişah "öz hemşehrilerim" demektedir ve sarayın en gözde muhafız kıtasıdır.

Saray emir-i ahuru ve araba ve kayıkhaneye bakan nazırların protokol derecesi düşüktür. Aynı şekilde Darü's-Saâde ağasının devamı olan Haremağası'nın da 19. asır sarayında Harem-i Hümayûn idaresindeki yeri ve devletin protokolündeki yeri önemsizdir. Tabii bu cümleden 'dilsizler' ve 'cücüler' denilen zümre de kaybolmuştur. Mehter yerine 19. asır sarayı Muzika-yı Hümayûn'a sahiptir. Muzika-yı Hümayûn'un ilk komutanı Donizetti Paşa ilk

Osmanlı marşlarını da bestelemiştir. Zamanla yerini Türkler almış ve bu gibi sanatçı zabıtlar da marşlar bestelemiştir. Burada imparatorluk marşı diyeceğimiz bir marşın eksikliği göze çarpar. Her padişahla bu marş değişir. Ancak son hükümdar VI. Mehmed Vahideddin, Mahmudiye Marşı'nın 'İmparatorluk Marşı' olarak devamını emretmiştir.³ Saraydaki törenler ve muayyelerde bazen pek münasip sayılmayacak hafif vals ve *quadriller*in çalındığı da olurmuş. II. Abdülhamid *alla turca* musikiden pek hoşlanmazdı ve Yıldız Saray Tiyatrosu'na sık sık yabancı gruplar çağırılarak operet ve operalar icra edilirdi.

Sultan Mahmud ve Sultan Abdülmecid yurtiçi geziler yapmıştır. Sultan Abdülaziz ise hükümdar olarak hanedanının ilk ve son yurtdışı (Avrupa) gezisini yapan padişahdır (bu padişahın Mısır ziyaretini hukukî bakımdan yurtdışı gezi saymıyoruz). Sultan Abdülhamid yurtdışı ve yurt içi geziler yapmamış, ancak zengin albümlerle ülkedeki değişimleri devamlı takip etmiştir. (Bu albüm serisi bakımsızlık ve dağınıklığa rağmen zengin bir tarihî kaynaktır. Son zamanlarda IRCICA'da (İslam Kültür ve Araştırma Merkezi) derlendiğini memnuniyetle belirtelim. Asıl seri, henüz üniversite kitaplığındadır.) Sultan V. Mehmed Reşad, Rumeli seyahatiyle iyi bir intiba bırakmış, aynı gezileri son padişahın yapacağı bir ortam ve imkân ise olmamıştır.

19. yüzyıl saray teşkilatında 3 bölüm önemlidir. Mabeyn, başkıtâbet ve teşrifat daireleri. Malumdur ki Mâbeyn Dairesi, sarayla dış dünyanın ilişkilerini tanzim eder. Başkıtâbet Dairesi ise dış yazışmaları yürütür ve sarayın iç dairesinde hükümdarların emirlerine göre tanzim ve yürütme işini yerine getirir. Sadareten gelen arz tezkirelerini tasdiğe sunar ve tasdiki Başkâtîp derkenar eder. Aslında bu arz tezkireleri de ona hitaben yazılır. Şüphesiz Harem Dairesi başkîtâbetin görev alanı dışındadır. Mekteb-i Mülkiye'nin derecesyle mezun olanları II. Abdülhamid devrinde başkîtâbete alınırlardı. Bu daire bilhassa bu dönemde çok yüklü iş görür. Vilayet ve sefaretlerin telgrafları bile buraya ulaşırdı ve gece gündüz genç kâtipler nöbet tutarlardı. Fakat mâbeyn kâtipleri ehliyetli memurlardı ve ayrıca saraya verilen jurnallerin bu dairenin muamelatı ile ilgisi yoktu. Teşrifat Dairesi İstanbul'daki süferâ ile ilişkileri

³ H. Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, c. I, İstanbul 1941-1942, s. 165; a.g.e., c. II, s. 145, Lûtfi Simavi, *Sultan Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 1342-1924, s. 382.

yürütürdü.⁴

Genellikle sadrazamlar haftada 2 kere saraya gelir ve huzurdan çıktıktan sonra kendileri için özel olarak hazırlanan sofrada öğle yemeği yerlerdi. Bu arada başmâbeynci ve başkâtibi de sofralarına davet etmeleri usûlden olmuştı. Osmanlı sarayının 19. yüzyılda bu yeni teşkilatlanmaya gitmesi, uluslararası protokole uygun biçimde ziyaretler ve resmî kabuller vermesi; Dolmabahçe, Beylerbeyi, Çırağan gibi saraylar ve bugünkü İstanbul'u süsleyen kasırların inşasına gidilmesi kaçınılmazdı. Bu masrafların yeri biraz abartılıyor. Çünkü herşeye rağmen hükümdarın masrafları çağdaş Avrupa saraylarıyla kıyaslanamaz. Üstelik son zamanlarda, özellikle II. Meşrutiyet yıllarında sarayın idarede rolü azalmış, hakimiyet Tanzimat başında olduğu gibi Bab-ı Âli'ye ve son 15 yıl içinde de hükümeti yöneten fırka çevrelerine kaymıştır. Sarayın içinde sık sık tasarruf tedbirlerine gidildiği görülmektedir.

Osmanlı sarayı, 19. yüzyılda bütün Osmanlı cemiyeti gibi kültürel ve idarî bir değişim geçiriyor. Harem teşkilatı değişiyor, şehzadelerin ve sultan hanımların eğitim sistemi değişiyor, sarayın teşkilat ve protokolü değişiyordu. Yalnız bir gerçeğe işaret etmeliyiz: Artık toplum sarayı değil, saraylılar değişen toplumu, sarayın dışındaki memurları, idarî cihazı ve aydın muhiti takip ediyordu. Türkiye'nin toplumsal ve kültürel tarihi açısından üzerinde asıl durulması gereken önemli tarihî oluşum budur.

⁴ İ. Müştak Mayokan, *Yıldız'da Neler Gördüm*, İstanbul 1950, Tahsin Paşa, *Abdülhamid Yıldız Hatıraları*, Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* gibi kitaplar konu üzerinde aydınlatıcı malumat veren eserlerdir.

OSMANLI TOPRAK

DÜZENİNİN KAYNAKLARI

15. YÜZYILDA İRAN TOPRAK REJİMİNDE
GÖRÜLEN MUAFİYET VE İMTİYAZ SİSTEMİ
ÜZERİNE

Toplum ve Bilim, sayı: 4 (Kış '78), s. 72-77.

Ortadoğu devletlerinde toprak üzerindeki devlet mülkiyetinden, dolayısıyla hükümdarın ve merkezî örgütün tüm sistem üzerindeki mutlak denetiminden son zamanlarda sıkça söz edilmektedir. Bazı yazarlar, göçebelerin toprağa yerleşmesiyle askerî-despotik yapılı bir merkeziyetçi devlet olgusunu ileri sürmektedirler. Buna göre, toprak-insan ve fert-devlet ilişkilerinde Batı Avrupa'dan farklı bir geleneksel yapı söz konusudur. Oysa tarihsel olay ve kurumlaşmalara göz attığımızda bu gibi savları kanıtlayacak malzeme bulmamız çok güçtür. Tersine Osmanlı toprak rejiminin kökenlerini araştırdığımızda karşındır. Göçebe topluluk toprağa yerleştiği zaman ne Germany ve Britanya'da, ne de İran ve Anadolu'da yerleşik eski tarım düzeninin kalıntılarını temizleyebilir. Hatta mevcut toprak rejiminin kurumlarını kabullenmek mecburiyetindedir. Bu da çoğunlukla topraktaki kontrolün ruhanî, askerî şeflere bırakılması ve bu kontrole bağlı olarak idarî, malî, adlî, askerî görevlerin bu kontrolcü gruba devredilmesi demektir. Demek ki *merkeziyetçilik, devlet mülkiyeti* gibi kavramları yerli yersiz kullanmak doğru değildir.

Şimdi ele alacağımız 14. ve 15. yüzyıl İran göçebe Türkmen devletlerinin toprak rejiminde görülen bu tip görev devri ve kontrolcü sınıfa tanınan bağımsızlık sorununu konuya bir nebze aydınlık getirebilir sanıyoruz. Genellikle eski rejim *magna*larının toprakları yeni istilacı beylere devredilirken eski rejimin küçük asilzadeleri ve kontrolcü grup üyeleri imtiyaz ve muafiyetlerini koruyabilir. Ayrıca geleneksel devletin birtakım görevleri bazı egemen

zümrelere devredip karşılığında onlara belirgin bir alanın kontrolünü ve bazı muafiyetleri tanıması her yerde görülen bir gerçektir. Osmanlı rejimi kadar, başka Ortadoğu devletlerinde ve hatta orta zaman Avrupa devletlerinde bu işlemin toplumsal yapının temel niteliklerinden biri olarak görüldüğünü aşağıdaki bazı örneklerle de kanıtlamaya çalışacağız.

Geleneksel yönetim sisteminde belirli bir toprak üzerinden alınacak vergiler, hükümdar tarafından bir beratla vergi mükellefine bağlanıyorsa, bunun bir tek anlamı vardır: Toprak üzerinde tasarruf eden kimseye yöneticilik ve belirli bir kontrol görevi devrediliyor, demektir. Böylece toprak üzerinde kontrolcü fonksiyon yüklenen bu kimse hükümdar adına askerî, idarî, malî ve adlî görevleri yerine getirecektir. Esasen Avrupa feodalitesinin temel niteliği de budur.

Bizim burada söz konusu edeceğimiz kurum *Soyurgal* adını alıyor. Soyurgal, Moğollardan beri İran'da bu tip muafiyet işlemine verilen addır. Hükümdarın muafiyet tanıdığı bu kimse bazı (veya tüm) vergi kalemlerinden muaf tutulur, karşılığında yükümlü olduğu görevleri sayılır. Nadiren bazı kimseler için bu görev belirlenmemişse de, muafiyet karşılığında o kimse hiç bir şey yapmıyor demek değildir. En azından ruhanî veya dünyevî bir otorite olarak belirgin gruplar üzerinde hükümdar adına siyasal bir propaganda ve itaat sağlama görevini yerine getirecektir.

Zaten Soyurgal, eski yönetici sınıf ve toprak sahiplerine bolca bahşedilen bir imtiyaz olarak görülüyor. Bunun nedeni açıktır. Güçsüz bir bürokratik mekanizmaya sahip olan geleneksel devlet, taşrada kendi bölgelerinde idarî, malî, adlî işleri yürüten eski zümreyi yok edip bir otorite boşluğu yaratmaktansa onlarla ittifakı tercih etmektedir. Zaten Soyurgal'ın bir askerî sefe, toprak sahibi veya ruhanî lidere bahsedilmesi, onun kendi bölgesi içinde orduya katkısı, imar işlerini gözetmesi, güvenlik konularını yürütüp malî sorunlarda (vergi toplama, tarhı vs.) devlete yardımcı olması demektir. Bu son yetki o kimseye bölgesi içinde fiilî bir yargı yetkisini de ister istemez bahşetmektedir. Özellikle Moğol-İl hanlı döneminde, göçebelerin din konusundaki kayıtsızlığı nedeniyle Müslümanlar kadar Hıristiyan ruhanilere de bu muafiyet bolca tanınmış ve önder oldukları cemaatin kontrolü bu şekilde sağlanmıştır.

Soyurgal bahşedilen kimseler (*muaff* veya *musallamî*), özellikle İlhanlı devrinden itibaren İran'ın idarî ve toplumsal hayatında önemli rol oynamışlar

ve bu muafiyet kurumu 18. yüzyıla kadar devam edegelmiştir.¹ Moğol döneminde başlıyor görünen bu kurum (fonksiyonel olarak benzer kurum değişik adlarla eski Ortadoğu toplumlarında da bulunuyor) Türkmen göçebe aşiretlerin federatif devleti olarak ortaya çıkan Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevîler devrinde de görülmektedir.

Belirtildiği üzere Soyurgal bahşedilen kimse bazen tüm, bazen kısmen toprak vergilerinden bağışlanıyor ve bir *Tarhanlık* ünvan ve beratı elde etmiş sayılıyordu. A.K. Lambton Hicrî 904/Milâdî 1498 yılına ait bir Karakoyunlu belgesinde Galpayagan köyünün (daha doğrusu köy *dihkan*ının) 30 kalem vergiden muaf tutulduğunu belirtiyor.² Böyle bir belgeyi alan kimse *Tarhan* addedilmekte, bir tür ırsî asalet elde etmekteydi. Şayet böyle bir statüye sahip ise bu, hükümdarca yeniden tasdik edilmiş demektir. Burada dikkatinizi bir *immunity veya Yarlıg* veya *Erlansschein* elde ederek baronluk (veya *Freiherr*) unvanı elde eden küçük Avrupa feodallerinin durumuna çekmek isteriz. Bu gibi kimseler hiyerarşinin alt katında olup bir büyük dük (veya Knez) gibi yasal hükümdar değildir. Hükümdar adına belirli muafiyetler karşılığı belirli görevleri yerine getiren muhtariyet ve muafiyet ve imtiyaz sahibi küçük kontrolör demektir. Ortadoğu ve Avrupa feodalitesinin bu temel kurumunun benzerliği tesadüf sonucu da sayılamaz. Yukarıda zikredilen genel nedenlere dayandığı açıktır.

15. yüzyılda Türkmen Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde Soyurgal'ın yanında bir de *Tiyul* diye bir bağış ve imtiyaz göze çarpıyor. Tiyul, Soyurgal'ın tersine ırsî bir bağış olmayıp görevle bağlı bir toprak bağışı ve vergi muafiyetidir. Osmanlı sistemindeki vezir haslarını andırır. Ancak vakıf yolu ve zaten bu toprağı tasarruf eden vezir veya kumandan adına kontrol eden kethüda ve amillerin fiiliyatta irsen görevi yükümlenmeleri nedeniyle fonksiyonel olarak aynı sonucu doğurmuştur. Esasen Soyurgal sahiplerinin de belirli sayıda silâhli asker yetiştirmesi, vergi toplamaları, bayındırlık görevleri olduğu zikredilmişti. Bu imtiyaz Cengiz Han devrinden beri eski Tarhanlar, onların çocukları ve bazı zaviye sahibi şeyhlere verilegelir ve mirasla çocuklara geçerdi.

¹ Heribert Busse, *Unterschuungen zum Islamischen Kanzleiwesen* (an Hand Turkraenischer und Safavvidischer Urkunden), Kommission Verlag, Siravic Bookshop, Kairo 1959. Bu derleme, bu konudaki emandasyonu yapılan beratları ihtiva etmektedir.

² A.K.S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford Univ. Press, London 1953, s. 102 ve 120. Soyurgal için V Minorsky, *A Soyurgal of Qasim B. Jahangir Aq Qoyunlu (1498)*, BSOS, vol. IX, part. 4, 1939. Ayrıca bkz. W. Hinz, *Irans Aujstieg zur Nationalstaat in XV Jahrhundert*, Leipzig, 1949 ilk temel eserleri.

15. yüzyılın bu tipik kurumunu yansıtan tarihî belgelerin bugün sayısı çok değildir. H. Busse'nin yayınladığı H. 13 Ramazan 857/Milâdî 18 Eylül 1453 tarihli belge -ki Karakoyunlu Cihan şah'ın verdiği bir beratır- bu konuda ilginç bilgiler veriyor.³ Farsça yazılan ferman Moğol-Çağatay geleneğini takip eden bir dibace ile başlar: "Ebu'l-Muzaffer Cihanşah sözümüz." Müteakiben salutatlo bölümünde "Kalenteran ve Kedhudayen ve reaya-î mevzî-ı Culah çun be fermud" ibaresi yer alıyor. Buradan da anlaşıldığı üzere bütün geleneksel devletlerdeki gibi yerel eşraf ve zadegan, hükümdarın muhatabı ve temsilcisidir. Burada bunların *kalantor* ve *kethüda* gibi unvanlar taşıdığı anlaşılıyor. Culah denilen yerin müteveccihat vergileri tavuk yılı başından itibaren "soyurgical" olarak o yerin şeyhi Şeyh Dara'ya verilecektir.⁴ Bu kimsenin hükümet temsilcisi ve güvenlik görevlisi olarak tanınması emrediliyor.⁵ O da buna karşılık harpte orduya asker (nöker) ve mühimmat (yatak) temin edip katılmakla mükelleftir.⁶

Hicrî 4 Zilkade 875/Milâdî 24 Nisan 1471 tarihli beratla, Ak koyunlu Uzun Hasan tarafından Tebriz vilâyetindeki Anbad denen yerin ruhanilerine benzer bir muafiyet (Soyurgical) bahşediliyor. Gene benzer vergiler karşılık zikredilmeksizin muhtemelen siyasal nüfuzdan istifade için mahallin ruhanilerine tavşan yılı başından itibaren terkediliyor.⁷ Üçüncü bir belgede ise Soyurgical'ın her yıl yeniden tasdik edileceği belirtiliyor.⁸ Esasen Tarhanlık statüsü olan Soyurgical sahibinin murisleri bu hakkı aldığında da aynı işlem otomatikman uygulanıyordu. Şevval 1017/Milâdî Ocak 1609 tarihli Safevî hanedanının ünlü siması Şah Abbas'a ait bir başka ferman, Türkmen devletlerindeki muafiyet geleneğinin devam ettiğini gösteriyor. Rey civarındaki Abrin köyünün vergi geliri, o yerin seyyid ve şeyhi Emîr Raşidu'l-İslâm

³ Heribert Busse, *Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen*, Dritter Teil, Urkunde 1.

⁴ Aynı vesikadan 4.5. satır: "Cihanmeta-ı vakfkerdend, bedaned ke mal u mütevec cihat-ı işan ra ez ibtidâyî tehaku yıl besoyurğal kîdvet'ul a'zam şeyh Dara-î fermude..."

⁵ Aynı vesika 6. satır: "Erzanî daştım bayedke o ra hakim ve duruğa hod daniste..."

⁶ Aynı vesika 8. satır: "Bayarak u noker be dustur-u kavlı-ı hümayun bema'esker-î mubarek hazır gardand".

⁷ Busse, *İbid*, Vesika 2; "El hukmullah, Ebu'l-Nasr Hasan Bahadır sözümüz, Ferzandan-ı izzet-i devletyab ve umera-î namdar ve cüzera-î alimikdar ve hukâm ve nuvab ve dîvanyan ve gomaşteğân-ı Azerbaycan ve hassa-ı daru's-saltana-i Tebriz bedanendke der in vakt ez ibtida-ı tuşkan (tvuşkan) yıl."

⁸ *İbid*, s. 185, Vesika 3: "Be soyurgical-ı evlâd-ı seyadet ve mağfîretpenah emîr Reşidu'l-İslâm Rızavî nakîb mukarrer bud ve der vaktîke benefs-i nefis tahkik-i soyurğalat."

Rizavî'ye ecdadının halefi olarak yeniden bırakılıyor.

Petruşevskiy, Soyurgal kurumunu Selçuklu İktâ sisteminin gelişmiş bir devamı olarak kabul ediyor. Soyurgal, sadece bir vergi muafiyet ve bağışı olmayıp aynı zamanda bir arazinin hükümdar tarafından bir şahsa mülk olarak bağışlanmasıdır. Nitekim daha 14. yüzyılda (1356-1374) Tebriz'de Sultan Uveys'in sarayında yaşayan Salman Savedgi, hükümdarın annesi Dilşad Hatun'a bir kaside yazmış, karşılık olarak kendisine Rey civarında iki köy Soyurgal beratıyla bağışlanmıştır.⁹ *Muaf* adı altında benzer bir kurum, 11. yüzyıldan beri Orta Asya, Harezm ve Horasan'da görülmekteydi.¹⁰ Celâyirîliler ve Timuriler devrinde de bu kurum yaşamıştır.

Geleneksel toplumda görülen bu muafiyet, fonksiyonel bir gelenek olarak Ortadoğu'da sonraki asırlarda da devam etmiştir. Nitekim Tarhanlık beratı vermek, Osmanlı İmparatorluğu'nda bu geleneğin bir devamı idi ve devletin ihtiyacı olan bazı hizmetleri gören ve bazı malzemeyi temin eden kimselere, karşılık olarak vergi muafiyeti tanımaya öngörüyordu. Tarhanlık alan bu kimse Müslüman olduğu gibi, Hıristiyan da olabilirdi. Nitekim Prof. Halil İnalcık'ın koleksiyonundaki bir belge, "Zorzo nam bir zımmîye hazine ve tersaneyeye emeği geçtiğinden dolayı yıllık 2000 altınluk gümrük muafiyeti" tanıyan bir padişah beratıdır.¹¹

Diğer yandan 16. yüzyılda Kırım Hanlığında Han, kendi haslarından, bazı şeyhler ve din adamlarına bir yarlıkla (aynı tip ferman) bazı toprakları başlatılmaktaydı. Yarlık ile verilen bu muafiyet ve imtiyaz da aynı geleneğin devamıdır.

Sonuç olarak yukarıda da söylediğimiz gibi düşünülüp karşılaştırmalı olarak araştırılması gereken husus, benzer gelenek ve kurumların Avrupa feodalitesinde de benzer biçimde adem-i merkezîyetçi bir yönetim ve kontrol hiyerarşisinin varlığı nedeniyle bulunduğu gerçeğidir.

⁹ I.P. Petruşevskiy *Oçerki Po İstarii Feodalnih Otnoşenii v Azerbaydjane i Armenii v XVI. Naçale XIX vv*, Leningrad 1949, s. 145-147.

¹⁰ I.P. Petruşevskiy, *Zemhdelie i Agramiye Otnoşeniya v Irane XIII-XIV vekav*, İzd. Akad. Nauk SSSR; Moskova 1960, s. 273-274.

¹¹ Prof. H. İnalcık'ın 1974-75 Chicago Üniversitesi "Diplomatica Ottomana" seminerinde okunan Şaban 958/M. Temmuz 1551 tarihli bu beratla "Zorzo nam zim mi'nin Tarhanlık beratı suretidir. Nişan-ı hümayun oldur ki haliya mahmiye-i Galata tacirlerinden darend-i ferman-ı hümayun Zorzo'nun hazine-i âmire ve tersane-i mamureye sayı olduğu südde-i saadetime... arz olmağın..." deniyor... ve 957 (1550) yılı Zilhicce'nin 9. gününden itibaren 2000 altınlık gümrük muafiyeti tanınıyor.

SANAYİDE KÜÇÜK ÜRETİM: TOPLUMSAL VE MEKANSAL BOYUTLAR
Ankara Mimarlar Odası Yayını, Aralık 1978, s. 55-62.

Geleneksel toplumda kent, yönetim ve zanaat (küçük üretim) faaliyetlerinin temerküz ettiği yerleşim merkezidir. Kırsal bölgedeki ilkel tarımsal üretim, esasen her hanenin kendi tüketimini de büyük ölçüde kendisinin karşıladığı bir toplumsal düzen yaratır. Bu otarşik yapı dolayısıyla kentteki üretim sınırlı kalır. Tarımsal üretimin yarattığı sınırlı ihtiyaç fazlası ürünü değerlendirerek kısmen kırsal, kısmen de kentsel ahalinin sınırlı ihtiyacını karşılamak yanında dar bir yönetici zümresinin gene sınırlı sayılan lüks emtia gereksinimine yönelik üretim, kent zanaatlarının görevidir.

Yani gerek mal çeşidi, gerek miktarı yönünden sınırlandırılan bu üretim, büyüme, rekabet gibi olaylardan çok uzaktır ve bu gibi eğilimler toplumsal denge yönünden önlenmek zorundadır. Geleneksel toplumda üretimde ve pazarlamada dikeyine ve yatayına bir bütünleşme yoktur. Bunun için yeterli sermaye birikimi, örgütlenme ve teknolojik olanak yoktur. Örneğin siğiri alıp kesmek, derisinden, etinden yararlanıp nihaî mal olarak satmak muhtelif zanaat kollarına aittir. Bir kimse veya grup, mezbahada deri elde edip bunu ayakkabı olarak satma işlemini yürütemez. Gene aynı malın satımında da bir tekelleşme ve merkezleşme olamaz. Zaten üretimde de işbölümü ve işçinin bağımlılık yaşının yükselmesi gibi bir olay sözkonusu değildir. Pazar yerleri belirlidir ve ancak merkezî otoritenin izniyle yenisi kurulur veya yeri değiştirilir. Ticaret serbestisi yoktur, şehirdeki hanlar esasen mal monopolünün sağlandığı belirli depolama merkezleridir. Ancak saman ve ot serbestçe satılır.

Bu sınırlamaya ve kontrole dayanan iktisadî düzen, kontrol yeteneği sınırlı olan geleneksel devlet tarafından nasıl yürütülecek? sorusu akla gelecektir. Bu kontrol kentsel zanaat faaliyetinin katı bir örgütlenmeye gitmesiyle olur.

Üretim faaliyetinin kaç dalda olduğu tespit edilip sınırlandırılır. Bu dallarda kaç atölye, dükkan olacağını sayısı saptanır (*gedik*) ve her gedikte kaç usta, kalfa, çırak çalışacağı, ne kadar üretim yapılacağı belirlenir. Bu belirleme ve kurumların kontrolü önce esnafın kendi kurduğu lonca örgütü tarafından denetlenir. Asıl denetleyici ve işbirlikçi ise devlet örgütüdür. İşsizlik, pahalılık, kıtlık doğmaması için Roma devrinden beri bu tür teşkilâtlanmalar Avrupa ve Asya'da her yerde görülür.

Osmanlı esnaf teşkilâtı ve zanaat üretimi bu oluşumun bir devamı olup modern dünyaya intibak aşamasında ilginç gelişmeler göstermiştir. Osmanlı kentinde çarşının yerini fizik mekânda belirlemiştik. Burada her dalda faaliyet gösteren esnaf ve zanaatkar bir arada belirli bir mekânı işgal eder. Osmanlı kentinin bu kesimindeki tipik bir yapı da Bedesten'dir. Mamafih bedesteni salt Osmanlılara özgü bir yapı ve kurum olarak ele almak pek doğru olmasa gerek... Bedesten, tüccarın malının, kıymetli eşyası ve hatta parasının saklandığı, bazı dükkânların yer aldığı ve ticarî işlemlerin yapıldığı bir binadır. Aynı nitelikteki binalar İtalyan şehirlerinde Fondaco (Venedik'teki Fondaco di Turchi ve Fondaco di edeschi gibi), Londra'da Guldhall, Alman şehirlerinde Kaufhalle olarak bilinmekte ve benzer fonksiyonları görmektedirler.

Lonca ekonomisi Ortaçağın feodal düzeninde belirli bir aşamayı temsil eder. Her evin kapalı bir ekonomik birim olduğu otarşik ekonomiden (ev ekonomisi) sonra lonca düzeni hammaddeyi etraftan toplayan, bunları işleyecek araç ve personeli barındıran ve ürettiğini satan bir sistemi temsil eder. Yeniçağlarda lonca ekonomisinin çöküşü, parça başı üretimin üretim aracına sahip olan evlere ve köylere yayılmasıyla oldu (domestik endüstri, götürü iş, Putting aut, Verlag). Bu bir tür ortaklık olup otarşik üretim ve lonca düzeninin yıkılışının başlangıcıdır. Osmanlı ülkesinde Ankara, Bursa gibi uluslararası kumaş ihraç merkezlerinde bu tür bir üretimin izlerine bir süre için rastlanıyor. Fakat ardi gelmemiş ve manifaktür sistemine geçilememiştir.

Kısacası 18. yüzyıl sonuna kadar loncalar Osmanlı üretiminin temel kurumu olarak yaşamış ve ancak Atlantik ekonomilerinin hegemonyası artınca iktisadî-sosyal hayatımızdaki yerlerini kaybetmeye başlamışlardır.

Çarşının her bir sokağında aynı mesleğe mensup esnafın, aralarında bir lonca teşkil ettiklerini gördük. Buna *hurfet* de denir. Örgütlenme ve ihtisaslaşma sayısı bakımından Osmanlı loncaları tarihteki diğer Ortadoğu topluluklarına göre daha gelişkin idi. Devlet kontrolü o nispette daha sıkı idi. Örneğin, Memlûklarda her lonca (*futuva*) suç işleyen üyesini kendi

cezalandırır, kadı ve *şurt'a*ya (zabita) vermezdi.¹ Bu tür lonca imtiyazları Osmanlılarda debbağlar gibi bazıları dışında esnafın elinden alınmıştı. Daha önce değindiğimiz üzere Osmanlı loncalarında görüldüğü kadar yaygın ihtisaslaşma Bizans'da yoktu. Ancak örgüt hiyerarşisi ve sıkı devlet kontrolü orada da vardı. (Bizans'daki ipekçi loncalarını hatırlayalım.) 18. yüzyılda Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre İstanbul esnafı 1000'i aşan dalda örgütlenmişti.² Tabii bu sayı muhtelif şehirlerde çok küçüktü.

Osmanlı loncalarının doğuş ve gelişimi ve örgütlenme şeması bir hayal ve spekülasyon konusudur. Özellikle fütüvvet, ahilik gibi kurum ve kavramları ele alanlar bu örgütlerin İslâmî bir kaynaktan çıktığını ileri sürerler. Oysa bu gibi çalışan insanların örgütlenmeleri uzun bir tarih boyu ve her yerde aynı özellikleri gösterir. Roma'dan beri meslek örgütlerinin geçirdiği evrelere bakar ve bazı karşılaştırmalar yaparsak bunu anlarız.

Roma Cumhuriyeti'nde mülksüzleşen ve geçim için şehirlerde kamusal hizmetlerde ve bazı dallarda ücret karşılığı çalışmaya başlayan Plebler, hukukî ilişkilerde ve toplumsal yapıda yeni sorunlar yaratmıştı. Gerek doğrudan kamuya yönelik işlerde, gerekse bazı özel meslek dallarında beden işi yapan bu insanlar devlet tarafından collegium'larda toplandılar ve bu birlikler *collegium publicum* olarak anıldı. Collegiumlar ilk çağın sonları ve Ortaçağlar başında muhtelif mesleklerle mensup işçileri bir arada topluyordu.³ Bunun nedeni açıktır. Henüz şehir zanaatları ve faaliyetlerinde yaygın ihtisaslaşma olmadığı ortamlarda herkesin bir birlikte toplanması normaldi.

Ne zaman ki şehir nüfusu çoğalmaya başlamış ve faaliyetlerde çeşitlenme ve işçi sayısında artış meydana gelmiştir, o zaman ayrı iş kollarında loncalar kurulmuştur. Bu nedenle ilk Avrupa Ortaçağında bu birlikler collegium (meslekdaşları) veya *fraternite* (kardeşler) gibi adlar aldılar. Çoğunlukla bu birlikler yiğit genç insanların toplandığı, hatta şehirlerin savunması gibi görevleri de yüklenen kuruluşlardı. Başlangıçta Avrupa'da fraterniteler, hukukî tüzel kişiliği ve statüsü olmayan ahlâk, dindarlık gibi ryth'ler etrafında toplanan insanlardan müteşekkildi. Şarktaki *feta*'dan (yiğit) türeyen *fütüvvet* veya kardeşlik anlamına gelen *ahilik* gibi gruplaşmalar gerek isim, gerek nitelikçe ilk Ortaçağ Avrupa'sında ki bu gibi kuruluşlarla büyük benzerlik göstermektedir.

¹ Hermann Thoming, *Beitraege zur Kenntnis des Islamischen Vereinswesene*, Berlin 1913, s. 103.

² *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I. Cild, s. 489-669.

³ Ö. Karadeniz, *Roma'da İş İlişkileri*, Ankara: A.Ü.H.F Yay., No: 336, 1976, s. 1-31.

Ahilerin, şehirlerin savunma ve güvenlik alanındaki işlevini, örneğin Almanya'da *Gilde*'ler görmekteydi. Feodal devletler kuvvetlendikçe bu birlikler merkezi hükümetin kontrolüne girdi ve kapitalizm geliştikçe bazıları tasfiye olup bazıları da ticaret ve zanaat odaları biçiminde hükmi şahsiyet kazandılar.

Loncaların ve meslek birliklerinin ideolojisi her yerde dinsel ve ahlâki temellere dayanıyordu. Her birliğin ve loncanın bir piri vardı. Örneğin Floransa'da noterlerin piri İncil yazarlarından St. Lucas'dı. Başka loncaların başka piri (*master, maestro, padrone*) vardı. Ortaçağ Avrupa loncalarının yarı dinî eğlenceleri vardı (*Mysteries* denilen tiyatro oyunları gibi). Aynı törenler Doğu'daki esnaf loncalarında da görülür. Meslek dayanışması, dinî ideoloji geleneksel toplumlarda sırf zanaatçılar arasında değil, bürokratlar, alimler arasında da görülür. Anonimleşmiş güvence sisteminin bulunmadığı bir toplumda bu, gerekli bir yaşama aracıdır. Özellikle geleneksel toplumdaki otorite boşluğunu, kendi alanlarında doldurmak gibi bir toplumsal fonksiyonu olan esnaf birliklerinde bu psikolojik bağın kaçınılmazlığı tartışılmaz.

Çalışanlar kadar başıboş olanların da kontrolü için devlet tarafından örgütlenmeleri gerekir. Osmanlılarda esnafın dışında fahişelerin, serserilerin bile örgütlenilip başlarına bir kethüda tayin edildiğini, güvenlik görevlilerinin gözetimine bırakıldıklarını biliyoruz.

Loncalarda esas ilişki usta-çırak ilişkisidir. Zaten geleneksel toplumda bürokraside, ilmiyyede, sarayda ve orduda bu sistem görülür. Etkili eğitim ve denetim bu sayede mümkündür. Kalemdeki şakird, medresedeki talebe, çarşıdaki çırak genç yaşta işe başlayıp ustalarının gözetimi ve sert disiplini sayesinde işlerini öğrenirler. Geleneksel toplumda üretim anonim ilişkilerle değil, yüz yüze ilişkiler içinde ve birincil gruplar içinde cereyan eder. Esnaf loncalarının bu temel ilişkisi, örgüt hiyerarşisine de yansımıştır. Her meslek dalındaki loncanın başında bir kethüda bulunur. Kethüda o dalda faaliyet gösteren esnafın reisi olup meslekten olması şart değildir. Tayini kadı tarafından onaylanan bu görevi, enamin yönetiminden, kanun ve nizamaya uymasından sorumludur.

Lonca kethüdalarının üzerinde bir de şehir kethüdası vardır. Bu, ahalinin önde gelenlerinden biri olarak devlet ile teba arasında aracılık yapar. Hiyerarşide lonca kethüdasından sonra esnafın arasından seçilen yiğitbaşı gelir. Yiğitbaşı esnafın denetimi, fiyat ve kalite normlarının gözetimi ve esnaf arası çatışmaları çözülmede ve verilen cezaları uygulamada önemli rolü olan bir kişidir. Bundan başka gene ustaların arasından seçilen bir veya iki kişiden

kurulu *ehl-i hibra* (birlikçiler) vardır. Bunlar özellikle zanaatın uygulaması, yapılan eserlerin değerlendirilmesi ve fiyat tespitinde birlikçilik görevini yerine getiriyorlar. Bu saydığımız kişiler bir arada mensup oldukları loncanın idare heyeti gibi görev görürler.

Lonca esnafının istediği gibi dükkân açıp tezgâh kurmak hakkı yoktu. Loncanın her üyesi müteselsil bir kefalet altındaydı. Her dükkân bir gedik sayılırdı. Bu bir nevi kadrodur. Usta ölünce o gedik evladına kalır, evladı ve yetmiş kalfası yoksa "gedik" boşalmış demektir. Esasen lonca ustası istediği sayıda çırak çalıştırıp istediğini kalfalık ve ustalığa terfi ettiremezdi. Gereği kadar ve belirli sayıda çırağı olup bunları kalfalık ve ustalığa terfi ettirmek ancak lonca heyetinin tetkiki ve tasdikiyle mümkün olurdu. Bu terfiler *peştemal kuşanma* denilen törenlerle kutlanırdı. Avrupa ve Türkiye'de de klasik üniversitelerdeki öğretim üyelerinin terfiinde yapılan törenler aslında bu lonca geleneğinin bir yansıma ve devamıdır.

Gene loncanın bir tasarruf sandığı vardı (*Avarız Sandığı*). Usta, kalfa ve çıraklar kazançlarının belli bir kısmını bu sandığa yatırırdu. Bu sandığın sermayesi bir nevi sosyal yardım ve kredi fonudur. Çarşının bakımı bu sandıktan karşılanır ve üyeler buradan faizle borç alabilirdi. Onun için bir sandık kuramayacak kadar kalabalık üyesi olmayan zanaat dalı, ilgili bir meslek dalının loncasına yamak lonca olarak bağlanırdı. Örneğin uncular, un elekçileri, nişastacılar, değirmenciler loncasının yamağıydılar. Lonca, devlet kapısından önce bazı sorunları çözmeye ve cezaları vermeye yetkili ve yükümlüydü. Osmanlı devletinin ilk zamanlarında loncalar bu bakımdan çok daha geniş yetkilere sahipti ve toplumsal fonksiyonları daha kapsayıcıydı. Zamanla yetkileri azalmıştır. Ama debbağ esnafı (dericiler) gibi kalabalık ve kanlı bıçaklı bazıları bu infaz yetkisini kiskançlıkla korumuş ve aralarına aldıkları katil zanlılarını bile yöneticilere teslim etmemişlerdir.

Lonca sistemi demek, üretim ve tüketimin sınırlandırılmasına yönelik bir ekonomik düzen, yani feodal düzen demektir. Gerek tüketim ve gerekse üretimin sınırlandırılması ise a) fiyatta serbesti olmaması (fiyatların seviyesi tespit edilir), b) kalitenin sabit bir ölçüye göre tespiti, c) işgücü ve işçi sayısının sınırlandırılması ve dolayısıyla mamul madde arzının sınırlandırılması demektir. Bunun bütün nedeni, hammadde darlığı ve kırsal alanda bir fazla yaratılmadığından alıcı sayısının düşüklüğüdür. Eğer üretim miktarı serbest bırakılsa, bazı üretim dalları, kıt olan hammaddeyi çeker, bu da zincirleme etkilerle diğer sanat dallarında ihtiyaç duyulan hammaddenin azalmasına

sebepler olur. Onun için devlet, loncalarla müştereken gerek kalite normlarının ve gerekse fiyatların tespitine dikkat eder ki, buna *narh* işlemi diyoruz.

İstihdam, kalite, üretim miktarı ve fiyat üzerindeki bu denetimle rekabet önlenirdi. Çünkü muhtemel işsizlik ve iflastan çok çekinilirdi. Konan narha uyulmasını da loncaların yanında devlet adına muhtesip sağlardı. Lonca düzeninin sarsılmaya başladığı Osmanlı döneminde bu nedenle loncalar devamlı olarak yöneticileri kendi işlerine karışmaya ve bu düzeni korumaya davet etmişlerdir. Üretimin ve loncaların denetiminde, kalite kontrolünde ve narh tespitinde de esnaf ve ahalinin ileri gelenleri şehrin kadı'sına yardımcı oluyordu. Bununla beraber narh konusunda Kadı'nın başlıca yardımcısı muhtesiptir. Onun için bu konuyu gözden geçirmekte yarar görüyoruz.

Muhtesip ve narh işlemi

Şehir hayatının ekonomik faaliyetlerini düzenlemek ve yürütmek, Osmanlı toplumunda muhtesip denilen memurun görevi idi. Bu kurumu İslâmî bir kaynağa indirgemek doğru değildir. *Muhtesib* kelimesi "hisba"dan geliyor. Oysa bu, Kur'an'da rastlanmayan bir kelimedir. Müslümanların günlük hayatta iyiye uymak, kötüyü izlememek şeklinde birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen kurallar bütünü olarak tarif edilmektedir. Bununla beraber bu kuruma 11. yüzyıldan önce İspanya'da, 12. yüzyıldan önce de Mısır ve Suriye'de rastlandığı belirtilmektedir. Gene bu görevin başlangıcı da kesinlikle anlaşılmış değildir. Genellikle bu görev sahibinin eski Helen-Bizans şehirlerindeki "Agoranomos" denilen memurun İslâm-Ortadoğu şehirlerindeki halefi olduğu ileri sürülür.⁴ Emeviye devrinde muhtesibin görevlerini *sahibu'l-sukh* denilen bir memur yerine getirmekteydi. Muhtesip, klasik İslâm döneminde çarşı-pazar kontrolü dışında, re'sen ahalinin toplum kurallarına uymasını denetler ve zorlardı. Muhtesip dinî kurallara uyulmasını sağlayan geniş görevli bir memur olarak kadı'yı da bu konuda uyanp eleştirebilirdi.

Osmanlı döneminde muhtesibin bu görevleri son derece daralmış ve diğer memurlar arasında, özellikle çarşı-pazar ve narh kontrolüyle meskukâtın (paraların) rayicine dikkat etmekle görevli bir memur haline gelmiş olup kadı'nın başlıca yardımcısıydı. Herhalde görev alanı şehrin sınırlarının ötesine taşmamaktaydı.

⁴ Pauly-Wissowa, *Byzantine Egypt*, West Johnson, s. 487; Demombynes, M.G., *Müslim Institutions*, G. Ailen and Unwin, London 1968, s. 154, 155.

16. yüzyıldan sonra muhtesiplik iltizamla verilen bir görevdi ki, buna *ihtisab mukataası* denirdi. Bu mukataanın genellikle kapu kullarından birine ya da iltizam sahibine verildiği biliniyor. Bu mukataayı alan, bedelini cerimeden veya ihtisab rüsumunun tahsilinden çıkarırdı. Bazen bu mukataanın has, yani dirlik olarak devlet ileri gelenlerine verildiği de oluyordu. Bu gelirler narha uymayan, geleneğe aykırı üretimde bulunan esnaf ve zanaatkardan alınan cerimlerle çarşı pazara gelen mallardan alınan resimlerden (yani ihtisab rüsumu) meydana gelmektedir. İhtisab rüsumu, 1) Narhlık akçası (2'şer akça olup narh konan maddeleri satandan alınır), 2) *Bac-ı pazar*'dan ibarettir. Bac-ı pazar, şehir ve pazara gelen malların giriş ve satışından alınır. Geleneksel Avrupa kentlerindeki *oktruva* resmine benzer. Gene *rüsum-u kapan ve rüsum-u kantar* diye anılan resimler de bu türdendir.

Kadı ile muhtesibin bir görevi de, para rayicine dikkat etmek ve alışverişin bu rayiç üzerinden yapılmasını gözetmektir demiştik. Tabii bu konuda asıl aktif görevli, muhtesiptir. Kadı ve muhtesibin başlıca görevi, iâşe ve ibate maddelerine narh koymak ve bunun uygulanmasını sağlamaktı. Narh esasta Ortaçağların sonunda ortaya çıkan bir uygulamadır, diyor Cahen.⁵ Bu, belki de fiyatın resmi görevlilerce tespiti olarak anlaşılmalıdır. Muhtesip, kadı'nın yanında eşraftan ve lonca temsilcilerinden meydana gelen bir kurulla narhı tespit ederdi. Narh usulü ihtisap kanunlarında etraflıca açıklanmıştır. 1562-63 tarihli bir kanunname, "Muhtesib olan kimsenin kadı vasıtasıyla 10-14 üzerinden narh vermesini, o yerin ayan ve ihtiyarlarından ve emekçilerinden kimselerin hesabı yapıp ona göre 10-14 (% 40) kârla narhın tespiti emrediliyor" denilmektedir.

Bununla beraber bu 10-14'ün (% 40) kati bir oran olmadığını belirtmek gerekir. Bu oran ürünün cinsine, durumuna, ticarî fiyat oynamalarına, hasıllata ve maddenin mübremliğine göre değişir ve narh tespitinde, mevsimin de rolü olup yılda bir kaç kere tespit işlemi tekrarlanırdı. İnşaat ustalarının ücretleri mevsimlerine göre ayarlanırdı. Ekmeğe % 40 kâr konamaz, çünkü zaruri maddedir. Bir demirci ile kitap süsleyicisi (müzehhib) için aynı oranda narh konamaz. Müzehhibin emeği daha çok değerlendirilir. Çünkü az miktarda ve lüks tüketime yönelik bir üretimde bulunmaktadır. Kâr oranı yüksek tutulur. Bunun gibi birçok konular göz önünde bulundurulur.⁶ Narh'ın konuş usulü

⁵ Cahen C, "Hisba", *Encyc. of Islam*, (vol, 111), s. 488.

⁶ Ergenç Ö., *Ankara*, s. 160'dan örnekler, 1588-89 (997 H.) Narh Listesinde badem helvasının okkasının 23 akçeye satılmasına pazarbaşı ve muhtesip, birlikte karar

üzerine Prof. Barkan, neşrettiği "İhtisab Kanunları" adlı makalesinde etraflı izahat vermiştir.⁷ Narh Tanzimat'ın ilanından sonra yavaş yavaş birçok maddeler üzerinden kalkmış ve nihayet et ve ekmeğe gibi birkaç zaruri madde ile sınırlı kalmıştı.

İstifçi ve karaborsacıları takip ve esnafın teftişi, fiyat, ölçü, kalite, temizlik kontrolü ve uygunsuzluk edenleri cezalandırmak muhtesibin vazifesi idi. Özellikle yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra ihtisap ağalığı başkentte ve vilâyetlerde güvenlik ve malî görevlerle de yükümlü bir makam haline gelmiş, fakat zamanla ilgili kurumlar meydana getirildiğinden 19. yüzyıl ortalarında tamamen lağvedilmiştir.

İhracı yasak hammaddelerin ihracının önlenmesinde Osmanlı yöneticileri loncalarla daima el ele çalışmışlardır. Tanzimat'tan sonra liberal ekonominin prensiplerine uyularak narh uygulaması kaldırıldı (Temmuz 1865'de ekmeğe hariç hepsinden). Ekonomik bünyedeki değişme dolayısıyla olacak ki, bazı maddeler ilk anda ucuzladı. Gedik usulü de lağvedildi. Buna rağmen endüstrileşen bir toplumda lonca düzeninin ilgasıyla aynı anlama gelen bu uygulamalar, Osmanlı toplumunda loncaları ve düzeninin kalıntılarını son zamanlara kadar temizleyememiştir. Örneğin bazı zaruri maddeler üzerinde narh uygulamasına zaman zaman başvurulduğu gibi gerek 19. yüzyılın ikinci yarısında, gerekse Meşrutiyet devrinde lonca heyetlerinin başına kethüda tayinine devam edildi ve İttihat Terakki bile bu organize grupları kendi politikasına uygun bir şekilde kullanmak bakımından bu düzenden yararlandı. Örneğin 1860'da Mithat Paşa "Gedikler Nizamnamesi" ile esnafı yeniden organize etmek istiyordu. Nihayet 1879'da "İstanbul Ticaret Odası" kurularak esnaf buraya örgütlendirildi. 1910 yılında esnaf cemiyetleri kurularak 1913 yılında gedik usulü tamamen ve fiilen lağvedildi. Böylece Tanzimat'tan beri başlayan bu süreç kesinlikle sonuca bağlandı.

Osmanlı devlet adamları Tanzimat'ın başlangıcından beri lonca esnafını sanayinin islahı meselesinde temel taşı olarak kullanmak istemiştir. Oysa ağır sanayiye geçmek esnafın tasfiyesiyle mümkündü. Buna rağmen sanayii kuramayan toplum, bu geniş zümreyi sefaletle terketmeye de cesaret edememiştir. Esnaf sınıfları bugünün gelişen kapitalistik ilişkileri içinde geleneksel örgüt ve ilişki biçimlerini hızla yitirmekte, küçük üretim düzeninin girdiği yeni ilişki kalıpları ve ideolojiyle bütünleşmektedirler.

vermiş.

⁷ Barkan Ü. L., "İhtisab Kanunları", Tarih *Vesikaları*, (1/5), (11/7), (111/9) 1942.

CEVDET PAŞA VE AVRUPA TARİHİ

Ahmet Cevdet Paşa Semineri, 27-28 Mayıs 1985,
Bildiriler, İ.Ü. Ad. Fak. Yayınları, İst. 1986, s. 163-
172.

Ahmed Cevdet Paşa'nın tarih yazıcılığımızdaki öncü rollerinden biri, Avrupa tarihine ait meselelerin mütalaası ve Osmanlı münevver muhitine tanıtılması alanında olmuştur. Cevdet Paşa'nın Avrupa tarihî meselelerini ele alışı her Şeyden önce vakanüvis geleneğinin bitiŐi ve tarih metodolojisinde yeni bir devreye giriŐimiz anlamını taşır. O, Avrupa tarihinin olayları ve müesseselerini sağlam bir akılla kavramıŐ ve aydınlık bir biçimde okuyucuya nakletmiŐtir. Bu onun üslup ve muhakeme yürütmedeki ustalığına bir delildir. Fakat Cevdet Paşa'nın Avrupa tarihine el atıŐı, tarih yazıcılık metodu yönünden onun aŐaėıda belirtilen alanlarda Osmanlı tarihçiliğine yenilikler getirmesini de sağlamıştır:

a) Ön plânda Cevdet Paşa sağlam bir senkronoloji bilgisine ve sezgisine sahiptir. Olayların zamanlamasını ve birbirleriyle olan ilgisini iyi kurmaktadır. *Cevdet Tarihi*, mücerred bir Osmanlı tarihi veya Avrupa kronolojisinden çok ikisinin ilgisi kurularak yazılmıştır. Onun sağlam senkronizasyonu sayesinde tarihçiliğimizde metod modernleŐmiŐtir ve Avrupa tarihinin meselelerine de bu anlamda ilk defa el atan Cevdet Paşa olmuştur. Yoksa aŐaėıda da değineceğimiz üzere Cevdet Paşa bizde Avrupa ve dünya tarihiyle ilk ilgilenen müverrih değildir.

Cevdet Paşa'nın Tarih'inde göze çarpan bir nokta, Fransız ihtilâlinin öneminin kavranmıŐ olmasıdır. O, bu ihtilâlin Avrupa içtimaî ve kültürel hayatında yeni bir devir teşkil ettiğini, devletler arası ilişkilerde yeni bir sistem yarattığına görmüŐtür. Bu yeni Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğunun konumu nedir ve onun hayatını ne gibi gelişmeler etkileyecektir? sorusuna cevap aramaktadır. Bu sorunun cevabı için sadece ihtilâl dönemini değil, fakat onu yaratan Avrupa'nın siyâsî tekâmülünü, müesseselerini ele almayı tercih

etmiştir.

c) Cevdet Paşa'yı asıl meşgul eden mesele ise Rusya tarihidir. Osmanlı inhitatının yanı başında Rusya'nın tekâmülü ve kuvvetlenmesini ve Küçük Kaynarca'dan beri Osmanlı-Rus münâsebetlerini anlamak için Rusya'nın modernleşme tarihine bakmakta ve Osmanlı modernleşmesi ile kayda değer mukayeseler yapmaktadır. Hemen belirtelim ki Avrupa tarihini öğrendiği ve faydalandığı kaynaklar bütünüyle malûmumuz değildir. Paşa'nın Osmanlı vaka-nüvisleri içinde kimlerden ne derecede faydalandığı, hatta muasırı Hıristiyan Arap müverrihlerini ne ölçüde kullandığı münakaşaya açıktır. (Bu sonuncuların özellikle kilise tarihi ve Hıristiyan akaidi üzerindeki doğru bilgisini edinmiş olması mümkündür.)

Cevdet Tarihi'nde Avrupa ile ilgili bahisler, esas itibarıyla 1. cildin (*tab'ı ced'id*) 160. sahifesinde başlar. Bu cildin sonuna kadar yer yer Osmanlı tarihine senkronik dönüşlerle devam eder. Arada matbaa, çiçek aşısı, Lady Montagu'nün mektupları gibi istitrad (saded harici) bölümler vardır. Buralarda Cevdet Paşa'nın ilginç iddialar ileri sürdüğü de görülür. Mesela çiçek aşısının İngiltere'den evvel Osmanlılarda tatbik edildiği gibi görüşler yanında, matbaa sanatının Avrupa'da ve bizdeki tarihi hakkında halen geçerliğini koruyan geniş malûmat verilir. Avrupa ve Amerika tarihi ile ilgili malûmat ikinci ve müteakip ciltlerde de yer almaktadır. Özellikle 6. cildin ilk 160 sahifesi, Fransız inkılâbı öncesi ve sonrasını ihtiva eden bir Avrupa tarihi icmalidir. Cevdet Paşa'nın dünya tarihine bakışı bu ciltteki kadar açık seçik hiçbir yerde görülmez.

Cevdet Paşa dünya tarihine Ahd-i Atîk'den bir girişle başlar. Ancak beşerî coğrafyanın Samî, Hamî ve İndo-Avrupa ırkından olanları da *Iafetique* (Yafes oğulları) diye tasnif etmesi o devrin kültür tarihinde elan geçerliydi. Muhtemelen bu tasnifin menşei için bu girişi yapmıştır. Bundan sonra eserine hemen Asur, Babil (Keldaniy yan) gibi medeniyetlerin tetkikiyle devam eder. Cevdet Paşa kendi devri için ileri bir görüşü benimsemiştir. Asya, medeniyetin kaynağıdır: İlim ve maarif orada doğup Batıya doğru yayılmıştır. Nitekim "Avrupa'da en evvel kesb-i malûmat edenlerin Yunan ile şimdi İtalyan dediğimiz Latin kavimleri olduğunu" zikreder (I, 166).

Gayet açık bir üslûpla, kavimler göçüyle Roma'nın yıkılışı ve muasır Avrupa'nın teşekkülünü anlatmaktadır. Bu karışık bahsi özetlemek ve aydın bir biçimde anlatmakta Cevdet Paşa'nın mantıklı ve sade üslûbunun payı büyüktür. Ancak belirtmek gerekir ki, bu bahiste Avrupa tarihlerinden edinilen malûmatın güzel bir tekrarı ve naklinden öteye geçilmiş değildir. Nitekim

Hunlarla ilgili Őu ifade yer alıyor: "Hun arı olan Attila nam Hakan beŐ-altı yűzbin askerle (bu rakam abartmalı bir alıntıdır) Garba műteveccihen hareket ve rast geldiĐi yerleri gâret iderek..." (I, 163-164). Açıktır ki muasırı Mustafa Celâleddin PaŐa'nın *Les Turcs anciens et modernes* adlı eserinde Hunlar űzerine yapılan yorumların farklılıĐını Cevdet PaŐa menfi veya műspet bir deĐerlendirmeye tâbi tutmamaktadır. Yani bu gibi bir dűŐnce atmosferinden uzaktır.

Cevdet PaŐa devamla feodaliteyi anlatmakta ve bunun tımar rejimiyle mukayesesini yapmaktadır (I, 192). Literatűrűműzde Ŭmit Meriin deĐindiĐi bu bahis¹ Őűyle űzetlenebilir: Feodalite, Cevdet PaŐa'ya gűre, gűya eski Roma kűlelik nizamının tahfididir. Feodalite zulme dayanır, insaniyete ŐıĐar Őey deĐildir. Burada Cevdet PaŐa, feodalitenin bu nevi bir deĐerlendirmesiyle Avrupa toplumunun OrtadoĐu toplumuna gűre farklı bir kűltűr ve medeniyet atmosferine de sahip olduĐuna deĐinmek istemektedir.

Cevdet PaŐa'nın hukukçuluĐu, onun Avrupa tarihi űzerinde içtimaî-hukukî műesseselerin tahlili yoluyla ve bazen bu műesseselerin Osmanlı ile mukayesesine kadar uzanan ilginç gűzlemler yapmasını saĐlar. O, tarihe műesseselerin tekâműlűnű tetkik yoluyla bakıyor. Mesela Almanya ve Fransa'nın idarî-anayasal bűnyesi için Őu mealde bir mukayese yapar: "Alman imparatoru Papaya tâbidir, onun için Fransa gibi millî bir tekâműl geçilmemiŐtir. Halbuki Fransa kralı, Papa ile çatıŐmıŐtır ve műstakil kalmıŐtır." Gene bir baŐka yerde, Fransa'da zadedânın karŐısında burjuvaların kuvvetlenmesinin hukukî ve tarihî mebdesine deĐinir ve Őűyle der: "Haçlı seferlerinde zadedân Fransa'da nâmevcuttu ve kral tarafından ezildiler. Ahali kralın tarafını tuttu. Bundan baŐka Roma hukukunu sadece zadedân deĐil, halktan gençler de tahsil ettiler ve mahkeme ve parlamentolarda sűz sahibi oldular, nűfuzları arttı. İngiltere'de ise asilzâdeler Fransa'nın aksine imtiyazlarını îcâb-ı hale gűre tadil edip Őan ve Őerefelerini muhafaza ettiler" (I, 207). Gerçekten bu tahlille Cevdet PaŐa, Avrupa űlkelerinin anayasal geŐiŐmesi ve ihtilâlın sebepleri arasında űnemli bir hususa iŐaret ediyor.

Cevdet PaŐa bir baŐka yerde, Avrupa tarihinde idarî-hukukî bűnyeyi itici faktűr olarak ele almanın bir űrneĐini daha verir: Fransa parlamentlerinin XIV. Louis devrindeki durumunu, enteresan bir biçimde İngiliz parlamentosunun yapısı ve geŐiŐmesi ile karŐılaŐtırır. Bu tahlilde İngiliz parlamentarizmine, yani

¹ Ŭmit Meriç, *Cevdet PaŐa'nın Cemiyet ve Devlet GűrűŐű*, istanbul 1975, s. 59.

anayasa sız, ihtilâlsiz gelişen sağlam bir sisteme Cevdet Paşa'nın hayranlığını görememek kabil değildir. Müverrihin iki ülke arasındaki bu karşılaştırmalı analizleri ne kadar orijinaldir? Bilinemez. Ama ağır ve olgun bir gelişme gösteren Britanya demokrasisinin sağlamlığını ve Fransız ihtilâlinin müesseseler üzerindeki etkisini kavrayan bir akıl, isabetli bir teşhis vardır (I, 220 vd.).

Yeri gelmişken Cevdet Paşa'nın kullandığı terim veya adlandırmalara bir nebze değinelim. Eserde, kullandığı kaynakların çeşitliliğinden ileri gelen deyiş farklılıkları vardır. Bir yerde *Lui Katorz*, bir sahife sonra *14. Lui* der. Bir yerde *Frederikos'el-i kebir* (muhtemelen muasır Arapça bir Avrupa tarihinin etkisi veya sefaretnamelerdeki kullanımın izi), diğer bir yerde *Büyük Frederik* der.

Osmanlı idarî inhitatı ona göre 17. asırda başlar. Avrupa bu devirde maarife husûsî önem vermiştir. O, Köprülüler devrini bir reform değil, restorasyon olarak değerlendirir. Böylece Cevdet Paşa, Tanzimat devrinin ideolojisiyle uyum içinde biri olarak artık restorasyona değil, esaslı bir reforma ihtiyaç duyan zihniyetin tarih ve cemiyet görüşüne sahiptir. Batı-Doğu mukayesesine her an başvurur. Çünkü çöküntünün nedenini ve gelişmenin yolunu tarihte arayan ama kuru bir tarih değil, medeniyet tarihçiliği yapan bir mütefekkindir. Cevdet Paşa gene bu görüşle Avrupa tarihi ve İslâm tarihini ele alırken tarihin periyodizasyonundaki problemlere değinir. Ona göre Avrupa, Roma'nın yıkımına kadar *tarih-i atık*, sonra *orta zaman* ve nihayet İstanbul'un fethi veya Amerika'nın keşfiyle *yeni zamana* girer. Bu tip zamanlamanın bize uymayacağı fikrindedir. Orta Şark tarihini İslâm evveli ve sonrası diye ikiye ayırır. Ona göre medeniyet dine bağlıdır. İslâm dininin ve hukukunun tarihi kendi şartlarına göre biçimlendirdiği görüşündedir.

Cevdet Paşa'nın Fransız ihtilâlini ve neticelerini tahlile özel bir önem atfettiğini belirtmiştik. Cevdet Paşa ayrı bir medeniyet çevresinin, yani Avrupa medeniyet tarihinin dönüm noktası olan Fransız ihtilâlinin (bu arada Paşa'nın "Fransız inkilâbı" terimini kullanmayıp sevmediğini belirtelim), Osmanlı ülkesini de etkisi altına aldığı farkındadır ve bu meseleye bunun için eğilir. Nitekim ilk cildinin 200 sahifesi bu ihtilâle bir medhal gibidir. Gene 6. ciltte de böyle bir icmalin olduğunu belirtmiştik. İhtilâlin sebeplerini uzun bir tarihin içinde arar.

İhtilâl bahsine girişte, kraliyet Fransa'sındaki malî müzâyaka üzerinde durur (VI, 228). Burada Turgot'nun aldığı tedbirleri överek onun azlinin kraliyetin bir hatası olduğunu belirtir (s. 240). Cevdet Paşa, ihtilâl için kraliyetin basiretsiz ve dar görüşlü, bunaltıcı idaresini birinci derecede suçlu görmektedir.

İhtilâli hazırlayan nazariyata da eğilir: "Voltaire istihza ile din ve devlete saldırmır, akaîd ve efkâr-ı atıkayı itibardan düşürür, Rousseau nam müellif de gayet münşiyane olarak telif ettiği kitaplarda devlet ve dinin ve mezhebin ahval-i esâsiyesinden bahseder" der. Devamla, "Fransa yasaklardan bunaldığından hemen bunların peşinden sürüklendiler. Bu grubun dışında kalan geniş bir kitle de eski hükema-yı kelbiyyunun (yani M.Ö. 5. asırdaki filozof Antistenis'in taraftarları, Cynique'leri takib edenleri kastediyor) takipçisi olanları izlediler ve zevk u sefaya saptılar, ihtilâl öncesinde bir ahlâkî buhran doğdu" der.

Cevdet Paşa muhtemelen Rousseau'yu esaslı bir surette tetkik etmemiştir. Sözü ettiği ahval ve esasiyenin(!) ne olduğunu da pek ele almıyor. Yoksa onun, Rousseau konusunda hayli enteresan şerhler düşmesi ve nakiller yapması beklenirdi. Ama Cevdet Paşa'nın Montesquieu hakkında değişik bir değerlendirmesi vardır. Ondan, hukuk ve adalet fikrinin tekâmülünü tetkik eden müellif olarak söz ediyor. Britanya parlamentarizmine ve rejimin evrimine olan taraftarlığı bu üç düşünür hakkındaki değerlendirmesinde de açıkça görülüyor.

Voltaire ve Rousseau için sarfettiği sözlerden Montesquieu'yu müstağni tutmaktadır çünkü sonuncusunun rejim modelleri de esas itibarıyla Britanya modelinden mülhemdir. (Montesquieu parlamentarist ve kuvvetler ayırımını esas alan bir meşrutî monarşiyi müttekâmil rejim olarak değerlendirir.) Nitekim Cevdet Paşa Amerikan ihtilâli için de olumsuz bir değerlendirme yapmaz ve soğukkanlı bir üslûpla olayları nakleder.

Fransız ihtilâlinin cereyanı Cevdet Paşa tarafından kan ve terör dolu olaylar bütünü olarak nakledilir. Selâmet-i umumîyenin ve Robespierre'in vahşetini, özellikle Lyon şehri katliamını ele alır: "Jakobenlerin katli-nüfus ve şâir muâmelât-ı vahşiyâne ile beraber halkın ahlâkını ve aklını dahi öldürmeye kalkışıp mekteb kapatıp, cemiyet-i ilmiyyeleri ilga ve eski Fransa'dan bir eser kalmamak üzere kraliyet ve diyanet ve asalete dâir bi'l-cümle usûl ve rûsumun ilgası, dinî usûl ve ibâdâtın ilgası, din-i İsevî yerine din-i aklî getirme gayreti ve Paris'te büyük kiliseden papazların tard ve yerlerine oyuncu ve muzikacı koydukları, mihrabda yarı çıplak bir kadına tapınıldığı ve bu işin eyâletlerde de tekrarlandığı ve takvimin değiştirildiğini naklediyor. Bu gibi tasvirlerle de Cevdet Paşa'nın ihtilâli hoş karşılamayan bir tutumda olduğu anlaşılıyor (VI 124 vd.). Cevdet Paşa Fransa ihtilâlini takip eden savaşlarda Fransızların gösterdiği cesaret ve vatan müdafaasını ise (VI, 125) Fransız halkının vatanperverliği ve ihtilâl etrafında birleşmesinden çok, müttefikler arasındaki

rekabet ve nifaka ve eşgüdüksüzlüğe bağlıyor. Bu arada Fransa sefaretinin ve Fransızların İstanbul'daki garabetinden ve diğer diplomatların ve ecnebilere şikâyetlerinden de söz etmeyi ihmal etmiyor. Hatta bir gün Avusturya baştercümanı Reisülküttab Raşid Efendi'ye Beyoğlu'nda, Fransız diplomat ve tüccarlarının ihtilâl kokardlarıyla dolaştığını ve bunun men edilmesini rica etmiş, Raşid Efendi ise, "Behey dostum, Devlet-i Aliy yede ecnebler misafirdir. İster kokard takarlar, ister başlarında üzüm küfesiyle gezerler" diye cevap vermiş (VI, 118 vd.).

Cevdet Paşa Küçük Kaynarca'dan, yani Osmanlı Devletinin Rusya'dan yediği ilk önemli darbeden itibaren bu devletin tarihini yazmakla görevliydi. Şüphesiz sadece görev duygusundan değil, ama münhasıran 19. yüzyılın bir münevver olarak Rusya Devletinin kuvvetlenmesi ve Osmanlı Devletinin onun karşısında gerilemesinin Cevdet Paşa'nın zihnini meşgul ettiğini eserinin her faslında açıkça görüyoruz. Hatta Kırım ve Kazan ve Ejderhan hanlıklarının tarihiyle yoğun ilgisinin sebebi de budur.

Rusya tarihi ile ilgili bahse şöyle başlar: "Rusyalı ki fi'l-asl kavi ve şöhretli bir devlet değilken, elhaletü hazihî kürre-yi arzın dokuz parçasından bir parçasına malik olmuş bir heyet-i cesîmdir. Bu heykel-i cesîmin müessisi salifü'z-zikr Büyük Petro'dur" (I, 241). Evvelki müverrihlerin aksine Deli değil, Büyük Petro lâkabını kullanıyor.

Cevdet Paşa'nın Rusya tarihi konusunda muhtemelen Türkçe tercüme veya telif eserlerden de istifade etmiş olması mümkündür. Çünkü bu sıralarda çıkan müellif veya mütercimi belirsiz bir *Büyük Petro Tarihi* vardı.² O, Rusya'nın kuvvetlenmesini ön plânda Kazan ve Ejderhan hanlıklarının ortadan kaldırılması ve buna göz yumulmasına bağlamaktadır. Cevdet Paşa bir de Büyük Petro'nun vasiyetnamesi üzerinde durur. Aslında böyle bir metin Petro'ya ait değildir ve kızı Yelizaveta'nın çarîçeliği zamanında kaleme alınıp ortaya bir düstur halinde konmuştur. Cevdet Paşa bu konudaki itirazı bildiği halde vasiyatnameyi ısrarla Petro'ya mal etmekte (1, 244) ve kitabın ekler kısmına bu metni de dercetmektedir. (s. 354-55).

Cevdet Paşa, Viyana sefiri Sadullah Paşa'ya yazdığı mektupta, Büyük Petro ve II. Sultan Mahmud dönemi reformlarının mukayesesini yapıyor. Onun hukuk ve idarî müesseseler tarihi alanındaki bilgi ve sezgisini şu tahlilinde gözlememek kabil değildir: "Strelitzler Rusya'nın sırtında bir ur idiler.

² *Büyük Petro Tarihi*, İstanbul 1270 (1853-54).

Kaldırılmaları ordunun ıslahını hazırladı. Oysa yeniçeri Devlet-i Alîyyenin yüreğinde seretan (kanser) idi. Kaldırılmasıyla bir yığın müessese yıkılıp yeniden kurulup düzeltilmeleri icab etti." Cevdet Paşa bu ifade ile klâsik devir Osmanlı idari bünyesinin değiştirilmesindeki zorluklara işaret ediyor. İlâve ediyor: Petro'nun Avrupa'yı gezip filen her şeyi tetkik ettiğini, oysa bir Osmanlı hükümdarının bunu yapamayacağını ve numuneleri yakından göremeyeceğini, her şeyi kendinin düşünmesi ve denemesi gerektiğini (kastettiği II. Mahmud'dur) belirtiyor. Rus ve Osmanlı reformlarının cereyan tarzı için şu hükmü veriyor: "İngiltere'de inkilâb zâdegânın zorlaması ve halkı yanına alması ile, Fransa'da ise halkın Krala karşı ayaklanması ve ihtilâl ile oldu. Rusya ve Osmanlıda ise inkilâb taraf-ı saltanat-ı seniyyededir."³

Cevdet Paşa tabii bir tekâmüle ve müesseselerin bu tekâmül içinde değişimine taraftardır. "İslâm devletinin anayasası şeriatır" derken şeriatın ne olduğunu ve yorumunu nasıl yaptığını da göz önüne almak gerekir. Mamafih bu ayırım onun, Avrupa ve Ortadoğu cemiyetlerinin tarihî ve içtîmâî bünyesini tefrikte kullandığı bir kıstastır.

Cevdet Paşa'dan önce Osmanlı müverrihleri arasında Avrupa ve Dünya tarihine değinenlerin bulunduğunu belirtmiştik. Gerek bu nevî eserler, gerekse onun zamanında Avrupa'dan tarih ve iktisat gibi disiplinlere dair yapılan tercüme Cevdet Paşa'nın kullandığı me hazlar konusunda bizi aydınlatmaya yardım edebilir.

Bildiğimiz ilk tercüme Feridun Bey tarafından yaptırılmıştır. Menkibevî hükümdar Faramund'dan 1560'lara kadar gelen Fransa tarihidir. Meçhulümüz olan bazı kaynaklardan yaptırılmıştır. Fazla kopyası olmayan bu yazmanın mütercimleri Hasan bin Hamza ve Ali bin Sinan'dır. Gene 1650'lerde İbrahim Mülhemi Romalılar ve Franklar hakkında bir tarih çevirmiştir. Ünlü Kâtip Çelebi ise Johann Cario'nun *Frank Kroniğfni* (1548) ve *Chalcondyles'i* Türkçeye çevirmiştir. Hezarfen Hüseyin Efendi ise şüphesiz Avrupalıların da tanıdığı bir dünya tarihçisidir. Muhtelif dillerdeki eserlerden oluşan kitaplığı, İstanbul'a gelen ecnebilerin de dikkatini çekmiş ve Ferdinand Marsigli, Antoine Galland gibileri, bilgisinden hayranlıkla bahsetmişlerdir.⁴ Hüseyin Efendi, Lâtince ve Yunanca da biliyordu ve yazdığı tarih bizde Eski Yunan, Roma ve Bizans'dan bahseden ilk tarih kitabıdır. 1691'de öldü, muhtemelen Dimitri Cantimir ve Petit del Croix gibi oryantalistleri de tanıdı. *Tenkih-i Tevarih-i Mülûkda* Amerikanın keşfi, Çin, Filipinler vs. de yer alır. Burada Avrupa kaynakları kadar

³ Cevdet Paşa, *Tezâkir* (yayınlayan: C. Baysun) IV, Ankara 1967, s. 217-219.

⁴ Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları* (çev: C. Üçok), Ankara, s. 252.

Kâtip Çelebi'nin Atlas'ı (*Cihannüma*) da kullanılmıştır.

Bernard Lewis ve bazılarının (bu sonuncu *Muslim Discovery of Europe* adlı eseriyle kastediliyor) ihmal ettiği Peçuylu da vakanüvisler arasında Avrupa tarihini yer yer anlatan biri olarak tanınır. Peçuylu, Almanca ve Macarca bilmekteydi ve İstvanfy gibi Macar tarihçilerden de istifade etmiştir.

Hatta bu sonuncusundan Birinci Viyana kuşatmasını tasvir etmekte yararlandığı da görülüyor.⁵ Peçuylu, iktisadî ve kültürel meselelere kadar eğilir. Gene Naîma da, ta Haçlı seferlerine kadar değinir ve tarihinde yer yer Haçlı-İs-lâm dichotomie'si (kutuplaşması) etrafında meseleleri mütalaa eder. 1722'de Temaşvarlı Osman Ağa'nın Avusturya tarihini 800'lerden 1660 tarihine kadar ele alıp yazdığı biliniyor. Temaşvarlı Osman kaldığı ülkeye bu açıdan ilgi duyan bir tarihçidir.

Cevdet Paşa, devrinde, Avrupa iktisadî tarihine ve iktisadî strüktürüne ilişkin risaleler de kaleme alınmış ve hatta basılmıştı. 1830'larda isimsiz bir yazarın *Tedbir-i umrân-ı mülkî* adlı yazması Avrupa merkezîyetçi devletlerinde ekonomi politik'e değinir. Gene 1849'da Serandi Bey'in bir risalesi buna örnek gösterilebilir.⁶

Cevdet Paşa Tarih'ini kaleme aldığı sıralarda, Osmanlı idareci ve münevverleri Avrupa tarihine ilgi duyuyordu. Hatta daha çok Avrupa tarihlerinde Osmanlı tarihinin nasıl ele alındığı yoğun bir alaka konusuydu ve yabancı müelliflerin teşvik edildiği de görülüyordu. Mesela Viyana'daki Fransa sefirinin yeğeni de Bumon'un kaleme aldığı 4 ciltlik Avrupa tarihi, münderecâtı dolayısıyla Sultan Abdülmecid'e sunuluyor ve Osmanlı tarihini müspet olarak ele aldığı mazbatada belirtiliyor, taltifi isteniyor.⁷ Bütün bunlara rağmen Cevdet Paşa'nın hangi Avrupa kaynaklarını okuduğu bütünüyle halledilecek bir mesele gibi görünmüyor. Esas olan onun kavrayış ve okuyucuya kavratışındaki, üslûp ve mantığındaki sağlamlıktır.

Bugün Türk tarihçileri Cevdet Paşa'yı Avrupa tarihi konusunda bir ölçüde

⁵ Markus Köhbach, "Die osmanische Fassung von İstvanfy's Bericht über die erste belagerung Wiens 1529 in der Chronik des İbrahim Peçevi", *Die erste Türken belagerung*, Wien 1979, s. 93-106.

⁶ İ. Ortaylı, "Osmanlılarda ilk telif iktisat elyazması" *Yapıtı*, 1983/1 s. 37 vd. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde-i Medis-i Vâlâ*, sene 1265, nr. 3865.

⁷ BOA, İrâde-Hariciye, sene 1266, nr. 2893.

geçmiştir. Tarihçilerimiz ilgili konularda Avrupa literatürünü, Avrupa arşivlerini kullanmaktadırlar. Ancak bu ilginin sadece Türk tarihine, Osmanlı-Avrupa münasebetlerine veya münhasıran Osmanlı sistemiyle ilgili bilgi kaynaklarına yöneldiğini belirtmek gerekir. Oysaki Türk tarih yazıcılığı artık Avrupa ve dünya tarihini de müstakilen ve uzman olarak incelemek, bir başka tabirle dünyaya açılmak dönemine gelmiştir. Türkiye'de yakın zamanda Bizantinistler, Slavistler, Avrupa'nın muhtelif şubeleriyle; İtalya, Fransa, Almanya, İngiltere tarihiyle uğraşan uzmanlar olmadıkça tarih eğitimimizin, hatta tarih tetkiklerimizin yeni yorumlara, yeni alanlara yönelmesi güçtür. Bugünkü durumda Avrupa ve dünya tarihçiliğinin bizde, Cevdet Paşa'dan beri 150 senedir önemli ve kayda değer aşamalar yaptığını söylemek henüz güçtür.

TÜRK İNCELEMELERİ YAPAN

KURULUŞLAR

Batıda Türk incelemeleri yapan milletlerin ilki İtalyanlardır denilebilir. Şüphesiz bu inceleme Türk dili ve şiiri ve devlet nizamı üzerindedir. Vakıa İtalyanlar Avrupa'nın ilk bilim akademilerini meydana getiren bir ülkenin halkıdır. Ama bu akademilerde müstakil Türk tetkiki yapan kuruluşlar yoktur. Fransa ilk defa Türk dili eğitimi ve şarkiyat tetkikleri için kurumlaşan ülkedir. Onu Avusturya ve İngiltere izler. Arada Rusya şarkiyata Türk kavimleri ile başlar. Hatta Rus oryantalizminin öncülerinden biri, Azerbaycanlı Musa Kâzım Bey'dir. Almanya sahaya geç girdi. Ama çok derin tetkiklerle Arabica, Persica üzerinden Türkolojiye başladı ve bugün sahada hakim olan ülkelere dendir. Bunun gibi küçük ama ilmî kapasitesi yüksek bir ülke Macaristan'dır ve Macar Türkolojisi bugün öncülerdendir. Bu ülke 19. asırdan beri Türk kavimlerin dilleri ve etnografyası üzerinde halen en teferruatlı ve başkalarının ilgilenmediği konularda değerli araştırmalar yapar.

Gene şarkiyat ve özellikle Türk İmparatorluğu üzerinde şu anda kalıcı araştırmalar yapan bir küçük ülke İsrail'dir. Hatta neşriyat itibariyle Ortadoğu tetkiklerini ele geçirmiş bir ülkedir. Söz ettiğimiz 2 ülke bilginleri dış dünyaya açık, çok lisan bilme metoduna sahiptir. Macaristan Türklük araştırmalarına kendi millî tarihi açısından önem veriyor. İsrail ise Ortadoğu ülkesidir: Ortadoğu'da yaşamak için yeni bir yorum ve bölgeyi inceleme durumundadır. İtiraf etmeli ki son 5 asrın Ortadoğu tarihi araştırmalarına bugün İsrail hakimdir.

Uzakdoğu'da ise Türkoloji, şarkiyat demektir. Batı Avrupa'da Şarkiyat Arapça, Farsçadan sonra Türkçeye giderek yapılıyor. Japonya ve Çin ve

Kore'de ise önce Türk kavimleri, sonra İran ve Arap medeniyetini inceliyorlar. Demek ki Türk incelemeleri dış dünyada Şarkiyat başlığı altında yapılmasına rağmen iki yol var: 1. Arap-İran üzerinden Türkoloji. Bu Batı Avrupa için böyle, 2. Uzakdoğu ülkeleri ve Rusya Türkler üzerinden Arap, İran'a yöneliyor. İkinci yolu izleyenler Osmanlı tetkikleri kadar Orta Asya ve Kafkasya'ya önem veriyorlar.

10 senedir durum değişiyor. Sovyet İmparatorluğunun durumu itibariyle Avrupa'daki ve ABD'deki bazı enstitülerde Orta Asya ve Azerbaycan ve Volga boyu tetkiklerine önem verir duruma gelmişlerdir. Bu başlangıç halindedir. Hatta DDR ve Macaristan Orta Asya sahasına bugünkü Türkiye'den daha fazla önem veriyorlardı.

Türk tetkiklerinde Balkan ülkeleri tamamen Osmanlı Türkiye'si ile sınırlıdır. Bu anlaşılır bir şeydir. Osmanlı devri onların millî tarihlerinin en önemli bir safhasıdır. Henüz burada ideolojik ve milliyetçi yaklaşımlar hakim olmasına rağmen kaynaklara indikçe daha sıhhatli yorumlar yapılıyor. Monografiler kaleme alınıyor. Balkan ülkelerinin herbirinde Türkolojinin kendi kadroları var ve gelişme görülüyor. Bu ülkelerdeki tarih araştırma enstitü ve kadroları ise alakaya şayandır.

Asya Cumhuriyetlerimiz ilmî ve fikrî yönden de bağımsızlıklarını sağlamak istiyorlarsa en kısa zamanda Bulgaristan, Romanya, Arnavutluk gibi ülkelerdeki kadrolaşmaya dikkat etme durumundadırlar. Yani onların Osmanlı tetkiklerine önem veren tavrı ve gayretini, Asya ve Kafkasya'daki Cumhuriyetlerimiz Slavlar ve Rusya tarihi için göstermeli ve Balkan ülkelerinin arkeoloji prehistoryasının yeni zamana kadar Avrupa, Asya ve hatta Afrika halklarının tetkiklerindeki teşkilatlanmasını örnek almalı ve kadroları yetiştirmelidirler.

İtiraf etmek gerekir ki, bu tip bir geniş teşkilatlanma bizde de henüz sağlanmış değildir. Ama Slav tetkikleri, Sinoloji, Japonya, İndoloji, Aram, Arap tetkikleri, Germanistik, Romanistik ve Anglo-sakson tetkiklerinin yapılmadığı bir ülke için modern dünyada yaşama şansı azdır. Oysa Sovyet döneminde Asya ve Kafkasya'da ki cumhuriyetlerin alim ve münevverlerine dış dünya kapalı tutulduğu ve bu zümre Sovyetlerdeki halklar içinde Rusya'yı en iyi öğrendikleri halde, onlara Rusya tarihi ve Slav tetkiklerinin bile kapalı tutulduğu, orijinal araştırma yapacak bir imkân hazırlanmadığı malûmdur. Bunu değiştirecek ilmi bir teşkilatlanmaya geçilmesi zaruridir.

Bugünkü dünyada Türkoloji sahasında en kalabalık kadrolara sahip iki ülke vardır: Bunların birincisi, ABD ikincisi eski Sovyetler, yani yeni Rusya

Federasyonu'dur. Birincisi en zengin kütüphaneler ve araştırma fonları ve araştırmacı kadrolarla donanmıştır. Türkoloji geleneği yenidir, üstelik Batı Avrupa ve eski Rusya'daki gibi çok geniş bilgili, üniversal bilgilerin bulunduğu söylemek mümkün değildir. Fakat monografik çalışmalar kusursuzdur, araştırmacılara seyahat imkânı, vesika, kitap temini zengindir. Rekabet vardır. Fazladan bu üniversiteler (Harvard, Princeton, Yale, Chicago, Berkeley, Columbia ve onu izleyen onlarca üniversite) her zaman için Ortadoğu ve Avrupa'dan mütehasıs ve öğretim üyesi celbetmekte, öğrenci getirmektedir. ABD üniversite kampüsleri araştırma, tartışma, yayın ve rekabet alanıdır. Bu bakımdan İngiltere ve Fransa ve hatta Almanya gibi ülkelere nazaran daha fazla imkân olan yerlerdir. Fakat aşırı ihtisaslaşmanın getirdiği problemleri de görürsünüz. Bilgi birikimi bazı halde aydınlardan çok kütüphane ve arşivlere mahsustur.

Eski Sovyetlerin mirasçısı Rusya ise bugün için Çarlık zamanındaki zengin geleneğini takip edemeyecek duruma gelmiştir. Kalabalık uzmanların dış dünya ile temas eksikliği buralarda yeni gelişmeleri önlemiştir. Ukrayna şimdi ABD ve Avrupa'daki vatandaşlarını, eski mültecileri celbediyor. Ukrayna'nın bu sahadaki atılım ve teşkilatlanması daha umut vericidir. Asya Cumhuriyetlerimizdeki üniversitelerin bu ülkeyle temasa önem vermelerinde fayda vardır. Ama her şeyden önce dış dünya ile teması sağlamış Türkiye'deki akademik kurum ve müesseseler üzerinden Batı Avrupa ve ABD ile temas edilmeli, Ortadoğu ülkelerine genç alimler tetkik ve eğitime gitmeli ve bunun için gereken dil eğitimine dikkat etmelidir.

Bu kongrede Arif Abasov meslekdaşımız, Azerbaycan'da arkeoloji ve etnografya araştırmaları üzerine bir rapor hazırladı. Gelecekte Azerbaycan Arkeolojisinin Doğu Anadolu ve İran'da tetkikler yapmasını temenni ederiz. Böylece Selçuklu devrinin eweli ve sonrası için aydınlatıcı araştırmalar Türkmenistan, Azerbaycan ve Türkiye işbirliği ile yaratılır. Azerbaycanlı meslektaş Hüsamettin Mehmedov'un Çarlık Rusya ve SSCB Türkolojisinin karakteri üzerine tebliği aydınlatıcıdır. Sayın Pulat Utkan'ın Çin ve Japonya'daki Türkiyat araştırmacıları üzerine sunduğu tebliğden de anlaşılıyor ki, özellikle Orta Asya tarihi için Sinoloji yapmak ve bu ülkenin Türkolojisiyle temasa geçmek gerekir.

Orta Asya tarihini kendine göre yorumlamak bazılarının ifade ettiği gibi sadece Rusya ve Batı Avrupa Türkolojisine has bir nakîse değildir. Japonya ve Çin akademik çevreleri için de aynı nakîse söz konusu olabilir. Türkolojiye

objektif bir bakış getirmek için Türk bilgilerin başka kültür çevrelerini takip etmesi gerekir. Bunun çaresi, mücavir alana inmek ve uzman yetiştirmektir. Sayın Gülçin Çandarlıoğlu bu gerçeğe işaret eder. Uzakdoğu tarihine ve tarihçiliğine yaklaşmamız bu ölkelerde yapılan Türkolojiyi de doğru yola getirir.

Milletlerin karşılıklı tetkiklerinin artması, tarih ve toplum bilimlerini bir emperyalist kontrol vasıtası değil, bir anlaşma ve tanışma aracı haline getirir. Ankara Üniversitesinden meslekdaşımız Nesimi Yazıcı, Mağrip ölkelerindeki Osmanlı tetkikleri üzerinde duruyor. Bugün Orta şark ölkeleri birbirini tanımaz. Araplar Türk tetkiklerinde henüz başlangıç safhasındadır. Osmanlı tetkiklerini çoğu Osmanlı Türkçesini iyi bilmeden yapar. Ürdün ve Mısır'da bazı uzmanlar bunun istisnasıdır ama genel Türkoloji başlamamıştır. İran tetkikleri de öyledir. Gene İran, Arap tetkiklerinde iyidir ama Türkoloji gerilemektedir. Türkiye'de Arap-İran tetkikleri geleneği devam ettiremiyor. Kısacası Ortadoğu İşlam kültürünün üç unsuru Türk, Arap ve İranlı birbirini dil ve kültür olarak tanımaz. Bu durumun düzeleceğini ümit ediyoruz ve modern zamanlar tarihini de bu 3 camia karşılıklı olarak yapmalıdır. İşbirliği Türk dünyasının Arap-İran tetkiklerini birlikte daha kuvvetle yapmasını sağlayacaktır.

Batı Avrupa'da İşpanya, İrlanda, Lüksemburg ve İsviçre dışında hemen bütün ölkelerde birkaç üniversitede Türkoloji bölümleri vardır. Bunlar Orta Asya tetkiklerine de geçen asırdan beri yönelmiştir. Orta ve Doğu Avrupa ise gene etkili merkezlere sahiptir. Aynı şeyi İşlam dünyası için söylemek henüz mümkün değildir. Bunun için Türk ölkelerinin İşlam tetkiklerine eğilerek bu araştırmaları teşviki ve örgütlemesi hedef olmalıdır. şu anda Japonya, Çin ve Kore, yakın gelecekte Pasifik ölkeleri Türk tetkiklerinde kendini hissettirecektir, İşpanyolca konuşan dünya henüz Türk tetkikleri dışındadır. Ama İşpanya Arap tetkiklerinde önemli ağırlığı olan bir ölkedir ve Türkolojiye başlamıştır.

1977 yılında Türk Tarih Kurumu İşmail Soysal ve Mihin İvyal'in hazırladığı *Türk incelemeleri Yapan Kuruluşlar* adlı bir kılavuz yayımladı. Buradaki bilgilerin bazıları geçen 15 yılda haliyle eskidi. Bunu yenileyeceğiz ve yeniden basacağız. Yeni cumhuriyetlerimizin Türkoloji dünyası ile temasa geçeceği Orta Asya ve Kafkasya tetkikleri yapan enstitülerin çalışmalarına katılacağı açıktır.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA GAYRİMÜSLİMLER

Rekabet Kurulu Perşembe Konferansları, 2 Kasım 2000, s. 3-23.

Devlet-i Aliyemiz Osmanlı İmparatorluğu, tarihteki üçüncü ve son Roma İmparatorluğudur. Roma imparatorluklarının bir özelliği vardır; bunlar kozmopolit imparatorluklardır. Diller ve dinler halitası halinde yaşarlar ve buralarda esas olan, bir dinin, bir hanedanın hakimiyetidir. Bu imparatorluklarda bir dil hakim olur ve esas olarak orduda da bir dil yaşar.

Hiç şüphe yok ki, Osmanlı İmparatorluğu bu anlamda Türklerin imparatorluğudur. Türkmenler tarafından kurulmuştur, ananesi Türkmendir. Komuta dili orduda her zaman için Türkçe olmuştur ve Türkçeye de dikkat edilmiştir, hatta Türk unsura da dikkat edilmiştir. Yani kan Türklüğüne değil, kültürel Türklüğe dikkat edilmiştir. Bu bir milliyetçi söylem ve şuurla olmaz ama doğal olarak vardır.

O kadar ki, 19. asırda bile, mesela "Arabistan ordusunda Arap uşağı arttı, Anadolu'dan Türk uşağı şevki..." diye iradeler vardır. Demek ki orduda böyle bir etnik unsuru, bir kültürel unsuru hakim kılma çabası vardır.

Bu devletin ordusu içinde en seçkin unsur, yeniçeri, sipahi, kapıkulu ocaklarına asker devşirilir bildiğiniz gibi. Ömrü 6 asrı aşan bir devletin 2.5 asır süren bir kurumudur.

Devşirme usûlünde en dikkat edilen husus, ırkçı değil ama kültürel bir yaklaşımla *Türkleştirmedir*. Adı böyle konmaz. Toplanan çocuklar -ki, bunlar sepete konan çocuklar değildir, o yalandır, yani sepete konacak 3 yaşında çocuğu Osmanlı devşirmez; çünkü o daha kızamık çıkaracak, suçiçeği dökecek; ona kim bakacak?- 10 yaşında artık muafiyet kazandıktan, sağlam bir çocuk olduğu anlaşıldıktan sonra devşirme emininin önüne çıkar.

Devşirmenin çeşitli kuralları vardır; kalabalık ailelerden alınır, tek çocuk alınmaz, Yahudi çocuk alınmaz. Çünkü Yahudiler kural olarak kırsal bir millet değildir, kentsel bir millettir. Kent uşağı, şehir uşağı devşirilmez.

Bazı ahvalde çok nadir olarak Müslümanlar da alınır; Bosna'da, Arnavutluk'ta, Kafkasya'da olduğu gibi. Birtakım yerlerde de çocuklan verirler; çünkü zaten hayat çok zordur, beslemesi zordur. Giden çocuk, ola ki, talihi parlarsa aileye de yardımı dokunur, böyleleri de olmuştur.

Çok çok nadir ahvalde seçkin ailelerin çocukları ikna yoluyla alınabilir. Mesela, Sokollu Mehmed Paşa böyle alınmıştır. Fatih'in sadrazamı Mahmud Paşa böyle alınmıştır. Bunlar büyük ruhban ailelerinden, papaz ailelerinden, metropolit ailelerinden alındıkları halde çok iyi Müslümanlar olmuşlardır.

Mahmud Paşa o derecede şedid bir Müslümandır ki, Fatih'i baştan çıkarıyorlar diye Hurufi takımını toplatıp yaktırmıştır. Tabii yaktırması onun Hıristiyanlığından kalma bir alışkanlık. Bu sofuların çok hoşuna gitmiştir çünkü o zamanın Hurufileri, bugünün Yehova şahitleri yahut Bahaileri gibi sapkın, uçuk, kozmopolit bir din sayılıyor. Sarayı ve elit takımı bu akımdan kurtarmıştır. Bir anlamda İmparatorluğa böyle dinî bir hizmeti vardır.

Bu devşirilen çocuklar Enderun mekteplerine kaydırılıyor. O demektir ki, ileride adamın rütbesi Sancak Beyliği'nden başlar. Sancak Beyi olarak çıkarlar veya sarayda ona mümasil bir memuriyette kalır. Daha kaba-saba, sıradan çocuklar Acemi Oğlanı oluyor ve Acemi Oğlanın ilk işi Türk'e verilme. Tıpkı bize gelen Amerikalı Barış Gönüllülerin tekniği gibi. Türkçeyi köylülerin yanında öğreniyorlar. Dini de orada öğrendiklerinden halk dinini öğreniyorlar. Bu en kolay Türkleşme metodu, çünkü gelen de köylü zaten.

Ve unutuyorlar geldikleri yeri. Dolayısıyla bu da bir Türkleşmedir. Şunu söylemek istiyorum: Ordunun dışında Türklük o kadar önemli değilmiş gibi görünür fakat hayatın gerekleri, bir ikinci sınıfı daha böyle hazırlamıştır: Türk İlimiye Sınıfı. İdarede çok önemli rolü olan Ulema takımı.

Genellikle Anadolu ve Rumeli'nin çocukları oluyor, gelip medreselerde okuyorlar. Türk olmakla birlikte Bosnalı gibi, Arnavut gibi, çok az miktarda da Kürt gibi, Kafkasyalı gibi birtakım unsurlar da gelip bu sınıfın içine girebiliyor.

Fakat şaşılacak şey, Arabistan uleması Türk ilmiye sınıfı arasında yerini bulamayan bir ulema. Bu çok enteresandır ve adeta bir muammadır. Niye? Muhtelif sebepleri var: Karakter uyumsuzluğu olabilir. Araplar, anadilleri Arapça olduğundan ukalalık yapıyor olabilirler, bu çok tipik bir harekettir Araplarda.

Arapçayla üstünlük taşıyorlar, bugün de öyle. Bizimkiler de fazla tahammül edemiyorlar demek. Suriye ve Mısır'da bir Arap uleması daha çok medreselerde -mahkemelerde pek değil- ve müftülüklerde müftü olarak hayatlarını ve işlerini sürdürüyorlar ise de, kaza aynı adliye silki ve kazaların idaresi aynı zamanda Türk takımının elindedir. Nihayet Türkler Anadolu'da ve Rumeli'de Başkent müftülüğünü, müderrislikleri, büyük ölçüde kadılıkları elde tutmuştur.

Bunların dışında bu imparatorlukta, her sınıf milletin kendine göre bir elit tabakası var ve onlar bir araya gelip bir tür "optimat", yani en iyileri meydana getiriyorlar. Buna "askerî sınıf" deniliyor. Ama üyelerin illa ki asker olması lazım değil... Mesela bizim kadı, bizim müftü, bizim müderris gibi, Ermenilerin de Ruhban sınıfından "Vartabet" veya Papaz Semineri, hocası, varsa Kocabaşı sı aynı sınıfın üyeleri sayılıyorlar. Yahudinin Hahambaşısı aynı durumda sayılıyor. Rumların reayası bizim reaya gibi alt tabaka sayılıyor, vergi veriyor, silah taşıyamıyor.

Şunun üzerinde kesinlikle durmak lazım: Bu imparatorluk, Müslümanların gayrimüslimlere hükmettiği bir imparatorluk değil. Bu, özündeki kuruluşu Türklerin olmakla birlikte kozmopolit bir Roma İmparatorluğu'dur.

Burada Türklük, en soi, yani objektif olarak vardır. *Pour soi*, yani kendi bilincimizin içinde mevcut değildir. Bu çok önemli bir unsurdur. Bunu anlatması, ifade etmesi hem zordur, hem de kolaydır.

İlmiye sınıfı ki, hani Arapçayla, İslamlıkla bu kadar halvet olan sınıf, kendi içinde Arap'ı istememiş. Diğer unsurlar Türkleşmiş; yani Bosnalı Sırpça konuşarak oturmuyor ilmiye sınıfının içinde veya Arnavut, Arnavutçasıyla oturmuyor. Mükemmel Türkçe bilmek zorunda, ama hiç birinin de kalkıp Türkçülük falan yaptığı yok. Bu çok garip bir şey; böyle sessiz bir asimilasyon, asimile eden de farkında değil niye öyle yaptığının.

Ordu Türktür. Türk adını belki çok kullanmıyorlar ama lisan Türkçedir, komuta Türkçedir. Düzgün bir askerî sistemde zaten 10 tane lisan konuşulmaz. Avusturya-Macaristan ordusunda öyleydi, gayet gülünç bir şeydir. Komuta dili Almancadır, "ateş" denildiği zaman "fenuer" diye bağırır topçu, ateş edilir. Ondan sonra zabitan, askerler birbirlerini aynen cins koyun gibi bulurlar ve dillerini konuşurlar. İlk önce Almanca konuşmaya başlar, yani asteğmen yahut teğmen yüzbaşısına, binbaşısına tekmil veriyor; Almanca konuşur. Bakıyor ki, öbürü zaten aksanından belli ne mal olduğu. Başlarlar Macarca konuşmaya. Tabii 3. gün o Macar takımı öbür takımla itişmeye başlar. Avusturya-

Macaristan ordusu; imparatorluk ordusu, bir kavimler halitası ve bir işme halindeydi. Bizim imparatorluğumuzun ordusu hiçbir zaman böyle olmamıştır çünkü bir imparatorlukta, tıpkı Roma'da olduğu gibi, tıpkı ikinci Roma'da, Bizans'da olduğu gibi, tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi hayatın içinde, ideolojide, yaşam biçiminde bir kozmopolitizm olur fakat temel müesseselerde böyle bir şey olmaz.

80 tane millet var diye, orduda 80 tane dil kullanılmaz. 80 tane millet var diye, maliyede 80 tane kayıt tutulmaz. Kayıtlar bellidir; Türkçe tutulur. Rakamlar, kendine göre rakamlardır, siyakat rakamları. Maliyeciler ayrı bir silktir. Ve maliye memuru her şeyden evvel maliye memurudur, mensup olduğu cemaatin milliyetçisi değildir.

Aynı şekilde mahkemelerde de icabı halinde Arapça kayıt tutulduğu olur. Tercümanla konuşulur fakat buna rağmen kayıtlar umumiyetle Türkçedir ve demin de arz ettiğim gibi kaza silkine mensup insanlar, ilmiyenin bu takımı her şeyden evvel Türkçe bilmekle mükelleftir. Arapçayı zaten tahsilleri ve dinleri icabı biliyorlar, bildikleri farz ediliyor. Her Osmanlı âlimi de şakır şakır Arapça konuşup biliyor demek değil bu. Öyle bir faraziyenin de doğrusu hiçbir gereği yok ama bir imparatorluk bu demektir zaten.

Ve böyle bir imparatorlukta bu kadar insan nasıl bir arada yaşıyor? Şöyle bir kahvehanede otursanız o asırda, mesela İstanbul'un Eminönü'sünde, çardağın altında önünüzden böyle tipler geçer: Siyah giyineni Ermenidir. Çatma kavuk giyeni Musevidir. Kadınlar geçer, ona göre giyimleri vardır. Erkekler geçer, ona göre giyimleri vardır. Hamalların arasında birisi içki satar, kaçak içki; o Ermenidir mesela. Meslekler de dine ve mezhebe göredir, bilhassa zanaatlar ve meslekler etnik yapılanmaya, yani cemaatine, milletine göredir. Doğru dürüst bir muhitte açılan bir meyhane Rumlarındır. Şerbetçi ve bozacı dükkânları Müslümanların dır. Vakıa, bu şerbetçi ve bozacı dükkânlarında da kaçak içki satıldığı olur.

Meşhur fıkradır: IV Murad boyuna basıyor bir yerleri içki yasağında, bir yakalamış Bektaşî Tekkesini, fiçılar dolu. "Niye bu fiçılar? Şarap yapıyorsunuz değil mi?.." "Yok efendimiz" demişler, "biz üzüm sularını sıktık, bıraktık; artık onlar sirke mi olur, yoksa şarap mı? Cenab-ı Allah bilir." Herhalde paçayı kurtarmışlar.

Bu bir yapı meselesi. Geçen asırda, "Punch Dükkânı" diye bir şey çıkmış, sıcak şerbetin içine içki karıştırıp satıyorlarmış, millet içip içip sarhoş olup çıkıyor, çoluk çocuk ama bu bir meslektir. Mesela hakikaten kuyumculuğun

belli dalını Süryanlar ve Ermeniler yapar çünkü herkes çırak diye hemşehrisini, yeğenini falan işe alır.

Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye İnşaat Defterleri*'ni yayınladığı zaman gördük ki, o muhteşem camiye yapan sanatkârların, amelelerin, ustaların, her biri belirli bir loncaya bağlı ve o loncalar da belirli bir etnik grubu temsil ediyor. Süryanların ve Ermenilerin taşçı olduğunu, başkalarının neccar olduğunu, yani doğramacı, marangoz olduğunu görüyoruz. O güzelim ince cam işleri, vitraylar Türklerin. Herkes kaba Türk, affedersiniz "Ayı Türk" der ama cam işleri Türklerinmiş 16. asırda. Bu bir etnik yapılanma. Zanaatlar ve sanatlar etnik kafaya göre, etnik yapılanmaya göre teşekkül etmektedir. Bu, imparatorluklarda kaçınılmaz bir şeydir.

Devletin devair-i Tesmiyesinde de aynı şey görülür. Dışişlerine bakanlar, kaçınılmaz bir biçimde imparatorluğun Rum aristokrasisidir. Biz onlara "Phanariot" (Fenerli) deriz, Fenerli Beyler. Bu adamların özelliği var; bunlar zengin Rumlar. Ama illa Helen demek değil. Öyle bir şey var: "Fenerli beyler Rumdur; o da eşit Yunanlıdır". Nereden çıkartılıyor bu eşitlemeler, anlamıyorum.

Rum demek, "Romalı" demek, çünkü Bizans'ın ahalisi kendine "Romalı" der, imparatorluğun adı da hiçbir zaman Bizans değildi. Bizans, modern ilmin koyduğu bir isim. Helenlik lafı ve mefhumu İmparatorluğun son 2 asırında ortaya çıkmıştır.

Mesela en büyük imparatorlardan biri Justinian, Makedonyalıdır, Romalıdır. "Romalı" der kendine ve galiba ana dili de Latince'dir. Yunancadan, Yunan felsefesinden nefret eder. Koskoca bir Bizans hanedanı İzavriyalılar, Çukurova Ermenileridir. Birtakım tanınmış imparatorlar, mesela Juannis Zimişkes, Çemişgezeklidir adı üzerinde, yani Ermenidir. Büyük Konstantin Arnavut'tur. Rum değildir.

Biz ne diye Konstantinopolis isminden çok rahatsız oluyoruz ki? Osmanlı hiçbir zaman rahatsız olmamış. Konstantiniye demiş adına, resmî evrakta da öyle, basılan kitapların üstünde de. Bunu İstanbul'a çevirmekle rahatlıyorlar. İstanbul daha kaba bir isim. "Stinpoli" 'şehre' demektir. İslambol diye geçmiş şehrin adı bir ara. Bazı fermanlarda var 18. asırda ama bu çok Osmanlı yakıştırması bir isimdir ve tutunmamıştır. Şehir ismi değiştirmenin de pek bir manası yoktur zaten ama bu imparatorluğun insanları Helen kültürüne sahip değillerdir. Helence konuşurlar, o başka bir şeydir.

Fenerlilere bakalım: Bunların içinde Latazziler var, Romen; Et rassili var,

Haçlı seferlerinden kalma, Latin kökenli. Mavroyeni Paşa vardır, onlar Napolili Morossini ailesidir, İtalyan asıllıdır. Kantakuzenler vardır, bunlar Arnavut asıllıdır ve bir grup Kanta kuzenler doğrudan doğruya Kırım'a göç etmişlerdir, Kırım'ın âri Müslüman aristokratlarından, Mirzalarındandır. Kantakuz Mirza, Müslüman olmuş bir Arnavuttur, Rum değil. Bir kısmı Helenleşmiş çünkü tıpkı İstanbul'a gelen Bosnalının, Arnavut'un, Kafkasyalının kendi aralarında ve - giderek- evde Türkçe konuşmaları gibi, o zaman da Yunanca konuşuluyor. Bunlar büyük Helen milliyetçileri de değiller. 19. yüzyılda bazıları Yunanlılık davasına katılmışlar diye, İpsilanti gibi, illa Helen milliyetçisi insanlar değil.

Kostaki Musurus Paşa, 40 sene boyu bizim Londra'daki büyükelçimiz olmuştur ve en çok iltifat gören büyükelçilerden biridir. O, bir balo verdi mi Kraliçe Victoria Osmanlı nişanlarını takıp mutlaka geliyormuş; sevilen bir adam. Bu zatın ilk işi Atina'da Osmanlı İmparatorluğunun orta elçiliği idi. Aşırı Osmanlıcı olduğu için Yunan milliyetçileri kızıp vurdular, sol kolu sakat kaldı. Öldürüyorlardı az kalsın.

Fenerliler, bürokraside yeri olan adamlardır. Ne yapar bunlar? Tercüme yaparlar. Dış ilişkileri yürütürler. Türkçe bilirler, Türk çeyi en iyi adamlardan öğrenmişlerdir. Avrupa'da okurlar Fransa'da yahut İtalya'da. O dilleri bilirler. Tabii Rumca da bilirler (Yunanca da). Ama bunlar Osmanlıdır.

Mesela maliye işleri barutçuluk, mimarlık, sikke darbı, yani darphane işleri Ermenilerin elindedir. Ermeni "âmira" sınıfı denir onlara, "âmira" aristokrat sınıfı. İşte Artin Dadyan Paşa, en sonuncusu. Hariciye Müsteşarı, Maliye bakanı oldu. Abdülhamid'in gözdesi. Bezzazyanlar, Bulgarlar vs. bir sınıf teşkil eder. Ermeni milliyetçiliğiyle de alakaları yok, bunlar Osmanlı. Bunlar Ermenistan'ın vatan olacağına, Ermenilerin müstakil millet olacağına kulağını kessen inanmazlar.

Mesela Yahudiler. Bütün Yahudilerin önde gelen münevverleri Yahudidir. Dini Yahudi. Bizzat Siyonist temsilcileri yazıyor; İstanbul'da Siyonist hareketin öncüsü olan Doktor Lichtheim'in yazdığı rapor; Nessim Russo için "Lisan Aptalı" diyor. Hakaretâmiz bir laftır bu. Hahambaşı, Haim Nahum Efendi için, "Allah'ın salağı, bir de sahtekârlık yapıyor diye geçinir." Çünkü, Haim Nahum, Fransızcıymış, Almanya'ya pek taraftar olmuyor. Siyonistler o sıra Almanya'yla daha çok işbirliği içindeler ve hiçbir şekilde dış Siyonist ideallere yüz vermiyorlar; çünkü bunlar Osmanlı. Bunlar, padişahın Yahudi kullan.

Adamlar, Haydarpaşa'da sinagog kurdukları zaman, "Hemdet İsrail" diye isim veriyorlar. Hemdet ne demek? 'Hamid' demek, yani "İsrail'in Hamdı".

Padişahın adı Abdülhamid ya, adını "İsrail'in hamdı" diye koyuyorlar Abdülhamit'e izafeten. Göçün 400. yılında yapılan bir sinagogdur o. Dolayısıyla burada, bu şekilde bir milliyetçilik yok. Bunlar bir fasıldır. Zaten bu milliyetçilikler ortaya çıktıktan sonra da, orta sınıfların arasında başka türlü bir çatışma ortamı çıkmıştır. Adam ilk önce gidip kendi patriğini öldürmeye kalkar Devlet-i Aliyye'ye sadık diye. Bunlar önce kendi amatörlerini, Fenerli Beyleri öldürmeye kalkar. Yunan ayaklanması sırasında bu zümreyi zorla içlerine çekmişlerdir.

Şimdi burada dikkat edilecek konu şudur: Milliyetçilik, Osmanlı İmparatorluğu'na Fransız ihtilaliyle gelmiş değildir. Milliyetçilik, Osmanlı imparatorluğunda bu milletlerin arasında çoktan beri vardır. İmparatorluğumuzun hakimiyetinin ilk günlerinden beri bu imparatorlukta bir Helenizm vardı. Birtakım Helenler, dışarıda okuyanlar, Avrupa milletleri arasındaki Helenizmi tanıyanlar, bir Yunan milliyetçiliği, müstakil bir büyük Yunan İmparatorluğu kurma hayali içindeydiler.

Bunların kendilerine göre ortakları vardı. Bu memlekette 17. asırdan beri aktif Ermeni milliyetçiliği vardır. Biliyoruz ki Ermeniler 3 kesimdir: (Bir parantez açarak bunu söylemek durumundayım: "Millet" lafı, bugün bildiğimiz "millet" değildir. "Millet" lafını çağdaş Türkiye'de doğru olarak kullanan tek kişi, Milli Selamet Partisi ve onun başındakilerdir. *Milli Görüş*, *Milli Gazete* vs. dediler ve doğru telaffuz ettiler çünkü "millet" Arapçadır. 'Allah'ın sözü' demektir, 'söz' demektir. Bunu İbraniler, Yahudiler, yani bizim dinin aslında öncüsü olanlar, 'cemaat' diye kullanmışlardır ve Osmanlı'da da, Arap'ta da millet *community*, cemaat demektir. Bir dinin etrafında toplanan insan demektir.

Müslüman Bulgar, Pomak, Boşnak, Arnavut, Kürt, Türk hepsi bir millettir. Bulgar, Yunanlı, Makedonyalı, Sırp, Hıristiyan, Arnavut bir millettir. Ermeniler 3 millettir çünkü 3 dindedir. Ermeni milleti denildiği zaman, Gregoryen mezhepteki Ortodoks Ermenileri anlıyorsun, Katolik dediği zaman Ermeni Katolikleri anlıyorsun ve 19. asırda da Protestan olanları anlıyorsun.

Şimdi Katolik Ermeni'yle Gregoryen Ermeni, Ermenice konuşur. Bunlar aynı ulustandır ama din dolayısıyla aynı milletten değildir. Din, o kadar etkindir ki, ihtiyar Katolik Ermeni hatunlar, "Efendim biz Ermeni değiliz, Katolikiz" diyorlardı. Hakikaten yaşayış biçimleri çok farklı insanlardır. Ermenilerin bir büyük patriği vardı: Ormanyan. Doğduğu aile itibariyle Katolikti. 19. asırda bir kriz oldu Vatikan'da. "Papanın yanılmazlığı" ilkesi çıktı, birtakım Katolikler ayrıldılar o mezhepten. Bu genç rahip de ayrılmış,

Gregoryen olmuş. Eski dine dönmüş. Çok bilgili bir adam olduğu için derhal tırmandı, Ermeni Patriği oldu. Çok uzun süre makamında kaldı, Sultan Abdülhamid de çok severdi kendisini.

Patrik, Ermeni Patriği Kumkapı'daki ofisine geliyor gündüz, akşam Beyoğlu'ndaki evine dönüyor. Tahammülü yok etraftaki klasik Ermenilerle yaşamaya. Onların alaturkalığına, yemesine, içmesine, zevklerine tahammül edemiyor.

Community anlamındaki millet'i bugünkü *nation*, 'ulus' anlamında kullananlar Türklerdir, Türk mütefekkirleridir. Nasıl ki, *vatan* kelimesini bildiğimiz "vatan" anlamında kullanmışlardır. Aslında Arapçada vatan, *home*dan başka bir şey değil. Çadırlarının olduğu vaha, köyünün, evinin ve onun mümasili gençliğinin, çocukluğunun geçtiği yer. "Ey vatani" diye şiir okumaya başladığı zaman o siladır, hem de kendi gençliğidir, böyle geniş anlamlı kelimedir. Bunu çağdaş "vatan" anlamında kullananlar bizimkilerdir.

Kanun-i Esasi'yi hiç bilmez Araplar, bizimkiler kullanmışlardır. *Hürriyeti, milliyet'i* bizimkiler o anlamda kullanmıştır. Bütün Türklere böyle kullanmıştır 19. asırda ve bu muhteşem literatür daha sonra Arabistan'a ve İran'a yayılmıştır.)

Bir millet teşkilatı içinde insanlar büyürler. Mahalleleri aynıdır. Fakir esnaf Ermeni de, banker Ermeni de aynı yerde oturur. Birinin konağının yanında, öbürünün kulübesi. Aksaray'da, Sadrazam Paşa'nın konağının yanında Kazasker Efendinin konağı. Onun yanında da basit kâtibin kulübesi 1,5 katlı. Gidin bakın eski mahallelere, yapı budur. Bu imparatorlukta insanlar içtimai sınıfa göre değil, millî, dinî aidiyetine göre oturur. Mahalleleri de böyledir. Hiç kimse de bundan rahatsız olmaz çünkü kimse kimseyle karışmak istemez.

Zannetmeyin ki, Ermeni kenar mahalleye itildi diye hakaret sayar. Ermeni Müslümanla oturmak istemiyor. Yahudi, Ermeni'yle oturmak hiç istemiyor. Allah göstermesin, kızı bir başka dinden adama kaçır veya Yahudinin oğlu Ermeni kızı alır. Tahammül edemezler. Rum'la Ermeni birbiriyle geçinemez Hıristiyan oldukları halde. Fırtına kopardı eskiden bir Ermeni'yle Rum evlenirse.

Osmanlı, asayişini temin etmekle mükelleftir. Bu, 19. yüzyılda, 20. yüzyılda değişmeye başlıyor. Neden? Milletlerarası ilişkiler değişmeye başlıyor, göçler başlıyor. Malî bozukluklarda, harplerde vs. insanların durumu değişmeye başlıyor.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda, hiçbir imparatorlukta görülmeyecek bir şey var: Bir sürü valimiz, bir sürü nazırımız, bir sürü büyükelçimiz, her dilden insan Hariciye Nezaretinin şu kadar miktardaki memuru gayrimüslimdir. Bütün okullarımıza üçte bir nispette gayrimüslim alınıyor. Yani Tıbbiye'nin, Mülkiye'nin üçte bir talebesi gayrimüslim olacak. Çok ilginç, böyle bir *nomenus clausus* kontenjan uygulanıyor, buna rağmen milliyetçilik, Balkanlar'dan başlayarak patlama halinde yavaş yavaş bu memlekete de giriyor.

Burada en önemli şey, sadakatsizliktir. Türkiye 1898'de Yunan muharebesine giriyor. İzmir Limanı'ndan Yunanlı gençler, yani tebaamız gönüllü asker olarak gemilerle gidiyor ve milli marşlarıyla uğurlanıyor. Bu hazmedilemez mevzunun ahaliyi çok fazla ilgilendirmediği anlaşılıyor.

Balkan Savaşı'nda ordu bozguna uğramış. Birtakım muhacir perişan vaziyette başkente yığılıyor. Başkentin Rumları bayraklarını çıkartmaya hazırlanıyorlar muzaffer ordularını karşılamak için. Bu safhada, artık imparatorluktaki kozmopolit denge sona ermiş demektir ve birbirlerinin sadâkatinden şüphe etmeleri söz konusudur insanların.

Balkan bozgunlarıyla birlikte 93 Savaşı dediğimiz, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ve Balkan Muharebesiyle Rumeli'den dökülen Müslüman Türkler, ve çok ilginçtir, Yahudiler; çünkü Yahudiler de tıpkı Müslümanlar gibi, Hıristiyan zulmünden kaçıyorlar. Unutmayın ki, Selanik en büyük Yahudi şehridir ve yüzde 50 nüfus alenen Yahudidir. Artı, yüzde 10 kadar da, herhalde gizli Yahudi mezhebi Sabetaycılık mensupları vardır.

Sonra Arnavut ve Türk gelir, Yunanlılar çok azdır. Fakat Selanik istila edildiğinde, Bulgarların şaşkınlığından dolayı Yunan ordusu geliveriyor birdenbire. İlk yaptıkları iş, Yahudi katliamıdır. Türklerden evvel Yahudileri kesmeye başlıyorlar çünkü rahatsız oldukları nüfus odur ve Rumlar çok anti-semittir. Onun için buraya akan muhacir kitlelerinde müthiş bir milliyetçilik, Hıristiyanlara karşı bir düşmanlık vardır. Ama bu, bir teorinin, bir eğitimin neticesi değildir. Bu, doğrudan doğruya yaşanan tarihin getirdiği bir kızgınlıktır.

Hiç şüphesiz ki aynı şey, Ermeni olayları için de söz konusudur. Ermeniler bağımsız olmak istiyorlar. İsteyebilirler tabii fakat burada Ermeni politikasının ve politikacılarının basiretsizliği söz konusudur. Çoğunluk olmadıkları bir coğrafyada bunu kurmak istiyorlar. Çoğunluk olmadığımız bir coğrafyada bu şekilde mücadele edemezsiniz. Önceliğimiz var, tarihî vatanımız, diyor. Peki

öyle olsun, çoğunluk değilsin, o zaman çoğunluk olan Bulgarların takip ettiği mücadele yöntemini benimseyemezsiniz silahlı komiteler kurarak. Çünkü etraftaki insanları kesersin ve onlar da bir gün senden intikam alır. Nitekim bu, Birinci Büyük Harp içinde, Ermeni Tehciri sırasında meydana gelmiştir.

Bütün bunlara rağmen bu imparatorlukta bir *jenosid* (soykırım) olayı mevzu bahis değildir hiçbir zaman. Çünkü bu yapıdan böyle bir şey doğamaz. Jenosid, doğrudan doğruya ırka ve onun kültürüne düşmanlıktır.

"Sizin babanız Yahudi'ymiş, ananız Alman, hiç mühim değil. Sen safkan değilsin, bozoksun. Dejenere bir ırksın, sana kötü iş veririz ve kötü mahallede oturursun" diyor, bu kadar basit. Jenosid böyle bir kültüre dayanır ve gayet soğukkanlı bir şekilde toplar, fırınlara atarlar, fırınlardan çıktıktan sonra dişlerini sökerler ve gramı gramına defterlere kaydederler. Hiç hırsızlık yok, tıkr tıkr işleyen bir bürokrasi. Bir gram altın çalınmamışım Hepsı defter edilir gider. Auschwitz'de çocukların alüminyum, emaye lazımlıklarını bile tasnif edip depolamışlar. Bu bir Jenosid kültürüdür ve bu sapmayı yaşayan insanlar, şimdi bundan utanıyor tabii ki; şimdiki nesiller, kasapların torunları olarak bu şoku ve suçu başka uluslara yayararak üniversalleştirmek istiyorlar ve bir Ermeni jenosidinden bahsediliyor. Böyle bir şey mevzu bahis değildir bizim imparatorluğumuzda. Biz bilmeyiz bunu. Bizim dilimizde, kültürümüzde Ermenilerle ilgili şakalar, aşağılayıcı laflar yoktur bir-iki istisna dışında.

Rusçada daha ağır şeyler var Ermeniler için. Harbe g3iren Osmanlı kabinesinde bakanlardan 2 tanesi Ermeni'ydi. Bu jenosid işi son derece ciddi bir olaydır ve Türkiye'nin bununla uğraşması gerekiyor.

Katliam, evet vardır çünkü onlar başlamıştır. Onlar başlayınca, bunlar da devam etmiştir ve resmen bunun adı "tehcir"dir. Tehcir sırasındaki kontrolsüzlükten olmayan şey kalmamıştır. Çok akıllı başında valiler vardır, Ermeni'yi alıp vilayetinden öbür tarafa geçirmiştir sağ salım. Gayet beceriksiz idareciler vardır, kendi başına kural uygulamaya kalkmıştır, beceriksizlikleri vardır. Kafilelerin üzerine saldıran Kürtleri engelleyememiştir. Burada karşılıklı boğazlaşma vardır daha doğrusu. Katliam değil, "mukâtele". Yani boğazlama, boğazlaşma. Millet sisteminin neticesi olarak Türkiye'de milliyetçilikte hiçbir zaman bir jenosid olamaz.

Soru-Cevap bölümü

Kürşat Ünlüsoy: İki konuda özellikle aydınlanmaya ihtiyacım var.

Bunlardan birisi, niçin Üçüncü Roma? Bu ne demek, hangi anlamda? İkinci sorum da, 'Ermeni 3 millettir' dediniz. Bu sosyolojik bir temellendirme mi, etnik bir temellen dirme mi, yoksa dinsel bir temellendirme midir?

İkinci sorunun cevabı gayet basit. Etnik temellendirme olmaz çünkü üçü de şakır şakır Ermenice konuşuyor. Sosyolojik bir temellendirmedi. Aralarında kültürel farklar vardır, duvarlar vardır. Ermeni Katolik ile Ermeni Gregoryenin bir araya gelmesi mümkün değildir. Bizde Anadolu'da bir çocukla Yeşilköy'den bir kız veya oğlanın imtizacı ne kadar mümkün değilse, ikisinin arasında bu mümkün değildir. Aralarında büyük kültürel farklar vardır. Demin verdiğim örnekte olduğu gibi, Patrik Ormanyan, Kumkapı'da oturmadı hiçbir zaman, orada yaşamadı. Beyoğlu'ndaki eski konağı eski mahalleye gitti Katoliklerin arasına. İşe gelir gibi ofis saatinde oraya geliyormuş. Çünkü adamın kültürü Katolik. Batılı kültür, Mekitaristlerin kültürü. Katolik Ermeni'yle Gregoryen Ermeni arasında dağlar kadar fark ve nefret vardır. "Borçı Girtvas" derler, yani 'kuyruksuz, kuyruğu kesik'. Bu gibi laflar takarlar birbirlerine. Gregoryenizmle Katolisizm arasında dağlar kadar fark vardır. Aynı kilisedir, aynı ruhbanın etkisiyle böyle oluyor.

Diğeri, Üçüncü Roma. Roma "universal" bir imparatorluktur ve çağdaş medeniyeti kuran imparatorluktur. Bir kavme mal edilmesi çok güçtür. Temelinde Latinler vardır ama aslında bütün Akdeniz'in bir sentezidir ve Roma İmparatorluğu'nun gerçek kuruluşu Mısır'ın alınışından sonradır çünkü maliye orada öğrenilmiştir. Toprağın bereketlendirilmesi, vergilendirilmesi, vergilerin tarhi, cibayeti falan. Ve bir kültürler, dinler hamulesidir. Anadolu'nun Tanrıçası Kibele'ye, Mısır tanrıçası Isis'e taparlar.

St. Paul (Tarsuslu bir Yahudi haham), propaganda yapıyor. Tevkif ediyorlar ters şeyler söylediği için. Bir tek kelime söylüyor: "Civis Romanus", "Roma vatandaşım". Vatandaşlık, herkesin elinde olan bir şey değil. Centurion (Yüzbaşı) özür diliyor, zincirleri çözdürüyor ve bırakıyor; çünkü dokunulmazlığı olan üst sınıf. Buna Romalı Patrici gibi Yahudi prens veyahut hahamı da giriyor.

Her insan Roma vatandaşı olabilir mi?

Doğuştan olabiliyor veya zamanla hizmetle veya parayla oluyor. Mesela Cicerö, parayla olan sınıftandır, şövalye sınıfındandır ama bazıları Patricilerdir, Roma'nın kurucu babalarıdır veya fethedilen ülkelerin aristokratlarıdır. Onlar o fetih sırasındaki anlaşmayla dahil olurlar. Osmanlı için de böyle bir mekanizma

vardır. Bu, oldukça kozmopolit bir mekanizmadır.

Müesseseler çok benzer; toprağın işlenmesi, tarz-ı idare ve dünyaya bakış. Bu imparatorluğun enteresan tarafı şu: Yeni çağlarda, dünyanın değiştiği bir çağda bu sistemi devam ettirmiştir, Osmanlı'nın işi çok zordur onun için. Nihayet 19. asırda yeni zamanın şartlarına intibak ederek, kendisinden en başta Cumhuriyetimiz olmak şartıyla bir sürü devlet kopmuştur fakat bunların hepsinin müşterek problemleri, müşterek hatları vardır.

Onun için Türkiye'deki vatanperver düşüncenin, tarihe sahip düşüncenin hedefleyeceği şey, Milli Selametçiler'inki gibi İslam Ortak Pazarı değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun neşv-ü nema bulduğu topraklarda bir arada yaşamayı ve iş görmeyi düşündürmektedir. Bu tarihî bakımdan mümkündür.

Bu arada Ermenistan'ı da düşüneneğiz tabii, o da bir parçasıdır bu camianın ve onlarla iyi geçinmek, iktisadi bakımdan o memleketi desteklemek durumundayız. Problemin çözüm yollarından biri de budur. Bazı şeyleri unutmaya lüksümüz yoktur. Biz, bilinçsiz, tarih bilinci olmayan, yeniden doğmuş bir toplum olamayız. Bazı mükellefiyetleri görmezlikten gelme hakkımız da yoktur. Mesela bizim sayemizde Müslüman olan ve bunun için çile çeken Bosna'yla ilgilenmek zorundayız. Çünkü adam oraya bomba attığı zaman senin arşivini, camilerini, dedelerimizin yazdığı, yolladığı evrakı yakıyor. Bunu seyretmek demek hakareti yutmak, tarihimizin yok edilmesini seyretmek demektir. Bunun cevabı verilir elinizden geldiği kadar.

Hiçbir zaman sizinle tarihî ve dinî bağları olan, sizin için o camiaya giren insanların zulme uğramasını seyredemezsiniz; bu, medeniyete mugayir bir şeydir. Batılları görüyorsunuz, birtakım adamları nasıl himaye ediyorlar; çok da iyi yapıyorlar. Çünkü uygarlık onu gerektirir. Uygar toplumun geri toplumdaki farkı, sorumluluk taşıyan adamlar olmaları demektir.

Biz Üçüncü Roma İmparatorluğuyuz, bizden sonrakilerin hiçbiri bu anlamda bir imparatorluk değildir, birtakım milliyetçi devletlerdir. Bunların denizaşırı toprakları olmuştur. Bütün mesele bundan ibarettir. Bunların imparatorlukla alâkası yoktur. *Empire* lafı bunlar için yanlış kullanılır. Fransız sanayi devleti için 19. yüzyıldaki imparatorluk lafı da yanlıştır, Durkheim, imparatorlukları sosyolojik anlamda böyle incelemiştir. Bunlar sanayicidir, deniz aşırı yayılmıştır vs. diye. Bu yanlış maalesef Türkiye'de hiçbir şekilde mukayese yapamayan adamlar tarafından benimsenmiştir.

Az önce Osmanlı'nın her dem olduğu yerle ilgilendiğinden bahsettiniz...

Evet, evet. Türkiye'nin esas yerleri, komşuları, yakınları bunlardır.

Ama Osmanlı kısmen ilgilense de Orta Asya, Osmanlı ufkunun dışında kalırdı.

Dışındadır evet. Doğru.

Orta Asya'yı bunun içine katabilir miyiz?

Efendim o başka. O, iktisadî yaklaşım, kültürel bir yaklaşım. Bizim için Kafkasya veya Balkanlar'daki birtakım yerler Özbekistan'dan daha yakındır, bunu bilmemiz lazımdır. Türklük başka bir şey. Bugün bir Arnavut, Özbek'ten çok daha benzer bize ve yakındır.

Türkiye'deki Ermenilerle Ermenistan'daki Ermeniler din bakımından farklı mıdır?

Aynıdır.

Aynıdır da duygu ve fikriyatı nasıldır acaba?

Zaten dinî merkez orasıdır. Biliyorsunuz, Türkiye'deki Patrikhaneyi Fatih Sultan Mehmed kurmuştur. İstanbul'da Patrik yoktu. Bursa'nın metropolitini de Patrik yapmıştır. Bu, Ermeni dinî hiyerarşisine aykırı bir şeydir. Çünkü Ermenilerin baş din adamı Katoğikos, Erivan'da oturur. Erivan'ın bizim Gölbaşı kadar uzak bir semti vardır, Eçmiyadzin denir, orada oturur.

İkinci olarak, Katoğikoslar Van'dadır. Vaspuragan, Ahdamar Kilisesi'nde oturur.

Üçüncüsü, Sis'de vardır, bizim Kozan var ya, Kozan'ın yanında Sis vardı. Sis'de bir Katoğikos var, bir de Kudüs'de bir Patrik var. Daha düşük derecelidir, İstanbul'dakini de koruyor. İstanbul'dakine diyor ki: "Orada Katoğikos var ama milletin başı sensin" diyor. "Buranın idarî, cezaî, hukukî, malî işlerini senden sorarız. Bunların eğitimi sana bağlıdır, bu milletin sorumlusu sensin. Katoğikosun elini öpebilirsin dini liderin olarak ama Katoğikos vergisini sana verir. Senin reayandandır" diyor.. Ve onun için İstanbul'daki Patrik, bugünkü Türkiye Ermenileri Patriği, çok önemli bir memuriyettir. Aslında 60 bin kişilik bir milletin -Türkiye'de Ermeni, 60-70 bin kaldı çünkü-, bir cemaatin lideri olmasına rağmen, neredeyse Ermenistan'daki ruhani lider kadar ağırlığı vardır. Şimdiki Patrik (Mutafyan) çok akıllı, çeşitli lisanlar biliyor, fevkalâde bir genç ruhanidir.

Yahudilerle ilişkilerimizin sıcaklığı, tarihe baktığımızda nereden

kaynaklanıyor?

Madde bir. Biz Hıristiyan düşmanı bir devlet ve toplumduk. Üçüncü Roma, Hıristiyanları içine alırsa çok iyidir Osmanlı İmparatorluğu. Dışında kalana karşı çok amansızdır, yani tarih misyonu Hıristiyanlarla kavgadır ve bu mealde tabii düşmanımızın düşmanı olan Yahudiler çok sıcak dostumuzdur. Biliyorsunuz, İspanya'daki Engizisyon'un -ki, Yahudi tarihinde Hitler'in Holoca-ustundan evvelki en büyük katliamdır- kovduğu Yahudileri ve Müslümanları imparatorluğumuz kabul etmiştir. Bu unutulmaz, Yahudi tarihçiliğinde her zaman zikredilir ve tipik Yahudi tarihçiliği ve düşüncesi Batılılar gibi bakmaz Türklere ve Türkiye'ye. Büyük bir saygıyla bakar.

Tarihin genelde lineer (çizgisel) olarak ilerlediğine dair egemen bir görüş var. Bu anlamda düşünürsek, Osmanlı İmparatorluğu'ndan veya bir imparatorluktan ulus-devlete geçiş bir üst aşama olarak düşünülüyor, en azından kronolojik olarak. Bir de bunun daha iyi olduğu düşünülüyor. Şimdi başka açıdan bakarsak, aslında bir imparatorluktan ulus-devlete geçmek toplumsal açıdan daha bir tekdüzeliğe gitmek anlamında bir sorun olarak Türkiye'de zihniyet dünyamızı nasıl etkilemiş olabilir? Mesela bir Osmanlı münevveri ile Cumhuriyet aydını arasında bu anlamda ne gibi farklılıklar olabilir? Cumhuriyet aydını dediğiniz bir tip vardır. O bir "prototip"tir. Mustafa Kemal onu kafasında hazırlamıştır. Etrafında onun gibi insanlar vardı ve bu modeli yaratmak içinde çok büyük fedakârlık yapmışlardır.

Mesela bir Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi var, bir daha bakın ona. Mimarı Bruno Taut'dur. Bu adam Yahudi, artı solcudur ve çok büyük bir mimardır. Yani mimarî tarihine geçen bir eserdir. Bir o binaya bakın, bir de gidin, operanın karşısındaki binaya bakın. Yani Türkiye devletinin Hariciye bakanlarının yaşadığı bina, Dil Tarih'in yanında gecekondular gibi kalır. Ulus'taki Başbakanlığa bakın, şimdi Maliye Nezareti, o da aynısı. Bunu tahilla geçinen, incir, üzüm satan Türkiye yapıyor o devirde. Niye yapıyor? İçinde Sinolojisi, İndolojisi, Astrolojisi ile tarih yazacak ve dünya tarihini bilen tarihçiler çıkacak, Türk tarihini yazacak adamlar yetiştirmek için. Yani Atatürk böyle insan istiyor. Kendini aşmış bir adam, çok büyük bir Türk hakikaten bence. Yeni nesiller birçok sahada geçtiler Atatürk devrini, yani açıkça söyleyelim: Sanayicilerimiz, maliyecilerimiz her alanda dinamizmiyle geçtiler o devri. Ama bazı sahalarda o devirden geri kaldık. Herhalde bugünkü müteahhitlerimizi, mühendislerimizi Atatürk'e söyleseler inanamazdı. Bir sürü konuda maalesef bu millet o elitin peşinden yü rüyemedi. Bu çok açık. Yetişemezsek çok feci şeyler bekleyecek

bizi. O fakülte battı, o zihniyet battı.

İmparatorluk, kendisini imparatorluk olarak adlandıran, ancak sizin milliyetçi devletler diye tanımladığınız (İngiltere'nin, Fransa'nın eski sömürgeleriyle olan ilişkilerine bakıyoruz, öbür taraftan da Üçüncü Roma İmparatorluğununkilere) Üçüncü Roma İmparatorluğunu oluşturan kompartımanlar, sizin ifadenizle, bugün bağımsız devlet haline gelmiş. Bunların Türkiye Cumhuriyetiyle olan ilişkilerine bakıyoruz. Azdır, yoktur.

Arada da büyük bir fark var; birisinde bir iş birliği var, sürekli ticari ilişkiler var, sağlıklı bir yapı söz konusu. Öbüründe ise sürekli bir kavga var birkaç istisna hariç. Buradaki hata kimde? Yani nerede hata yapıldı ve neler yapılması gerekiyor?

İmparatorluklar gürlüyle batırlar. Fransız İmparatorluğu'nun sömürgeleri ortadadır. Afrika'nın hali, Hindin'in hali ortada. Fransa geriledi, Fransa tesiri silindi Hindin'de.

İngiliz İmparatorluğu'nun kalıntıları arasında da görüyorsunuz, İrlanda'da kriz devam ediyor, Afrika'da devam ediyor, Hindistan'da devam ediyor. Hindistan öyle iddia edildiği gibi sulhsever ve sulh içinde bir kıta değil, *subcontinent* hepsi birbiriyle yışırmekte. Kùltürler kalıyor. Müşterek diller yok, silinmiş, silmiş. Onun yerini İngilizce doldurmuş *Lingua Franca* olarak, o devam ediyor.

Türk İmparatorluğu'nda ise bu yok çünkü Türk İmparatorluğu eskiden beri millî dili, kilisesi ve devleti olan topraklara yerleşmiş. Bizden evvel bir Bulgaristan var, hatta Şarlman'ın zamanında Avrupa'nın ikinci büyük imparatorluğu Bulgar Çarlığı. Bizden evvel Helenler var. Bizden evvel Sırp Çarlığı var, Sırp Kilisesi var, Sırp kùltürü, edebiyatı var. Araplar için aynı şey söz konusu. Bu gibi yerlerde imparatorluğun çok kalıcı etkileri olmuyor, ama hiç yok da değil tabii. Onları da biz gördükçe öğreniyoruz, yine tetkikle değil de gördükçe.

Diğer ikisi millî imparatorluklardır. Millî dillerini yayırlar, asıl amaçları zaten odur. Oraya okulunu, gazetesini götürür, kendi kolonisini götürür ve o dili orada tutar. Hele gittiği yerde kendi arasında bir iletişim yoksa daha evvel. Hindistan gibi bir sürü dilin yaşadığı bir yere İngilizce onun yerini alır; Afrika'da aynı şey. Her kabile ayrı bir dil konuşuyorsa, orada Fransızca'nın kalıcı olması kaçınılmazdır, hele Afrika'nın en fakir yerleri.

Ama Türklerin yerleştiği imparatorluk öyle değil. Biz koca bir Arap dünyasının üstündeyiz ve Arapça'nın ne olduğu malum. Biz bir Balkan dünyasının üstündeyiz. Orada Bulgarca konuşuluyor, Sırpça konuşuluyor, Yunanca konuşuluyor ve Yunanca anlaşma aracı. Bir tek bu Kafkasya'da geçerli olabilirdi çok uzun boylu kalabilsek, ama orada da Türkçe bir müddet için *Lingua Franca* halinde kaldı.

Roma İmparatorluğu'ndaki erk ve din ya da siyasal otorite-din ilişkisi ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki padişah otoritesi ve din ilişkisi ya da Osmanlı'daki din öğesinin baskınlığı kıyaslanırsa neler söylenebilir? Ayrıca Osmanlı'daki dünya görüşü ya da ideoloji diyebilirsek tabii ki buna, "Devlet-i Aliye"nin bekası çerçevesinde din öğesini ihmal edilebilmiş midir? Yani İslam'a muhalif düşen konularda dahi "önemli olan devletin bekasıdır" şeklinde bir yaklaşım olmuş mudur?

İmparatorluklarda devlet reisi aynı zamanda dinî liderdir. Eskiden Roma İmparatorlarına "Pontifex Maxsimus", yani baş rahip, büyük rahip denirdi.

Bizans'ta Kilise devlete hükmetmez, devlet Kilise'ye hükmeder. Batıdan farkı budur. Devletten ayrı, devleti kontrol eden, hatta baskı altında tutan bir nevi kilise kuruluşunu düşünemezsiniz. Devlet Kilise'ye daima hükmeder, Patrikler azledilir vs.

Osmanlı'da da bu böyledir, bir sürü Patriği azletmiştir Osmanlı, bir sürü Şeyhülislamı değiştirmiştir, Şeyhülislam vakıa dinî lider değildir, fetva veren baş makamdır. Bu görevle uğraşan "ilmiye Ricalinin Reisi" olması bile daha sonradır. Fakat halife (bu arada halife, Mısır'dan alınmış bir ünvan falan değildir; o, 18. asra ait bir tarihyografik çarpıtmadır) genelde hilafetin başından beri söz konusudur Osmanlı padişahları için. Hiç şüphesiz ki, hayatın gereklerine uygun yorumlar yapmak kaçınılmaz bir vakadır. Bunlar şeriatın, dinin kendisine zıt düşmedikçe uygulanır. Bizim tatbik ettiğimiz arazi nizamı, vergilerin bazıları şer'îdir, bazıları değildir. Şeriatla ilgisi yok gibi görünür, bunlar şer'î maslahat değildir, karışmaz da buna fetva makamı. Bu konuda fikir vermez. Müftüye sorsam mesela, bir tımarlı arazinin problemini "şer'î maslahat değildir" diye cevap verir. Fetva vermez ama tatbik edilen kuralların da şeriatın genel prensiplerine aykırı olmamasına dikkat edilir.

Hiç şüphesiz ki, dine aykırı iş yapıyoruz demez devlet ama böyle bir şey yaptığı zaman bile bunu kılıfına uydurmak zorundadır. Buna "hile-i şer'îye" de denilmez. Bu bir genel ve çok önemli bir prensiptir.

Mesela yorumlar da farklı olabilir. "İçtihad içtihadı nakzetme-ze" bir örnek vereyim. Endülüs uleması, "Darülharb'de kâfirin eline geçen bir toprakta çok iyi ve adil bir idare gelse bile zulüm, zalim ve müstebit bir -müstebit ayıp bir kelime değildir İslam'da idarenin bulunduğu İslam toprağı evladır" diyor. Ne kadar enteresan, ilk bakışta 'Ne bağnaz' dersin. Ama son derece doğru sosyolojik bir mülahaza, âdil bir gâvur toprağında Müslümanların asimile olacağını hissetmiş adam, bir sosyolog yani. Onun için göç edin, gidin, diyor.

Şimdi bunu 19. asırda tatbik etmeniz mümkün değil çünkü İslam dünyasının beşte dördü zaten Darülharb'dir. Koskoca Hindistan kıtası, koskoca Endonezya, Çin Müslümanları, Afrika'daki Müslümanlar... hepsi nereye göç edecekler. İran ile Türkiye'ye gelseler yer kalmayacak, onun için bu böyle bir sistem unutulmuş gitmiştir, bu zaten temel bir mesele değil, çok uzun yüzyıllar böyleymiş. Artık öyle değil.

O zaman başka türlü bir sistem yürütülüyor, Darülharb'de hiç olmayacak bir şey; hilafetin etkisi konsolide ediliyor. Küçük Kaynarca Anlaşması'yla Osmanlı padişahları, Osmanlı sultanları halife oluyor ve bu hilafet aslında teoride Müslüman cemaatin idaresi demektir, hükümdarlık demektir, idarecilik demektir. Başka bir şey değildir.

Senin idare ettiğin yerde olmayan adamın halifesi nasıl olacaktır? Bu "Başpapazlık" gibi bir şey değil fakat öyle yorumlanıyor, Avrupalılar onu öyle anlıyorlar, bizimkilerin de işine geliyor ve hilafet beynelmil bir kurum oluyor. Darülharb'deki Müslümanların bile birtakım işlerine karışan, onları drije eden bir kurum. Hind Müslümanının da işine geliyor; İngilizle çatışmaya düştüğünde, "Vallahi Halife Efendimiz böyle şeye müsaade etmez" diyor. Hindistan Müslümanlarının ilk anda hilafetin kalkmasına tepkileri de ondandır. Bundan sonra "Vallahi Halife böyle istemez" diyecek halleri kalmayacaktı çünkü; onun için 20 sene kadar bir boşluk oldu. Bir süre sonra zaten Hindistan bağımsız olunca böyle bir probleme de artık lüzum kalmadı.

İşte, Rusya'da "Müslümanız" diye okul kuruyor, orduya girmiyor, girmek istemiyor, onun için kullanıyor Halife'yi. Cava'daki Müslüman buraya geliyor, Osmanlı pasaportu alıyor, *İpso facto* Avrupalı oluyor; o zaman Osmanlı Devleti bir Avrupa devleti olduğundan mahalli idareciler onu hapse atamıyorlar, Avrupa vatandaşı olduğu için. Tıpkı bizim kapitülasyon hakları gibi. Bu haklar sadece Avrupalılar için geçerli değil ki. Öyle kolay kolay hapse atamıyorsun, konsolos geliyor vs., bir sürü işlemler. Dolayısıyla, "idare-i maslahat" deyişimiz de buradan geliyor. İdare-i maslahat uyutmacılık ve üçkağıtçılık değildir, bu tip

yorum kolaylıklarıdır. İctihatlar arasında bir seçim meselesidir. Bu ilginç bir fasıldır ama maalesef bilinmiyor.

Mesela 19. yüzyılda İslam dünyası ne durumda idi? Bunun için ne ilahiyatçıların, ne tarihçilerin ciddi bir tezi var. Cava'da, Hindistan'da, Rusya'da ve Mağrib'de ne yapmış Müslümanlar? Nasıl temasları olmuş İstanbul'la? Çok az şey biliyoruz...

TARİKATLAR VE TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI YÖNETİMİ

OTAM, sayı: 6, 1995, s. 281-288.

1826'da Yeniçeri Ocağı büyük olaylar, kanlı katliam ve bir ihbar furyası içinde kaldırıldı. Bu o dönemin toplumunu ve olayları gözlemleyenleri sarsan ve belki de Sultan II. Mahmud'un "Adlî" ünvanı üzerinde düşünmeyi gerektirecek despotik bir devirdi. Bu manzara geçici değildi, zira zaman içindeki etkileri daha da kalıcı oldu. Nitekim A. Cevdet Paşa'nın Tarih'inde Yeniçeriliğin ilgası üzerine benzer bir olayla yaptığı karşılaştırma da bu durumu ifade etmektedir: "Rusya'da Büyük Petro'nun Strelizt-leri kaldırması ile Yeniçeri Ocağı'nın lağvı arasında fark vardır. Streliztler Rusya'nın sırtında bir urdu. Yeniçeri ise Devlet-i Aliyye'nin kalbinde bir seretan (kanser) idi. Berikinın kaldırılması bir rahatlama, ikincisinin kaldırılması ise Devlet-i Aliyye için bir sıra müessesenin yıkımı ve yeniden kurulması demektir ve bir dizi idarî, içtimaî islahatı icat ettirmiştir.¹

Yeniçerilerle birlikte imha edilmesi, hiç değilse sindirilmesi gerekli görülen bir zümre de Bektaşî tarikatı mensuplarıydı. İşte bu karar birçok kimsenin yerli yersiz suçlanması ve sürülmesiyle sonuçlanan bir ihbar mekanizmasını doğurdu. İstanbul'un ulema ve üdeba muhitinden bazı insanları karalamak için bu olayın iyi bir fırsat olduğu anlaşılıyor.

II. Mahmud merkezî otoriteyi restore etmek, daha doğrusu 19. asrın icaplarına göre yeniden kurmak için bazı tedbirler ve sert uygulamalara gitmek zorunda kalmıştır. Bu bakımdan yeni rejimin Yeniçeri ve Bektaşîleri karalayıp kamuoyunun destek ve sempatisinden uzaklaştırmak için yeni propaganda tekniklerine başvurduğu da görülüyor. *Takvim-i Vekâyî*'nin Ağustos 1833 nüshalarından birinde, Tırnova'da cadılık (vampir) vakası diye iki yeniçerinin

¹ A. Cevdet, *Tezakîr*, 40 ay, C. Baysun, Ankara 1957, s. 217-219.

(Abdi Alemdar ve Ali Alemdar) mezarlarının açıldığı, bunların saç-sakal ve tırnaklarının uzamış olmasından, geceleri dirilip vampirlik yaptıklarının anlaşıldığı haberi veriliyordu.² Şüphesiz vaka-nüvis Mehmed Es'ad Efendi'nin (Sahhafıar Şeyhizade) *Üss-i Zafer* adlı eseri de, bu eğilimde kaleme alınmış bir tarihti.

Bektaşilerin takibinin nedeni, onların yeniçeri zümresi üzerindeki dinî eğitimi ve tarikatın ruhanî tesirine bağlanıyordu. Bu ilişki, yani Bektaşilik ritlerinin ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin Yeniçeri Ocağının piri olması hususunun ve geleneğin dışında, yeniçerilerin Bektaşilik görüş ve ayinleri ile ne derecede yakın alakaları olduğu halen etraflıca ve ikna edici bir biçimde ortaya konulmuş değildir. Vakıa son zamanda Bektaşî derviş ve babalarının bazılarının Yeniçerilerle yakın gündelik ilişkisi olduğu görölüyor ama bu, ocağın askeri ve zabitanın bu tarikat ve tekkelerle ne kadar yakın ilgisi ve aidiyeti olduğu konusundaki temel sorulan cevaplamaaya yetmez. Galiba Bektaşilerin dilinden ve yeniçerileri politik yönden ifsadından çekinilmiş olmalıdır. Aslında olay daha çok bazı ulema ve diğer tarikat mensuplarının, hoşlanmadıkları ulemayı gözden düşürmelerine yardım etmiş gibi görünüyor.

Bektaşilerin yeniçerileri kışkırttığı ve fesat yarattıkları da ortaya atılan iddialardandı ama bu arada yeni rejimin himaye ettiği ve bu alanda söz sahibi olan Nakşibendîlerin aynı gazezi Bektaşiler yanında Melamîlere de yönelttiği görölmektedir. Kuşkusuz bu gerilimin kökleri daha eskiye gitmektedir. Nitekim 19-20. asır yazarlarından Vassaf Hüseyin'in *Sefinetü'l-Evliyâsında* bir takım olaylar ve yorumlarla Bektaşilerin zındıklığının ispatına gayret edildiği görölmektedir.³ Bektaşilik dışı tenkitlerde ve medrese mensuplarında Bektaşiliği Hacı Bektaş-ı Veli'nin yolundan sapan ve onun ismini ve düşüncesini istismar edenlerin topluluğu olarak görme ve gösterme eğilimi vardır.

Nitekim hükümetin emirlerinde, fermanlarda Bektaşî tarikatının akid ve ritinin temellerine ve Hacı Bektaş-ı Veli'ye yönelik bir ifade olmayıp Hacı Bektaş-ı Veli için saygın bir dil kullanılıyor. Ancak Bektaşî zümresi karalanıyor, hatta *Cevdet Paşa Tarihi'nde* bile bu konuda Mehmed Es'ad Efendi'ye atf

² *Takvim-i Vekâfî*, 19 RA 1249 (6 Ağustos 1833) No: 68; R. E. Koçu, *Yeniçeriler*, İstanbul 1964, s. 333.

³ Vassâf, *Sefinetü'l-Evliya*, c. I, s. 210; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, Ankara, s. 143-147. Bu eser tekkelerin kısmi ve Bektaşiler üzerine kaynaklan kullanır ve nakleder.

yapılmaktadır: "Hacı Bektaş-ı Veli ise Gazi Orhan hazretleri asrının meşâyhinden Seyyid Mehmed Efendi nam bir zat olup daima hal-i istiğrakta imiş. Sonraları ona müntesib geçinir birtakım derbeder mülhidler zuhur etti, bunlar asâkir-i Osmâniyye ile pîrdaş olmak iddiasıyla ervâah-ı habise gibi yenicerilere hulul ettiler. Hatta Bektaşî babalarından biri daima Hacı Bektaş vekili nâmiyle 94 ("orta"yı kasde diyor) kışlasında ikamet eylerdi ve Hacı Bektaş-ı Veli türbesinde şeyh olan müteşeyyih (şeyhlik taslayan) fevt oldukça yerine geçen, İstanbul'a gelip ocaklu onu alay ile Ağakapusu'na getirür ve tacını yeniceri ağası başına geçirüp yine alay ile Babiâli'ye irsal ile ferace giydürülür ve avdetine kadar ocaklu tarafından ikram idülür idi..." Hülâsa olaydan kaç sene sonra yetkili kalem bu müesseseyi menfî olarak nefretle tasvir ediyor.

Cevdet Paşa o yıl Zilhiccenin ikinci günü Topkapı Sarayı'nda toplanan cemiyet (Şeyhülislam, Nakşibendi, Halvetiyye, Mevlevi, Celvetiyye vs. şeyhlerinin toplantısında) Şeyhülislam Efendi'nin nutkunu Mehmed Es'ad Efendi'yi kaynak göstererek alıyor: "Hacı Bektaş-ı Veli ve sair pîran-ı îzam kaddese esrarehum hep ehlullah olub, asla kat'an diyeceğimiz yokdur. Fakat şeriatta mekruh olan, tarîkatda haramdır. Bazı cühela ise Bektaşîlik nâmiyle hevâ-yı nefsinde teb'an ferâiz-i edâ değil, belki istihlâf-ı ibâdet ile (farzları yerine getirmeyip ibadeti hafifletmek) kâfir oldukları şayi ve mütevâtir olmağla", bu gibi bildikleri olayları soruyor. Burada çıkan karar, 60 yıldan eskiye giden Bektaşî tekkeleri ve türbelerini ehl-i sünnetten tarikatlara vermek, diğerlerini kapatıp yıkmak ve içindeki şeyh ve müridleri (mürîd namına olan veled-i zinaları) tashih-i itikad itdirilmek üzere Hadım ve Birgi ve Kayseriyye⁴ gibi ulema merkezi beldelere nefyettirmektir. Nitekim o tarihlerde Kayseri'ye gönderilen bir fermanla "Bir müddetten beri bazı erbâab-ı râfizin Hacı Bektaş-ı Veli'ye mensubiyet davasıyla şer-i şerife şirk ve 4 halifeye zan dirazlık misullu hareketleri ve bunların çoğaldığından bahisle, tekkelerinin yıkıldığı, kimine siyaset uygulandığı, kimi sürgün edildiği, emlâklerinin istirdadı lazım geldiği" bildirilerek evâhir-i Zilhicce 1242'de (Haziran-Temmuz 1827) bir emr-i âli, "Bunların cami ve mescidlerde evkât-ı hamseyi (beş vakit namazı) cemaatle eda etmelerine dikkat edilmesini" emrediyor.⁵

Yıkılan Sütlüce, Eyüp, Merdivenköy, Rumelihisarı'nda şehitlik ve Yedikule gibi tekkelerin mensupları hapsedildi (4 Zilhicce, yani toplantıdan 3 gün sonra).

⁴ *Kayseri Şer'iyye Sicil*, No: 194 (Ankara Milli Kütüphane) **H. 1242**, s. 66-68.

⁵ Mehmed Es'ad Efendi, (Sahhaflar Şeyhizade) *Üss-i Zafer*, sene 1243, s. **140-141**.

Mensupları itikadları bakımından Şeyhülislam önünde imtihan edildikte, Cevdet Paşa tabiriyle "Usûl-ü Şiâyan (Şiilerin usûlü) üzere takıyye yolunu ihtiyar ile şîâr-ı şeriate hüründüler ve sünni suretinde göründüler (itikadlarını gizleyip şeriat umdelerine bürünüp sünni göründüler)...

Cevdet Paşa Bektaşilik iftirası ile sürülen zevatı da sayıyor: "Garibdir ki, bu sırada Anadolu payelulerinden Melekpaşazade Abdülkadir Bey, Mekke-i Mükerreme payelulerinden vakanüvis-i sabık Şanîzade Mehmed Ataullah Efendi ve Şikk-ı Salis Defterdarı meşhur İsmail Ferruh Efendi dahi Bektaşilikle itham olunarak Abdülkadir Bey Manisa'ya, Şanîzade Menemen'e, Ferruh Efendi Bursa'ya sürüldüler... Bunların Bektaşilikle hiç tealluk ve münasebetleri yok idi." Kısacası Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyyesi dediğimiz özel ilmî grup dağılmış ve ulema ve üdebanın zarîf kişileri birilerinin gazabına uğramıştı. "O zaman meşâhîr-i felâsife-i İslami ye'den olan Beşiktaşlı Kethüdazade Efendi dahi⁶ haftada iki gün ol meclise devam ile gerek felsefiyâta ve gerek edebiyata dair olan mübâhasatta bulunmuş." Cevdet Paşa kendisini "ayaklı kütüphane" diye tanımlar. Garp ve Şark musikisine olan alakasından, Fars dilindeki derinliğinden söz eder. Mütevazı ve dürüst hayatı hakkındaki anekdotlar, yazma mecmualarla elden ele dolaşmıştır. Bektaşilerin bir kısmının halkın gözünden düşmesinde son devir yeniçeri kahvehanelerinin de rolü olmuştur. Payitaht İstanbul'da, Bektaşilerin yeniçerilere ait kahvehane, dükkan ve bunların yaşadığı veya vakit geçirdiği hanlarda siyasî sohbet ve dedikoduların başını çektiği anlaşılıyor. "Yeniçeri zorbaları" diye tabir edilen yeniçeri ortalarının hatırı sayılır zabitlerinin kahvehanelerinin açılış töreninde bir Bektaşî babası yer alır, gülbank çekilir ve kahvehane takdis edilmiş olurdu. Vakanüvis bu görünümü şöyle tasvir ediyor: "Başlarında Bektaşî namıyla teber berdest mulhîd-i bemest gidiler ile..." veya "badesi elinde, kahvenin baba sofasına çıkıp kurulacak, damızlık koç gibi beslenecek kahve şeyhi...".⁷

Ulema ve meşayihin yaptığı toplantı kararlarına göre, uzun bir süre Bektaşî tekkesinin Nakşibendi, Kadiri ve Saadi tarikâtı mensupları bir nevi kayyum olarak atandı. Katledilenler yanında sürülenler oldu ve sürgünler Anadolu'daki katı sünni zihniyetin hükmettiği şehirlere yollandı. Yeniçeriler yanında Bektaşiler, öylece sanılanlar, sanılanlarla ilişkileri olanlar takibata ve şedîd ce-

⁶ Cevdet Paşa, *Tarih*, c. 12, Dersaadet 1309, s. 180; Mehmed Es'ad, *Üss-i Zajer*, s. 205-209; ayrıca R. E. Koçu, İstanbul Arşivi, *Arif Ef.*, c. 2, s. 996.

⁷ Mehmed Esad, a.g.e., s. 205-210, Kayseri *Şer'iyye Sicili*, No: 194, H. 1242, s. 54, 66-68.

zalara uğradı. Bu gibi manzaraları o dönemde İstanbul'da bulunan Britanya bahriye erkânından Adolphus Slade günlüğünde nakleder.⁸ Terör devrinde tekkenin mal varlığı yanında birtakım evrak ve kitabın da müsadere edildiği rapor edilir. Tabii resmî pozisyonları tamamen silindi. Bu nedenle ordu şeyhi olan Bektaşî babası da bir Mevlevî şeyhi ile değiştirilmiştir.

Tanzimat dönemi bürokratları II. Mahmud devrinin aksine Bektaşilik ve Melamîlikle böyle amansızca uğraşmak yöntemini terketmişlerdir. Zamanla bu tarikatların bir rehabilitasyonu da sağlandı. Fakat genelde bütün tarikatlar üzerinde gözetleme, denetim ve sınırlayıcı bir mekanizma geliştirdiler. Tekke devlete yamandı, devlet tekkenin gözeticisi ve hamisi oldu.

Devletin Vahhabilik ve İsmailiye gibi mezhepleri tanımadığı, hoş görmediği, buna karşılık Dürzilik ve Yezidîlik gibi inançları İslam inancı dışında gördüğü halde idarî yönden sabır gösterip eritme ve sakinleştirme yoluna gittiği biliniyor. Aynı şekilde tarikatlar için de benzer bir tavır söz konusudur. Hurufîlik hoş görülmemiş ve 15. asırda mensupları takip ve te'dib ve idam edilmiş, Ticanîlik İslam akidesine aykırı görülmemiş ve fakat resmen tanınıp himaye görmemiştir.⁹ Tanınmayan ve tasdik edilmeyen tarikatlar veya buna mensup olanların tekke kurumları devletçe yasak edilir, dergâh ve tekkeleri kapatıldı. Mesela 1851'de İstanbul Anadoluhisarı'nda tanınmayan bir tarikat şeyhi, şarlatanlıkla vasıflandırılıp sürgün edilmişti. Mahalle muhtarı bazı sekene-i mahalle ile Meclis-i Vâlâ'ya bir arzuhal takdim etmiş ve Anadoluhisarı'nın sadık ahalisinin mezkûr Şeyh Mustafa'dan şikayet ettiğini ve takibini talep etmiş. Meclis-i Vâlâ kararında¹⁰ "Göksu taraflarında bazı biidrakleri şeyhim diyerek, izlâle müncasir olan Mustafa nam şahsın taraf-ı Vâlâ -yı meşî hatpenahîden sual ve tezkire olunan ahvali, şeaîr-i İslamiyeye bakışının su-i ef'âlede olmasına ve bir mahalle nefyi..." deyişle sürgününe karar verilmişti.

Meclis-i Vâlâ, Tanzimat devri boyunca tekkelerin düzenine, bazı ihtiyaçlarına, beslenmelerine ve malî yardımlara karar veren organdı. Mesela Valide Sultan'ın Cerrahi dergâhına yaptığı bir¹¹ bağışın dahi Meclis-i Vâlâ'dan

⁸ Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey and Greece*, London 1832, s. 258-261.

⁹ Ahmedî, Bahai gibi inançlar; B. Lewis, *The Jews of İslam*, Princeton 1984, s. 20; John S. Guest, *The Yezjids*, London 1987, Yezidiler ve Osmanlı idaresi için BA, ImV Nr. 41312, Mart 1270 tarihli İrade. Muş sancağından ihtisa eden Yezidiler BA, I Mec Mah Nr: 895 Jurrevi, CA 1277 Yezidiler ve kurevî şeriyeye.

¹⁰ 14 Eylül 1851, INV Nr: 5733 16 Mu: 1267/21 Kasım 1850.

¹¹ BA, IMV Nr: 1131 18 Za 1287/14 Eylül 1851.

geçmesi, bu alandaki merkezî kontrol politikasını gösterir. Bazen tekkelerin başına geçecek kimselerin seçimi veya yönlendirildiğine de rastlanıyor. Mesela 1854 yılında Üsküdar'da Bandırmalzade tekkesi şeyhi Abdürrahim Selamet Efendi'nin vefatı üzerine güvenli birinin, yani oğlunun tekkenin şeyhi olması için Şeyhin oğlu Fahrettin Bey, Bab-ı Ali'deki memuriyetinden erken yaşta tam maaşla emekli edildi.¹² Aynı yıl Rumeli, Arnavutluk, Yanya ve Girit'de muhtelif tekkelerin açığı ve neyzenlerine gıda yardımı yapıldı ve maaş bağlandı.¹³ Aynı yıllarda (H. 1217-68/1852-53 M) İstanbul ve civarındaki birçok tekkeye bu tip yardımların yapıldığı görülüyor: "Bu malî yardım, tekkeleri bir hiyerarşiye bağlayıp kontrolü sağlamak ve etkisizleştirmek amacını güder".¹⁴

Belirtmelidir ki, bu tip gözetim ve denetim, tekkeler kadar medreseler üzerinde de uygulanmaktadır. 19 Recep 1276 (12 Şubat 1860) tarihli Meclis-i Vâlâ kararı üzerine çıkan bir irade, medrese ve tekke ve hanlardaki talebe ve derviş kılıklı serseri kimselerin tespit edilen bir usûlle sürgünü ve toplanmasını emrediyor.¹⁵ Gerek bizim tespitlerimiz, gerekse Mustafa Kara'nın gözlemlerinden anlaşılıyor ki, özellikle İstanbul'da tekkelerin çoğu malî destek yoluyla ve şeyhlerin taktiği ile devlet tarafından hiyerarşik bir gözetim ve denetime alınmıştır.¹⁶ Bunun sonucunda devlet, tekke ve tarikat mensuplarının her hareketini yönlendiriyor. Hatta bunların bazıları geleneksel görev ve siyasî rollerini, içtimâî önderliklerini dahi hükümet adamlarının izniyle yapabilir, aksi halde müdahale edilir. Mesela Kırım Harbi sırasında Rufâî şeyhlerinden Abdulkadir, cihad için sancak açıp gönüllüler toplamaya başlayınca, seraskerlik bu hareketi men eden bir irade çıkartmıştı.¹⁷

Bektaşîlik Tanzimat'la gelen yeni düzen içinde nasıl bir konuma geldi?

İleri sürülen iddialar Sultan Abdülmecid'in Bektaşîliğe sempatisi olduğu merkezindedir. Ama bu abartmaların dışında Tanzimat Fermanı her din,

¹² BA, İrade Dahiliye, Nr: 18623.

¹³ BA IMV Nr: 18201 29 Şaban 1270/27 Mayıs 1854.

¹⁴ Mustafa Kara, "Mezhepler ve Tarikatlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, s. 983-986.

¹⁵ BA, İVM Nr: 18789, 19 Receb 1276/11 Şubat 1860.

¹⁶ Mustafa Kara, a.g.m., s. 983-986, İrfan Gündüz, a.g.e., s. 203-217.

¹⁷ BA, İr Dah. Nr: 17634 15 Muh. 1270/18 Ekim 1853.

mezhep ve bilhassa tarikata, II. Mahmud döneminin tersine bir hoşgörü ve müsaadenin varlığını göstermektedir. 1852 tarihli bir irade ile Hacıbektaş dergâhındaki postnişinin durumunun restore edildiği ve dergâhın Bektaşilere geri verildiği görülüyor.¹⁸ Rumeli, Bosna, bilhassa Arnavutluk, Yanya ve Girit'deki kalabalık sayıda Bektaşiler ve tekkeleri, zaten daha hür ve müsait bir ortamdaydı. Osmanlı yönetimi dışında kalan Tuna prenslikleri ve Kırım Müslümanları arasında bu tarikatın rahatça ve masum yaşadığı da bir gerçektir. F. de Jong'un tetkiklerine göre Mısır¹⁹ ve Arnavutluk gibi yerlerde bu tarikatların toplum ve idare ile bütünleşmesi daha yoğun ve lehlerine bir hava vardı. Gene ilerde Genç Türklerin de bu tip tarikatlara daha yakınlığı vardı. Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin farmasonluk ve Bektaşilikle olan bağları abartılarak öne sürülmüşse de, bir ölçüde gerçektir. Prof. Irene Melikoff Genç Türkler-Bektaşilik ve Masonluk arasındaki bağları öne sürer. Ünlü tarihçimiz Tarık Zafer Tunaya, bir İttihatçının tarikat ve masonlukla bağ kurmasının olağan olduğunu belirtir. Prof. Kreiser, Melâmîlik ve Bektaşilik gibi tarikatlarla İttihatçılar arasındaki bağlara işaret etmiştir.²⁰

II. Mahmud'dan sonra Bektaşilik yeni bir yaşam tarzı, bir ritüel benimsedi ve bir tür takiyye yoluna saptı. Mensupları diğer tarikatlara, hatta Nakşibendiliğe sızdılar. Bazı yeni davranış ve tarzları benimsediler. II. Mahmud'un tuğrasını taşıyan sikkelerin üstüne veya Divanyolu'ndan geçerken II. Mahmud türbesine tükürmek gibi...²¹ 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak akîde ve törenlerini, ritlerini tanıtan sayısız risale kaleme aldılar. Nefeslerini yayınladılar. Bektaşî şiirini sevdirdiler ve tabii bir Bektaşî mizah edebiyatı sözlü ve yazılı olarak yayıldı. Laik görüşlüler de bu edebiyatı dilden dile yaydılar. Halen Bektaşî fıkraları her gün sözle, kalemle yaşıyor.²² Bu, Bektaşîliğe çeşitli çevrelerde bir sempati de sağladı. Bugün Bektaşilik, Melâmîlik gibi düzenli bir tarikat değil. Türkiye dışında Arnavutluk ve eski

¹⁸ BA, İVM Nr: 15932, İMV Nr: 15825.

¹⁹ BA İMV Nr: 11750 Nr: 12180, Nr: 6039, 5983, 6086, 5980 E d. Jong "The Sufi orders in nineteenth and twentieth century Palestine", *Studia Islamica*, 58, Paris 1983, s. 143-181. Aynı yazar "Materials relative to the history of Darqawıyya order and its franchises", *Arabica*, 22/1979.

²⁰ T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler III (İttihat ve Terakki)*, İstanbul 1989, 4321 vd; Klaus Kreiser, "Derwisescheiche als Publizisten-Ein Blick in die Türkische presse zwischen, 1880-1925", *Zeitschrift Deutschen Morgenländischen Gessellschaft*.

²¹ J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, s. 79.

²² Süleyman Hakkı, *Bektaşî Hikayeleri*, İstanbul 1338, s. 94 ve Derviş Ruhullah, *Bektaşî Nefesleri*; A. Rıfıkı, *Bektaşî Sırrı*, İstanbul 1325-29, 1. IV

Yugoslavya topraklarında hiyerarşi daha derli toplu olarak mevcut.

1925'de tekke ve zaviyelerin kapatılması, Cumhuriyet'in icat ettiği bir radikalizm olmaktan çok, kökleri Tanzimat'a kadar uzanan bir resmî kontrol ve şüpheciliğe dayanmaktadır. Tekke ve zaviye etrafında toplananlara ve kurumlaşanlara modernleşen idare tahammül etmemiştir.

19. YÜZYIL OSMANLI

YÖNETİMİ VE ARAP DİLİ

Osmanlı Arap vilayetlerinde Arapçanın kañlılara dili olarak kullanılması, 19. yüzyıl Osmanlı idarî modernleşmesinin sorularından biridir. Bu konuda kayda değer bazı teşebbüsler görülmekle birlikte Osmanlı-Arap vilayetlerinde Arapça bir kañlılara dili olmadan Osmanlı hakimiyeti bitti. Oysa ister Müslüman, ister Hıristiyan, ister laik veya İslamcı bir dünya görüşüne sahip olsunlar, bu konuda Arap aydınlarının hepsinin ortak istek sahibi olduğu görülür. Arap aydını 19. yüzyılda Arap dilinin yönetim ve eğitimde mutlaka kullanılmasını istiyordu. Osmanlı yönetimi ise bazı teşebbüslerine rağmen Arap çayı idare ve eğitimde kullanamadı. Bunun pratik bazı mahzurları aşamayan lenfatik bir idarî yapı kadar, Türkçeyi ısrarla kullanmak isteyen bürokrasinin tutumundan da ileri geldiği görülür. Mamafih bu konuda, 19. yüzyılın modernleşmeci bürokrasisinin klasik devir Osmanlı yönetimine göre yeni bir olayı benimseyip teşebbüse geçtiği de açıktır. Özellikle Midhat Paşa gibi liberal dünya görüşündeki yeni tip yetenekli yöneticiler adem-i merkezîyetçi bir idareye ve bu arada da yerel kültürel özellikleri, yani dili dikkate alabilir bir eğitim ve yönetimin özellikle Arap vilayetlerinde eleştirilmesinde taraftar olmuşlardır. Aslında Osmanlı yönetimi, Arap vilayetlerini ilhak eden 1. Sultan Selim (Yavuz) devrinden beri kañlılarda hep Türkçe kullanılmış, Arap vilayetlerine tayin edilen askerî ve sivil personel, hatta kadılar gibi ilmiye personeli dahi ofislerinde Türkçe kullanmışlardı. Bu personelin çoğunun Arapça bildiğini söylemek de mümkün değildir. Merkezîyetçi devletin zaten kadrolarına iyi bir Arap dili eğitimi verdiği gibi bir sav, ispat edilmeyen ve biraz da tartışılmadan kabul edilen bir mütearifedir. Hatta medrese eğitimi görenlerin de bu dili günlük pratikte kullanacak kadar Arap diline vâkıf oldukları şüp-

helidir. Kuşkusuz Arap vilayetlerinde görevli olan 19. yüzyıl Osmanlı bürokratinin da daha önceki yüzyıllardaki meslektaşlarından farklı olmadığı açıktı.

Bu nedenle, yerel Arap münevverlerinden vilayet bürokrasisinde istihdam edilenlerin iyi Türkçe bildiği, sık rastlanan bir durumdu. Özellikle vilayet yönetim kadrolarında mütercimlik 19. yüzyıl Arap vilayetlerindeki münevverlerin doldurduğu bir kadroydu. Mütercimler yaşayan yerel dillerin hepsi için vardı. Örneğin Bağdat'ta Arapça ve Fars dilleri için mütercim kullanılırdı.¹

Ancak Tanzimat devri, imparatorluğun kültür hayatında müşterek bir nitelik ve bilgi kaynağından beslenen yeni bir aydın elitin doğduğu dönemdir. Bu entelektüel elite Müslüman Türkler kadar Arapların Hıristiyan ve Müslüman olanları, Arnavutlar, Rumlar, Ermeniler de girmiştir. Bu aydın elitin mensupları, Fransızca etrafında Batı eğitimi ve kültürü, bunun yanı başında da Şark dillerini bilmişlerdir. Nitekim Rum asıllı Sava Paşa'nın halen kullanılan bir "İslam hukuku" kitabını telif etmiş olması, Rumca, Türkçe ve Arapçayı aynı derecede iyi bilen Arnavut soylusu Şemseddin Sami'nin eserlerindeki bu geniş dünya bilgisi, Arap aydınları arasında Batı dilleri gibi Türkçeyi de iyi bilen ve yazarların olması, 19. yüzyıla has bu gelişmenin sonucudur. Önceki asırlarda ayrı etnik gruplara mensup olup ayrı kültürel kompartımanlarda kalan münevverlerin şimdi bir Osmanlı münevveri grubu oluşturduğu ve yoğun bir kültür alışverişine girdikleri ve bir kültür ortamı yarattıkları görülmüyordu. 19. yüzyılın her dinden Arap aydınları, Ortadoğu'nun ve İslam-Arapların tarihine yeni bir gözle baktıkları gibi, Türk aydını da Arap-İslam tarihine, Arap dil ve edebiyatına modern tetkik metodlarıyla yaklaşmıştır.

Şu halde, Tanzimat'ın kültürel reformları, bazı iddiaların aksine Türk aydınına Arap-Fars kültüründen koparmak yerine, o kültürü daha metodik bir biçimde tanımaya yöneltmiştir. Nitekim daha 19. yüzyıl başlarında Firuzabadî'nin *El Kâmus el-Muhit* adlı ünlü Arapça lügatini Türkçeye çeviren vakanüvis Asım Efendi, bunun 1815 (H. 1230) yılında müteaddid defalar tekrarlanacak ilk baskısını yaptırmıştır. Vakanüvis Asım Efendi'nin bu çabasıyla 20. yüzyıl başlarında kaleme alınan Mehmed Şemsed din'in (Günaltay, *İslamda Tarih ve Müverrihler* (İstanbul 1925) ve bilhassa Müderriszade Mehmed Fehmi Efendi'nin *Tarih-i Edebiyat-ı Arabiye'si* (İstanbul 1917) gibi 2 eser arasındaki

¹ BA İrade Mec-Valâ, No: 14935 24 Ra 1272 (Aralık 1855) tarihli bir yazışmada "Bağdat Hazinesi Arabi ve Farisi müterciminin vefatı..." ibaresi geçer.

dönem² böylesine bir modern araştırma atmosferinin varlığıyla açıklanmalıdır. Bu son 2 eser gerek Batılı Oryantalistler, gerekse Şark araştırmacıları arasında benzeri az bulunan oldukça modern bir metodla kaleme alınan iki tetkiktir. Gene Arap ve Türk münevverleri Tanzimat devrinin kültür ortamında yakın ilişkiye, hatta karşılıklı müesseseseleşmeye bile gitmiştir. İstanbul'da Encümen-i Danış ve Suriye'de "Al Camiyya al İlmiye al Suriye" her iki taraftan da karşılıklı üyelerin bulunduğu kuruluşlardı. Tabii bu bağlantıyı fazla abartmak ve ortak ilmi ürünlerin verildiğini söylemek mümkün değildir. Ama bizzat Cevdet Paşa'nın Tarih'inde Hıristiyanlık tarihi ve Şark kilisesi üzerindeki bahislerin Avrupa kitaplarından okunarak elde edildiğini söylemek zordur. Bunlar Paşa'nın çağdaşı olan Arap tarihçilerin eserlerinden elde edilen bilgiler gibi görülmektedir. 19. yüzyılın önemli bir gelişmesi, 1868'de Mekteb-i Sultanî'nin (Galatasaray) kurulmasıdır. Arap öğrencilerin de yetiştiği bu okulda Arapça, sonraları Mülkiye'de olduğu gibi yardımcı bir dildi ve imparatorluk bürokrasisinde Türk memurların bazıları bu sayede *colloquial* Arapçayı öğrene bilmişlerdir.

Bu gelişmeler arasında asıl önemlisi, Arapçanın idare ve teşkilatta ve Osmanlı kançılıyasında kullanılması teşebbüsleridir. İlk anda bazı önemli kanun ve fermanların Arapçaya çevrilmesi ve neşri gibi bir yol izlendi. Örneğin yeni arazi düzeninin temeli olan 1858 (1274 h) tarihli *Arazi Kanunnamesi*'nin Arapça çevirisinin yapılması ve asıl metinle de değerli tutulması gibi... Kanunnameyi Arapçaya çeviren Suriye vilayeti Meclis-i İdare üyesi Nikola Nakkaş Efendi bu nedenle Mecidiye nişanı ile taltif edildi.³ Kendisi sonradan ilk Osmanlı Mebuslar Meclisi'nde Suriye'yi temsil etti. Mevzuatın Arapçaya çevrilme süreci böylece başlamıştı. Bununla birlikte bu sürecin devamlı ve tam kapsamlı olduğunu söylemek de zordur. Bunun yanında anonim neticeler doğuracak bazı evrakın ve muamelatın Arapça yapılması istenmiş ve uygulamaya da geçilmiştir. Kırım Savaşı sırasında orduda yararlık gösteren Tunuslu askerlere verilen madalya ve beratlarının Türkçe olmasına itiraz edilmiş ve beratlar yeniden Arapça yazılmıştır.⁴ Bununla beraber mahkeme kararları, ilâm, tapu senetleri gibi belgelerin Arap vilayetlerinde geniş ölçüde Arapça verildiğini söylemek mümkün değildir. Bunlar talep vukuunda tercüme

² Bu iki eser için Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İstanbul 1986, s. 280-281'de etraflı bilgi bulunabilir.

³ İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı parlamentosu ve Osmanlı milletlerinin temsili", A.Ü. SBF, Kanuni Esasının 100. Yılı, Ankara 1978, s. 180-182.

⁴ BA *İrade-Dahiliye*, No. 22852, 10 Şevval 1272 (14 Haziran 1856).

edilmekteydi.

Özellikle Sultan II. Abdülhamid devrinde Arap unsurun sadece vilayet bürokrasisinde değil, her dinden Arapların merkez bürokraside de kullanıldığı biliniyor. Bu konuda Arap ulusçuluğu taviz vermeyen bir ısrar içindedir. Hatta sadece Osmanlı yönetimi değil, Rum-Ortodoks patrikliği de Arap ruhbanı Kudüs patrikliği dairesinde önemli mevkiiler vermekten kaçındığı için Rum-Ortodoks-Arap Hıristiyanların şikayetine ve hatta bu kiliseyi terkine neden olmaktadır. 19. yüzyılda Kudüs ruhani dairesinde Rum-Ortodoks kilisesinin en önemli krizi bu konuydu.⁵

Yönetim mekanizmasının yönetilen halkla teması açısından 19. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinin en etkin aracı gazeteydi. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da çıkardığı *Vekâyi-i Misriyye* adlı Türkçe-Arapça resmî gazete dışında Maşrık eyaletlerindeki Arap halka hitap eden resmî mahiyetli gazeteleri Osmanlı yönetiminin çıkarması ilginçtir. Osmanlı İmparatorluğunun resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekâyi'nin* Arapça nüshaları bugün toplu koleksiyon halinde elde yoktur. Bununla beraber 5 Mart 1845 (25 sefer 1261) tarihli 52 nolu nüsha elde bulunduğuna göre, Arapça nüshanın 1830'lardan itibaren çıkarıldığı açıklık kazanıyor.⁶

Daha ilginç bir olay, 1850'lerde Kırım Savaşı sırasında, Babiâli'nin özellikle Arap halkına hitabeden özel bir gazete çıkarmak teşebbüsüdür. Bunun için *Ceride-i Havâdis'i* çıkaran Churchill'e (Alfred Black Churchill olmalıdır) gazetesini Arapçaya da çevirerek yayınlaması için imtiyaz verildiğini biliyoruz.⁷ Gazetenin Arapça nüshasının Afrika vilayetlerinde (Libya, Tunus, Mısır, Suriye, Yemen ve Hicaz) dağıtımı öngörülmekteydi. Projenin akıbeti hakkında fazla bilgi edinmek mümkün değildir. Babiâli özellikle Arapça gazete çıkarmak konusunda, 1870'lerden itibaren daha aktif bir uğraşa girdi. Midhat Paşa'nın Bulgaristan (Tuna) valiliği sırasındaki *Örnek Tuna* gazetesi esas alındı. Bizzat Midhat Paşa Bağdat valiliğinde *Zevra* gazetesini çıkarttı ve kısa süren Suriye valiliği sırasında da bu konuda çok etkin oldu.

Bununla birlikte Arapça çıkarılan vilayet gazetelerinin, gerek Mısır'da çıkan ve Suriye'ye gelen gazeteler, gerekse Maşrık vilayetlerinde çıkarılan gazetelerle başarılı bir rekabette bulunduğu söylenemez. Özellikle sansür döneminde,

⁵ Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, Oxford 1970, s. 96.

⁶ Orhan Koloğlu, *Takvim-i Vekâyi*, Ankara, s. 34; gene Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekâ yi Belgeler*, Ankara 1983, s. 64.

⁷ B A, *İrade Mec-Vâlâ*, No: 15183, 12 c. 1272 (19 Şubat 1856).

resmî Osmanlı basını etkisiz kalmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında yerel Arap gazeteleri ve Osmanlı yönetiminin çıkarttığı Arapça gazeteler okuyucu, münderecat ve etkileri açısından henüz araştırma bekleyen geniş bir sahadır ve bu konu bu makalenin de dışındadır.

Arap dilinin yönetimde ve siyasal hayatta kullanılması ve kabulü sorunu ilk defa 1877 Mart'ında açılan Osmanlı parlamentosunda gürültülü biçimde ortaya çıktı denilebilir. Kuşkusuz parlamentonun müzakere ve yazışma dili yalnızca Türkçeydi. Ancak mebuslar "İntihabat Kanunu"nu müzakere ederken kanun tasarısında yer alan mebus adaylarının Türkçe bilme zorunluluğu maddesine ön planda ve hatta sadece Arap mebuslar itiraz ettiler. Onlara göre Türkçe bilmek zorunluluğu aranmamalıydı. Meclis reisi Ahmet Vefik Paşa bu itirazları kısaca kendine özgü üslupla cevapladı:⁸ "4 yıla kadar Türkçe öğrenirsiniz..."

Muhtariyeti olan vilayetler dışında, Babiâli iki dilli yönetime pek taraftar olmamıştır. Bununla beraber dönem içinde liberal-meşrutiyetçi çevreler, idarî muhtariyet sözkonusu olmasa bile yerel dillerin, bu arada Arapçanın vilayet yönetiminde kullanılması yönünde fikir beyan etmekten kaçınmadılar. Hatta Prens Sabahattin ve o paralelde düşünenler idarî muhtariyetin ve kaçınılmaz olarak mahalli dillerin idarede kullanılması taraftarıydı. Arap aydınlarının ise liberaller kadar muhafazakâr çevreleri de Arap dilinin idarede ve eğitimde kullanılmasını federatif bir bünyenin gerçekleşmesi için ön şart olarak görmüşlerdir.

Eğitimde, yani Osmanlı devlet okullarında Arap öğrenciler için Arap dilinde tedrisat ve Arapça ders kitabı kullanılması da tartışılan ve kısmen benimsenen bir görüştü. Bu konuda tutarlı bir proje gerçekleşmemişse de Babiâli projelere karşı olmamış ve bütün dönem boyu muhtelif hükümetler bu konuda girişimde bulunmuştur. Örneğin Midhat Paşa Bulgaristan valiliği sırasında uyguladığı Bulgarca ders kitapları gibi bir projeyi Bağdat ve Suriye valilikleri sırasında da uygulamaya teşebbüs etti. Ama proje düşünülen, uygulanamayan bir düzeyde kaldı. Nisan 1913'de *Tarım* gazetesi halen Arap vilayetlerinde okutulacak ders kitaplarının Arap diline çevrilip basılmakta olduğunu haber veriyordu. Genç Türkler Arap kültürel otonomisine eğitimle başlamak niyeti-tindeydiler fakat idarî dilin Arapça olması gibi, bu da gerçekleşemeyen bir proje olarak kaldı.

⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Der.: H. T. Us, 40 inikâd, 18 Mayıs 1877, s. 313.

TARİHTEN

BUGÜNE

YOZLAŞMA KORKUSU

Yeni Türkiye, 1997/62 (ek)13 s. 1342-1344.

ozlaşma, anlamı itibariyle *decadence* (inhitat) mı, yoksa *dege neration* (türünün özelliğinden çıkma, kaybetme) anlamında mı kullanılıyor? Türkiye ydaresinin ebedî derdi rüşvet olayı için her devirde yeniden icad edilmiş gibi bir genel yorum vardır: Her devirde ağıtçılar "daha evvel (mukaddema) yoğidi, şimdi icad edildi" derler... Şüphesiz Osmanlı'nın 14. ve 15. asırlarda büyük rüşvetler alındığına, entrika, soygun ve menfaat çeteleri kurulduğuna dair malûmat yoktur. Ne Neşri ve Aşıkpaşazade, ne de anonim Tevarih-i Al-i Osman'lar (hoş onların da ne kadar anonim olduğu ve birinciden daha değişik bir muhitte kaleme alındıkları su götürür) böyle vukuattan söz etmez. Rüşvet, menfaat şebekesi hep Kanunî sonrası devre mal edilir ve yazarların (vak'anüvis veya Gelibolulu Mustafa Âli gibileri) kaleminde inhitatın emaresi olarak görülür.

Gelibolulu Mustafa Âli'nin kalemine kapılırsak yozlaşma, sadece rüşvetten değil, cahillerin mevki sahibi olmasından, hatta bu nedenlerle protokol adap ve etiket de laubalileşme ve umarsızlıktan ileri gelir. (*Mevâidu'n-Nefais fi Kavaîdu'l-Mecalis*) bu iddiasını pek renkli bir üslupla temellendirdiği kitaptır. Mesela büyük adamların yanında yöresinde durmak için itişenleri, sünnet oğlanının sağdıcı gibi tavsif eder. Bu kadar karamsarlığı yazarların şahsına değil, cemiyete bağlayarak gerçek diye kabul eden tarihçileri(mesela Mustafa Âli'nin çağdaş uzmanı Fleischer'i) bir diğer tarihçi grup da inceledikleri ve okudukları eserlere kapılmak ve bir çöküntü devrine inanmakla suçladı. (Mustafa Ali üzerine değerli bir monografi kaleme alan Cornell Fleischer'e (Tarihçi *Mustafa Ali*, çev: Ayla Ortaç, Yurt Yayınları 1996). Hollandalı tarihçi Ian Smith ve Amerikalı Osmanist, hocamız İnalçık'ın şakirdi Rhoads Murphy'nin sert tenkidini örnek gösterebiliriz. Demek ki herkes 16. asır sonunda çürüme olduğu zehabında değildi. Karamsarlar eskiden de vardı ve hep vardı.

Kıscacası Osmanlı, inhitatının farkına ne zaman varmış? Selaniki, Koç Bey, Katip Çelebi ve *Hızr'ul-Mülûk* yazarı gibi adamların söz, tahlil ve sıızanmalarına bakarsak '17. yüzyıldan beri' diyebiliriz. Ama onlar inhitattan mı yoksa yozlaşmadan mı bahsediyor? (İkisi aynı şey değil, inhitat belki bir uzviyetin ihtiyarlayıp erimesi; yozlaşma da sapkınlıktan ileri gelen çürüme ve değerlerin erimesidir.) Her halükârda onlar düzelmenin ilacı olarak Kanunî devrinin model olarak alınmasından söz ediyor. Böyle olunca da tenkit ve yakınmalarında bir yozlaşmadan söz ettikleri söylenmelidir.

18. yüzyıl Fransa'sının değişmesi gerektiğini söyleyen Voltaire, Montesquieu gibileri, hele Voltaire, XIV. Louis Fransa'sını beşeriyetin ulaştığı son mütekâmil nokta ve insanlığın geleceğine numune bir medeniyet diye tavsif ediyordu. XV ve XVI. Louis devirlerini XIV Louis'in satvetinin çöküşü ve yozlaşması diye değerlendirip XIV Louis asrına dönelim demiyordu.

Osmanlı niye geriye dönelim diyor? İki görüş ileri sürülebilir: Birincisi, demek ki Osmanlı ne inhitat, ne yozlaşma (tefessüh) gibi kavramları ciddi olarak incelemiş, hissetmiş, hatta düşünüp yerine oturtmuştur. İkinci olarak, aksine medeniyetlerinin çökeceğini, çürüyeceğini biliyordu, onu geciktirme amacındadır denebilir. Başta Bernard Lewis gibi Osmanlı layihalarını böyle değerlendirenler de var. Ama şunu unutmayalım: Osmanlı "Devlet-i ebed müddet" sloganını hakikaten benimsemiştir ve hiç terk etmemiştir. Bab-ı Ali ketebesinden sokaktaki cahil adama kadar hiç kimse o cemiyetin varlığı ve işlevinin kalkacağına inanmamış görünüyor. Onun için de rüşvet, hırsızlık ve kötü idareye karşı homurdanma her zaman var. Ayaklanma var veya ayaklanana destek olma var.

Bir şey daha var: "İrızın, namusun elden gitmesi". Batı'da veya Rusya'da hiç kimsenin işi ve derdi değilken, bu Osmanlı toplumunun birinci işi. Bu da bir nizam-ı âlem ve onun bekçiliği fikrinin, sadece idare eden değil, edileni de ilgilendirdiğini gösteriyor. Devlet ve onun dayanağı nizam (yaşam biçimi de dahil) herkesi ilgilendiriyor. Her yerde krala karşı "ekmek" diye ayaklanılır. "Cariyelerle eğleniliyor, ırz-ı namus kalmadı vs." gibi sloganlar ise bu topluma özgüdür.

19. yüzyılın Osmanlısı nereden nereye gittiğimizi 1838'de Tanzimat Fermanı'nın (Gülhane Hatt-ı Humayunu) dibacesinde ifade ediyor. "150 senedir gerilemeden" söz ediliyor. Reformcunun umudu bu gerilemenin ilerlemeye dönüştürülmesidir. *Tefessüh* veya *yozaşma* ise sonraki döneme ait bir terimdir. Jön Türkler, Abdülhamid rejimi için bu terimi bol bol kullanıyor.

Kendilerini taze yeşeren bir fidan, rejimin sağlığını kuracak zinde kuvvet olarak görmelerinden ve o ümidi taşımalarından ileri geliyor. Demek ki radikal misyon yüklenenler yozlaşmadan kolayca söz edebiliyor. Çünkü kendileri taze ve zindedir, buna inanıyor ve öyle takdim ediyorlar. Yani Türk siyasetinin yeni bir vechesi "misyon yüklenme", "şiar sahibi olma" döneminde Jön Türkler, eskiler için *yozaşma* terimini bolca kullanıyor ve her yeni radikal olan halihazır böyle niteliyor.

Cumhuriyet, tefessüh eden saltanatın aksine yeniden doğtu. Yeni rejim, yeni cemiyet, yeni hayat, yeni mefkure, yeni düzen demektir. Ama çok partili demokrasiyi istemeyen eski tek partili rejim daha ilk anda tefessüh ve ahlâksızlıktan söz eder olmuştur. Şimdi vahim bir gelişme ile karşılaşılıyor. Dünün insanı "tefessüh"ü silah kavram ve slogan olarak kullanıyordu. Bugün insanlar endişe ile "yozaşma"dan söz ediyor. Endişenin korkuya dönüşmemesi için dikkat edelim. Bu yozaşma iddiası artık yenilik ve misyon sahipliğinden çok, ümitsizlik ve bezginliğin ifadesine dönüşmüştür. Böyle kalabalıklara her şey yaptırılabilir veya sonuçsuz kavgalara gidilebilir.

Türk toplumunda yönetici seçkinler değişti, üretici seçkinler değişti. Bu değişim kendine göre yoz denilen yeni değerler ve yaşam kalıpları getirdi. İnsanlarımızın çoğu bunu hazmedemiyor. Zaten hazmetmeleri de gerekmez. Yeni zenginler aşırı tüketimlerini gizlemeyi bilmiyor. (Oysa Avrupa burjuvazisinin yaşamı kısmen magazin basınından öğrenilir ama genelde kendilerini duvarların arkasında saklarlar.)

Eski toplumun seçkinleri tüketimlerini gizlediler, bir yerde bol hayratlarla topluma kendilerini affettirirlerdi. Harb-i umumî zenginlerinin şımarıklığı ile bu durum sona ermişti. (Harp zengini Bayramzade'nin şımarıklığını hatırlamak kabil. Sermet Muh-tar'ın *Harb Zengininin Geline* romanı da buna bir nebze ışık tutar). Bu açık saçık küstah tüketim toplumunda ilk ahlak sancısı, ilk nevmîdî (ümitsizlik) ve ilk buhran nedeniydi. 1950'lerde "ahlak buhranı" sözü şehirleşen toplumun getirdiği sosyal kültürel yıkıma dayanamayan muhafazakâr çevrelerde kullanılıyordu. Bir "sayha-i isyan"dı. "Yozaşma" ise fakirleşen memurun deyimiydi. Bu ise bir "sayha-i nısyan"dı. Öteden beri ayağı kayan her grup yenisinin refahına böyle bakar. Ancak bugünkü zenginleşen grup bir normal sosyal elit değişiminden çok, nizamı sarsan bir köşe kapma ve istila görünümü arz ediyor. Bugün *yozaşma* deyimini toplumun her kesimi kullanmaya başladı. "Yozaşma" sadece rüşveti, yöneticinin haksız menfaat sağlamasına ifade etmiyor. "Yozaşma" deyimini sadece saygı duyulan devletin,

yetki ve rütbe kisvesini bu raddeye ulaşamayan birtakım insanların paylaşmasına isyanı da ifade etmiyor.

Mesele, devlet memurluğu kisvesi verilenlerden çok, onların sırtından geçirmek isteyen görevliler ve yöneticilerin irtikabının yarattığı dehşettir. Yeni bürokrasinin bu tahammül edilmez utanmazca eğilimi, yani tehlikeyi bertaraf etmek için görevlendirdiği silahşörün sırtından zenginleşme eğilimini kabul edememek bu kavmin en haklı isyanıdır. Görevini yerine getiremeyen bürokrasi bu işi götürdüklerinden bir de istifade etmekle itham ediliyor. Bu itiraza kulak verilmezse, verecek olan birileri ortaya çıkar. O çıkışı kabul edemezseniz hukukî, adlî mekanizmayı işletmek ve devletluların bazılarının canını yakmak durumundasınız. Aksi takdirde vakıa devlet ananesi ve teşkilatı yıkılmış değil, yurttaşlar topluma ve devlete saygısını belki yitirmiş değil ama yitirildiği ve yıkıldığı korkusu, devletin ve ananenin objektif varlığını (afakî, nesnel mevcudiyeti) da tehdit eden bir sübjektif (bizatihi, öznel) bilinç sorunudur. Devlete fertler tek tek saygılı, bağlı ama herkesin onu kemirdiği kanaatine ulaşırsa ortada sapkın ve ürkmüş bir bilinç vardır.

İşte bu sapmış bilinç gerçek sarsıntı ve çürüme kadar önemlidir ve istenmeyen gelişmeler yaratabilir.

TÜRK DIŞIŞLERİ MEMURU

Yeni Türkiye, 1995/143 (ek), s.536-538

Türk Dışişleri memuru, üzerinde en tezatlı kanaatlerin bulunduğu, az rastlanan bürokrat tipidir. Aslında dış işleri mensupları da Türk toplumunun barındırdığı tezatlar ve zıt dünya görüşlerinin dışında kalamaz. Ama dışişleri memurunu toplumun dışında bir tip olarak yorumlamanın nedeni de, bu zümredeki toplumumuza zıt bazı özelliklerden ileri gelir. Bir başka deyişle, Türk toplumu diplomatındaki olumsuz çizgiler kadar, olumlu çizgileri değerlendirme konusunda da onun hakkını verememektedir.

Bu memurların, a) Bütün memurlardan farklı olarak iş hacimleri fazladır ve genelde herkesten daha iŐlektirler: Dışişleri memuru bir memurun bir haftada yazacağı raporu bir günde tamamlar. Türkçeleri daha düzgündür, yabancı dil bilirler. b) Verilen işi bazen gece uykusuz kalarak yerine getirir, ertesi sabah raporunu verirken tıraŐ olmuştur, kravatlıdır ve Őiktir. c) Bürokrasinin lüks döŐeli çalışma odaları lüzumsuz sayıdaki faks ve telefonları ve araba saltanatından en az yararlanan kesimidir. d) Batılılaşma Tanzimat'tan beri en çok dışişleri memurlarının benimsediği bir etikettir ve bir kesim o yüzden onlara dış biler. e) Ama çalışma usullerinde, muhakeme tarzlarında geleneği devam ettiren tek zümredir. Hiyerarşi aileye kadar yansır. Bu özellikleriyle dışişleri memuru sivil bürokrat kesimde, askerlere en çok benzeyen gruptur. Mesleği babadan oğuia devam ettiren bir zümreydi. Bu özellik dıŐiŐlerinin son zamanlarında kaybolmaktadır. Vatanperverlik konusundaki suçlamaları kabul etmek mümkün değildir. 30 yıldır namı tehdiidi altında, temsil mesleğini icra eden bir gruptur.

Dışişleri memuru kendisini bilgi bakımından donatacak kuruluŐlardan, araştırma enstitülerinden mahrumdur. Onları bilgisizlikle suçlayan herkes gibi, bilgi üretemeyen bir toplum sistemi içindedir ve o da bunun ne kadar büyük bir eksiklik olduğunu bütün bürokratlarımız gibi yeterince anlayamamıŐtır. Aslında "kendi dosyanı kendin doldur ve kendin öğren" sistemi yürümez. Dışişleri

memurunun verdiği dosyadan Şikayet eden devletlular 'Dosyayı dolduracak bilgi nasıl üretilebilir?' diye düşünmezler. Kısaca bidayet-i Tanzimat'tan beri Türk hariciyecisi hem muhatap olduğu dış dünyada, hem hizmet ettiği iç âlemde yalnız, devamlı darbelerle boğuşan bir garip adamdır. Toplumun kıskandığı maaş ve lüksü bugün yoktur. Geçmişte bilgisi ve yeteneğiyle aynı imkânı başka sektörlerde karşılayabilirdi, desek o zaman o sektör yoktu. Bugün var ve gençler Balgat'taki bina yerine, İstanbul'un gökdelenlerine yöneliyor.

Tanzimat'ın diplomati dahiliye ve hariciye hizmetini birlikte yapardı. Ahmet Vefik Paşa Paris, Tahran elçisi ve Bursa vahşiydi. Biyografilere baktığınızda Osmanlı diplomati hem Bab-ı Ali'nin her dairesinde, hem vilayetlerde ve hem sefaletlerde ömür geçiren biriydi. Bugünün diplomati genç yaşından emekliliğe kadar kapalı kutuda ve dış ülkelerde hizmetini tamamlar, günün birinde çaresiz ve yalnız bir ihtiyar olarak emekli olur. İki silkin, yani dahiliye ve hariciye hizmetinin birleştirilmesini, Cumhuriyet idaresinin ciddi olarak düşünme zamanı gelmiştir.

Devlet kendine hizmet eden iki ayrı renkte çocuklara sahiptir; birbirine yabancı ve dilini anlamayan. Oysa aynı milletin Mekteb-i Mülkiye gibi aynı kurumlarında eğitim görmüş gençlerdir bunlar, iki silkin de, yani dışışleri ve içişlerinin bu yetenekli grubu kullanması, devletin şubelerinin ıslahı ve birlikte görev yürütülmesi için şarttır.

Osmanlı dışışleri, geleneksel imparatorlukların diplomasisinden modern dünyanın şartlarına ve teşkilatına başarıyla intibak eden tek örnektir denebilir. Çünkü 15. ve 19. yüzyıl boyu mukim elçi göndermeden, modernleşen Avrupa diplomasisi ile bütün ilişkileri sürdürebilmiş ve başkentinde mukim elçilerle teması yürütmüştür. Üstelik 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça antlaşmalarıyla modern diplomasi ilişkilerine, yani Westfalya sistemine giren, nihayet 1792'de Londra, ardından Viyana ve Paris'de büyükelçilik açan ve 1856 sistemiyle çağdaş diplomasi sistemine tam anlamıyla giren bir dışışleri teşkilatıdır bu...

Osmanlı Devleti 19. yüzyıl boyu, o çağın birçok devletinin (zaten büyük devlet sayısı bir düzineye varmazdı o tarihte ve büyükelçi, nazır sayısından daha az ve önemli bir memurdu) aksine konsolosluk ağını da dışışleri memurlarından oluşturmuştur. Osmanlı Devletinin konsolosluk ağı bugünkünden yaygın ve sanıldığının aksine daha aktif siyasi görevleri olan bir kompartımandı. Özellikle II. Abdülhamid devrinde hilafet kurumunu temsil eden gerekli faaliyeti yürüten temsilciliklerdi (Rusya, Hindistan, Kuzey Afrika ve Cava'da).

Osmanlı Hariciye Nezareti'nde Ermeni, Rum, Yahudi ve Avrupa kökenli memurların her zaman hatırı sayılır sayıda varolduğu anlaşılıyor. Ama Müslüman Türk kökenliler her zaman yarıdan çok olmuştur. Bundan başka gayrimüslim Osmanlı diplomatı, Osmanlı olmuştur. Bu önemli bir niteliktir. Sinan Kunalp'ın kaleme aldığı biyografide, Muzurus Paşa'nın Atina sefreti sırasında Yunanlı milliyetçilerin nasıl nefretini kazandığı ve fanatik bir sulkaştının teşebbüsü sonucu, ölümün eşğine gelip sol kolunun sakat kaldığı anlaşılıyor. Osmanlı diplomatı o günden beri diplomasinin sorunlarıyla cebelleşen sade bir diplomat değil, başka türlü örgütlenmelerin, fanatik grupların da hedefi olan bir temsilciydi.

Osmanlıdan bu yana Türk diplomatı; yazışma usulleri, bir konuyu muhakeme etme konusunda tıpkı maliyeciler gibi üstad-çı rak ilişkisiyle büyür. Amirin değerlendirmesi ve vereceği sicil önemlidir. Bu nedenle bir disiplin içinde, mesleğin teknikleri bakanlıkta öğrenilir. Ekip halinde çalışma ve bilgi birikimi önemlidir. Bu ananeye sahip olmayan Ortadoğu, bilhassa Balkan ülkelerinde Türk diplomatının etkin çalışma ve istihbarat toplamadaki başarısı, Balkanlıların onu "şeytan" diye nitelemesinin nedenidir.

Dışişleri memurunu politika kadroları sevmez, ama onlarsız da yapamazlar; her zaman onların dosyasına muhtaçtırlar. Problem burada başlar. Bu çağda politikacının önüne sadece bir dosya gelmemelidir. Politikacının bu çıkmazı, yani bilgi noksanı, dışişleri memuru için de bir noksandır. Konuları inceleyen ve sadece inceleyip derleyen, yorumlayan resmî, yarı resmî araştırma enstitüleri ve buna yönelik uzman yetiştirilmesi Türkiye'de de birçok ülkede olduğu gibi yoktur. Ne dışişleri, ne de politikacılar kendilerini alttan alta kemiren bu noksanı yeterince anlamıştır. Söylenişinde, "Ha evet çok haklısınız" denir. Sonra herkes kendi bilgisinden memnun, işine devam eder. Asr-ı hazırdaki teknolojik geriliğin bir vechesi de budur. Çünkü araştırma ve bilgi birikimi de bir teknik üstünlüktür ve Türkiye bürokratik ananesine rağmen bu az gelişmişlik hendeği başında bocalamaktadır.

Dışişleri memurunun önemli bir noksanı da dünya görüşüdür, daha doğrusu bir dünya görüşüne coşkuyla bağlılığıdır. NATO, Ortak Pazar, Avrupa Birliği; Türk aydınının naivitesi onda da vardır. Oysa kuruluşlar gelir geçer, insanlık hele asrımızda bunların hepsini çok kısa sürelerde öğütür. Aslanan biziz. Bu gibi olay ve kurumlar soğukkanlılıkla beğenilecek ama hayran olunmayacak; yaşanacak, istismar edilecek ama gönülden ve gövdeden bağlanılmayacak vakıalar ve kuruluşlardır. Dışişlerine ve bütün bürokrasiye 19. asrın büyük diplomatlarının veya Tanzimat'ın bazı devlet adamlarının

soğukluğu ve soğukkanlılığı gerekir. Bu ise bir görüş ve yetiştirme ve ayrı bir eğitim olayıdır.

Şüpheli ve arayıcı bir zihniyet, Türkiye'nin aydınında olmadığı gibi onun bir parçası olan dışişleri memurunda da yoktur. Dışişleri memuruna daha çok hizmet içi eğitim vermek gerekir. Ara sıra kurs ve okul eğitimi sağlayacak bir eğitim izni verilmesi ve mümkünse genel idarenin başka şubelerinde de istihdam edilmeleri gerekir. Ama filan bakanın özel kaleminde değil, filan yerin kaymakamlığı, planlama veya genel müdürlük gibi yerlerde...

TARİHÎ TEMELİYLE HUKUK EĞİTİMİMİZ VE ADLİYE MESLEĞİMİZ

Yeni Türkiye, 1996/151 s. 920-922.

Bir memlekette adliye dediğimiz teşkilât adaletin tecellisi için çalışan örgüttür. Bu örgüt nereden beslenir? Tabii hukuk eğitimi veren kurumlardan. Hukuk eğitim kurumları ön plânda adliye silkinin üyelerini yetiştirir, daha ard ve global plânda da kanun, mevzuat ve adli teşkilâtın örgütlenmesini hazırlayan insanları, yani yöneticileri ve kanun yapıcıları...

Klâsik Osmanlı devrinde yargı adamlarını, yani silki-i kaza dediğimiz grubu yetiştiren medreselerin müfredatı, teşkilâtı az çok malûmdur ve bizatihi Osmanlı yargı teşkilâtı, klâsik devirden beri İslam devletleri içinde en mükemmeli, en kaideye bağlı olarak gelişenidir. Şüphesiz 14-18. yüzyıllardaki kaza (yargı) silki ve teşkilâtının 19. asırda önemli bir değişme geçirdiği ve 20. yüzyılda bu değişikliğin radikal bir biçimde hukuk devrimi olarak adının konulduğu malûmdur.

Bütün bu köklü değişmelere rağmen Türkiye niçin yargının ağır işlediği, adaletin geç tecelli ettiği (bazı halde tecelli etmemesinden beter bir durum bu) bir ülke oluyor? Nedenleri çok: Nüfusu artan, klâsik aile ve köy, mahalle ilişkileri parçalanan bir ülkeyiz, bu birinci sebep. İş hayatımız henüz bütün kural, gelenek ve kurumlarıyla oturmuş değil. İnsanlar yargı yolunu ticari rakibi oyalamanın, bazı halde enflasyondan kazanmanın bir safhası olarak kullanmak eğilimindedir. Köyünde doğan insan, hayatının gerisini şehir varoşlarında,

Almanya'nın "slum"larında geçirip ölüyor. Kardeşlerden biri şehirde bürokrat, öbürü köyünde çiftçi veya aynı ebeveynin iki çocuğundan birinin işçi Almancasını daha iyi konuştuğu, berikinin Türkçe ile lâfta anlaşsa da ruhen anlaşamadığı ve ilk çekişmede mahkemelik oldukları bir toplumdayız. Böyle bir toplumda yeni husumet ve intibaksızlıklar doğuyor. İnsanlar hassas; evvelce bir söz dalaşı, konu komşu aracılığıyla bitecek niza şimdi yargı hiyerarşisini dolaşiyor. Her zaman cinayet ve cürüm vardı ancak şimdi çeşitleniyor. Bu halkın ve ülkenin yapısından gelen meseleler bütün. Zenginleşen, büyüyen Türkiye'nin bazı yönleri fakirleşiyor, bazı problemler büyüyor ve bu yargıya yansıyor, adeta yansımıyor bütün yük adliyenin omuzlarında. Köy kurulunun çözümediği davalar, evvelce kimsenin aklına gelmedik orman ve mirâ arazi problemleri kasaba avukatlarının kışkırtmasıyla dava konusu oluyor.

İkinci sebep, devlet anamızdan kaynaklanıyor. Adliye silki yeterince maaş verilen bir grup değil; lojman ve maaş denilince sırf savcı ve hâkimler anlaşılıyor. Oysa Adliyenin küttab takımı onlar kadar önemli. Bu önemin(!) önemi anlaşılmiş değil. Sonra dosyadan bunalan hâkim ve savcının yanında hukuk danışmanı (Justizrat), yazman, dosya tetkikine yardımcı stajyerden oluşan bir maiyyet yok. Avukatlık stajı halen ciddi olarak örgütlenmiş değil, hiç değilse stajyerlerden bu işlerde ciddi olarak yararlanabilirlerdi. Adliyede en ufak kasabanın hakimlerinden Yargıtay üyelerine kadar herkes normalin çok üstünde bir dosya hacminin altında eziliyor. Öte yandan halen bir adlî polis kuruluşunu gerçekleştiremedik.

Üçüncü sebep, hukuk eğitimidir. Hiç kimse hukuk fakültelerinin öğretim kadrolarını küçümseyemez. Hatta muallimlik ve hitabet kapasitesi itibarıyla belki hukuk fakülteleri öğretim üyeleri, diğer sosyal bilim dalları içinde birinci yeri tutar. Ancak bu kadroların karşısına "kimse dışarıda kalmamasın" zihniyetiyle kütüphanesiz, kantinsiz, dershanesiz yığılan birlerce talebeyle hukuk eğitimi yapılamayacağı açıktır. Tatile çıkılan günlerde hâlâ kağıt okuyan Hukuk Fakültesi hocaları vardır.¹

¹ Çok iyi hatırlıyorum, Hukuk Fakültesi'nde okumak istiyordum. 1965'de giriş sınavını rahatça kazandım. Ne var ki Ankara Hukuk Fakültesi'nin kocaman amfileri, basık tavanlı küçücük kütüphanesi ve perişan kantini beni ürküttü. Dersler başladığında tıkkış tıkkış sınıflar, benim başlangıçta pek de arzu etmediğim Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne kaçışta haklı olduğumu gösteriyordu. Hocaların derslerini dinlemek zevkliydi. Sık sık Hukuk amfisine misafir olup ders dinledim. Rahmetli Kudret Ayiter'in (bizde bilinmez ama total bir aydıdı. Biz unuttuk ama Roma Hukuk Fakültesi'ndekiler henüz unutmamış), Rahmetli Coşkun Üçok'un, sevgili hocamız Hicri Fişek'in, Hamide Topçuoğlu'nun derslerinin tadını hâlâ unutamam.

Hukuk fakültelerinin bu kadar kalabalık öğrenciyi iyi hukukçu olarak yetiştirmesi mümkün değil, çünkü öğleden sonraki seminerler, pratik kurlar nasıl yapılır? Kütüphane nasıl yeterli olabilir? Hoş, zamanında pek beğendiğimiz Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne de bugün binlerce öğrenci yığılmış ve aynı sorunlar orayı da sarmıştır. Kıta Avrupa'sındakiler gibi üzerinde ısrar ettiğimiz bir tuhaflık da, 17-18 yaşındaki lise mezunu çocuklara hukuk ilmini öğretme gayretimizdir. ABD üniversitelerinde hukuk eğitimi diğer sosyal bilimlerin eğitimi yapılan bölümlerin 3., 4. yıllarından veya mezunlarından talebe devşirerek yapılır. Avrupa'da ise zaten zor bir eğitimdir ve lise mezunları bakalorya yaptığından yaşça ve bilgice daha olgundurlar. Bizdeki gibi bir eğitimle yakın gelecekte hukuk kadrolarının beslenmesi beklenemez. Şu anda akla yakın istisna, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi'dir. Burada 2 yıl Fransızca hazırlık yapılıyor; eğitim Türkçe, kültür dersleri Fransızca (öbür Hukuk fakültelerinde olmayan dersler bunlar), asıl önemlisi sınıfın mevcudu 25'i geçmiyor. En çok 75 kişi alınacakmış. Gelecekte adliye silkinde ve devlet bürokrasisinde Galatasaraylı hakimiyetinden kimse şikâyet etmesin ve metafizik sebepler aramasın.

Klâsik devirde adliye teşkilâtı daha mı mükemmeldi? Tarihte bir dönemi böyle nitelendirmek pek sağlıklı bir düşünce sayılmaz. Ama Osmanlı adliye örgütü adı iyi konan, amacı bilinen, mahzurları bertaraf edilen bir sistemdi. O sistemin yürümediği bir dünya doğunca, değişim de başladı. Şer'î hukuk yerini Romanist hukuk sistemine terketmeye başladı. Ama ilginç bir gelişme; medreseli fukaha takımı bu yeni dünyada yerini korumuşa benziyor. Kendini yenileyerek ve değiştirerek bunu başardı. Günümüzün hukukçusu ve hukuk eğitimcisi değişen Türkiye şartlarına uyum için bunu başaramazsa felâketin kapımızı çalacağını söylemeye gerek yok.

Klâsik devrin hukukçusu nasıl yetişirdi?

19. yüzyıla kadar bir yere kadı olacakların medrese hiyerarşisinde en yüksek noktadan Fatih Sahn-ı Seman ve sonraları Süleymaniye medreselerinden icazet alması gerekirdi. Buradan sonra Anadolu veya Rumeli Kazaskerliğinde imtihana girip kazanan namzet en düşük yevmiyeli kazak göreve başlayarak ikişer yıl hizmetten sonra usule ilişkin bir azille merkeze döner, daha üst dereceye, nihayet sancak merkezlerine tayinini bekler ve nazari olarak kazaskerliğe kadar bu yolla ömrünü geçirirdi.

19. yüzyılda hukuk sistemimizi aslında değiştirdik. Romanist hukuk

sistemine geçmeye başladık. Ceza kanunumuzu, Ticaret kanunumuzu, Ceza Muhakemat Usulünü ve idari mevzuatı Avrupa'dan aldık. Bu nedenle vilâyetlerde kurulan karma ticaret mahkemeleri, sonra vilâyet temyiz divanlarına *nizamiye hakimi* dediğimiz medrese dışı yetişen Hukuk mektebi mezunları tayin edilmeye başlandı. Hukuk mektebi hiçbir zaman ne talebeyi ne hocasını, ne de devleti tatmin edememiştir. Bu arada medresenin zamanına uyum sağlayabildiği, tek dal hukuk eğitimi oldu. 1854'de Şeyhülislam Mehmed Arif Efendi zamanında Muallimhane-i Nuvvab adıyla kurulan Nüvvab medresesi veya Kuzat medresesi diye de anılan Yüksek Hukuk Eğitim Kurumu, imparatorluğun seçkin hukukçularını yetiştirdi. Bu okul doğrudan makam-ı meşihata (Şeyhülislam) bağlıdır. Talebesi burslu ve karşılıklı, yani Tıbbiye, Mülkiye, Baytar mektebi talebesi gibidir. Bu nedenle de zeki öğrencilerin arasından imtihanla talebe alabilmektedir. Talebenin medreselerdeki perişan hale duçar olmamak için devamı şarttır ve yoklama yapılacaktır (Nizamnamenin 2. maddesi). Dersler müdüriyetin programına göre (müdüriyet tarafından tertip olunacak ders cetvellerinde gösterilen evkatte müderrisler medresede hazır olub... bundan başka adaba aykırı davranan talebeyi müdüriyete şikayet edecekmiş) bu gibi maddeler nizamnameye konur mu? demeyiniz. Fukaha okuyacakları mevzuları değiştirmiştir ama daha önce medresedeki ders usulünü, müderrisin devamsızlığını, hurda meseleleri soru diye ortaya atıp müderrisi mat etmeye çalışan ve isyan eden serkeş talebeliği ortadan kaldırmıştır. Medreseli, muhteva kadar şeklin de önemli olduğunun farkındadır.

Medreseli, kendi modernleşmesini kendi hazırlamıştır. Bu okulda Arazi Kanunu, Mecelle Ahkâmı gibi Osmanlı ürünü hukuki konular, fakat asıl önemlisi Ticaret-i Berriye kanunu (Kara ticaret), Ticaret-i Bahriye, İcra, Ceza, Usul-ı Muhakeme-i Hukukîye, Usul-u Muhakemat-ı Cezaîye, Hukuk-ı düvel, Hukuk-u idare, İktisat gibi Romanist hukuk kompartımanına geren konular, müfredatın 1/3'ini teşkil etmektedir. İleride Cumhuriyet rejiminin de devralacağı geleceğin hukukçularının bu medresede yetişme nedeni anlaşılmalıdır. Mektebin başarsının birinci nedeni, az ve seçmeli öğrenci alınması ve rahat yetişme imkânı verilmesidir. Böyle az öğrencili, bol imkânlı hukuk okulu bugün için yoktur.

1925'de Ankara Hukuk mektebinin açılması Cumhuriyet'in öngörülen Hukuk devrimini yürütecek adlı kadroları yetiştirmek içindi. İtiraf etmek gerekir ki Nazi Almanya'sında mağdur olan hukukçuların muhacereti olmasa, ihtiyacımız olan hukuk eğitimini zor gerçekleştirdik. Bunu gerçekleştirdik,

şimdi mesele seçkin hukukçu yetiştirecek az öğrencili, bol imkânlı hukuk fakültelerini yaratmakta, genç hukukçuların maaş ve bursla eğitim sonrası da yetişmelerini devam ettirip seçkin hukukçu grupların doğmasını sağlamaktır.

Yargı sistemi bilgisayar ağı kurmakla düzelmez. Bilgisayarlara kumanda edecek hukukçu beyinleri yetiştirmekle, hukukçuları ziyan olmaktan korumakla mümkün olur.

TOPLUMUMUZ VE SİYASİ PARTİLER

Yeni Türkiye, 1994/126, s. 16-19.

Vatandaş toplumu, aslında Fransa ihtilâlinin pratiğini ve teorisini hazırladığı ama mutfağının bir monarşiye, İngiltere'ye ait olduğu tarihî bir olgudur. Milyonlardan oluşan bir milletin seçme, seçilme ve hükümeti denetleme gibi bir hak ve faaliyeti, yani çağdaş demokrasi sistemi, Batı Avrupa toplumunun yarattığı bir kurumlaşmadır. Ama bu demek değil ki Batı Avrupalı demokrasiyi kanında taşır ve demokrasi Avrupa'nın ebedî rejimidir. Demokrasi her yerde hassas dengelerle yaşayan ve nerede kırılacağı ve öleceği belli olmayan, belli tarif ve standartları dahi toplumdan topluma farklılık arzeden bir rejimdir ve bunun için her yerde her an hassasiyetle korunması icap eder. Demokrasi, vatandaş hakları ve denetimidir.

Ama idare eden ve edilen gerçeği her yer için geçerlidir. İdareyi kontrol ve hakları kullanmak demek, idare etmek ve iktidar sahibi olmak değildir. Demokraside idare, umumi karar ve kontratla bir yönetici gruba devredilir. Demokratik toplum dediğimiz şey, ne "Toplumun ben idare etmek zorundayım, her şey benden sorulsun" diyen sınırsız birey ve kuruluşların toplumdur, ne de "Bana ne?" diyen uyurgezer bir kitledir. Demokratik toplum izleyen, denetleyen ve konuşan vatandaşlardan oluşur. Bu vatandaşlar vergiye sahip çıkan "mükellef (taxpayer)"dir. Bu vatandaşlar parti, dernek ve sendikalar azasıdır. Şüphesiz en önemli kurum siyasî partidir ve bu yazıda Türkiye'de parti-partillilik vakası üzerinde bunun için durmak istiyoruz.

Vatandaş toplumu mahalle yönetiminden başlayarak idarenin ve hükümetin her safhasına katılan ve denetleyen bir toplum demektir. Bu siyasal yabancılaşma ile mümkün değildir. Bir başka deyişle, idareyi denetleyen bir toplum, idareyi kendi dışında ve her şeye egemen bir iktidar olarak görmeme eğilimindedir. Oysa bizim sistemimizde, muhtar mühür vurarak para kazanan, işini bilir bir parti adamı ve büyüklerin adamı olarak görülür; belediye ise

hemşehrilerin kurum ve bu kurumu yöneten belediye reisinin başı çektiği bir şehir organı olarak değil, iktidar olarak değerlendirilir.

Son belediye seçimleri bu yanlış kavrayışın hazin bir tecellisidir. % 25'ler civarında oy oranıyla büyük beldeler belediyelerini kazanan parti, iktidar olmuş gibi kalabalık bir zümreyi telâşlandırmış, "Bütün partiler, birlesiniz, mücadeleleye geçiniz" gibi bildirimler dağıtmıştır. Adeta Refah dışında bir kaç partinin olması bir suç, bir hıyanet-i vataniye gibi algılanmakta ve takdim edilmektedir. Benzer biçimde bazı Refahlı gruplar da iktidar oldukları zannına kapılmış, bir müddet boş bir gururla ve üsleple gezinmişlerdir. Oysa belediye iktidar demek değildir, kentin hizmet organıdır. Belediyenin kolluk örgütü bile yoktur. Belediye zabıtası aksaklığı ihbar etmek dışında yaptırımını uygulamak için polise başvurmak durumundadır. Bizim belediyelerimizin ne mali, ne de idari özerkliği vardır. Belediyeyi tanımayan bir kitle onu sahiplenemez ve denetleyemez. Nitekim bugün mahalle kağıt üstünde bir idari birikimdir. Mahallelilik ve mahalle, hayatımızdan kaybolan, restore etmeyi, yeniden biçimlendirmeyi düşünmediğimiz bir sosyal ve idare kurumudur.

Millet olarak *vatandaş toplumu* tarif ve çerçevesine giremediğimiz en açık göstergesi ise şüphesiz siyasal partilerin yapısı ve bu partilerle vatandaşlarımızın ilişkisidir. Burada bazı noktalar üzerinde durmalıyız. Yönetilen veya yönetenlerin toplandığı partilerin gücü veya güçsüzlüğü, şeffaf bir rejimin oluşması veya oluşmasını tayin eden en önemli unsurlardan, kurumlardandır.

Siyasi partinin yapısı, işleyişi, yan örgütlerle ilişkisi toplumdaki denetim etkinliğini ve siyasal hareketliliği sağlar. Aslında her toplum, insanın yapısı icabı, totaliter kurumaşmaya eğilimlidir. Demokrasi ne bir toplumun doğuştan özelliğidir, ne de devam edeceğine dair ilâhi bir senet vardır. Onun için devamlı didinmek gerekir. Bunun için bazı şartlar gereklidir. Siyasal partilerin bünyesi ve işleyişi bunun başında gelir.

Partili kimliğini benimsemek, özel hayatını dahi bununla aynileştirmek, bizde totaliter rejime has bir olgu gibi değerlendirilir. Bu doğru değildir. Gerçi bazı totaliter parti yapılanmaları böyledir. Mesela, evliliği için partiden izin alan üyenin durumu bunu doğrular. İkinci Büyük Harpte derhal örgütü ile temas kurmak yerine parti kimliğini saklayan komünist üyeler ihanetle cezalandırılmıştır. Partiden çıkmak ihanettir, parti üyesi görev reddetme ve seçme hakkına sahip değildir, benzer olgu faşist partilerde de gözlemlenir. Ama üyenin partisile aynileşmesi bir bakıma her yerde siyasî partilerin temel olgusudur. Nitekim partisile aynileşmek çoğulcu rejimlerde de vardır. İlkelerin

aksine hareket eden resmen cezalandırılmaz ama toplumdan denebilir, ayrıca particiliğin oturduğu toplumlarda parti değiştirmek pek kolay iş değildir, toplumsal müeyyidesi ağırdır.

Sorunu sadece olumsuz yanıyla almayalım; partililik insanın hayatını kapsayan ve Batı toplumunda dededen toruna geçen bir kimliktir. Avusturya Sosyalistlerinin doktoralı akademisyen üyeleri eski üye işçilerin torunudur. Parti üyeliği, bizim ülkemizdeki gibi ferdin hayatı boyunca 4-5 tanesi değiştirilen (zorunlu veya gönüllü olarak) bir keyfiyet değildir, ne de birtakım insanların kanuni yasaklar dolayısıyla fahrî olarak taşıdığı (bizdeki memur grubu) ve yasak mazereti altında bu fahri üyeliği devirden devire değiştirdiği bir gizli kulüpçülüktür.

Gene demokrasilerde parti ofisi ve kulüpler ayda bir uğranan, toplantıların angarya telâkki edildiği (eğer yapılıyorsa), ilgilenilmediği faaliyetler değildir. Batı toplumunda parti faaliyeti kilisenin pazar günkü ayını gibidir. Kiliseye gelmeyen Hıristiyan, papaz tarafından gözden çıkarıldığı gibi, ilgisiz partili de normal demokrasilerde partililerin gözünden düşer. Bizim toplumumuzda geçmişte bu gibi topluluklar vardı, aynı özelliği parti denilen kurumun içine taşıyamadık.

Bizim ülkemizde ise parti kimliğini ve partililiği hayatın bir köşesine atma eğilimi, parti merkezindeki veya il merkezindeki bir kaç önderin ve ekseri halde çıkar şebekelerinin delege ve taraftar elde etmek için naylon üye yazmalarını da kolaylaştırmıştır. İki partiye kayıtlı olan az değildir; ve üstelik böylelerinin mutlaka fırsatçı ve iş bitirici kimseler olmaları da gerekmiyor. Bu gibi siyasete yabancılaşmış üyeler iki arkadaşın hatırını kırmadıkları için bu kayıt bile bile yapılmıştır. Partilerin üye defterleri şişkindir; ama bir belediye başkan adayı, kampanyasına destek olup çalışacak yeterli sayıda partili arkadaş bulamaz. Veya belediye başkanı değişince, meselâ onun partisine sözde üye olan esnaf; esnaf cemiyetinin aniden yaptığı olağanüstü kongrede idare heyetine seçilip hemen başkanı ziyarete giderler. Zira meslek birliğinin de politika ile ilgisi pek amatördedir. Kimliksizlik ve parti aidiyetinin zayıflığı, Türkiye'de demokratik çoğulcu hayatı tehdit eden en önemli unsurdur.

Partili seçim sandık kurullarında ciddi görev yapmaz ve son seçimde olduğu gibi oy pusulası çalınma örnekleri görülür. Peki partili sandık müşahitleri neredeydiler? Hiçbiri sabaha kadar ilçe seçim kurulunda kuyruka bekleyecek kadar partili değildir.

Cumhuriyet'in en köklü partisi CHP meclisteki grup toplantı zabıtlarını

(özellikle tek parti devrinde grup toplantıları meclis oturumlarından daha önemliydi. Herkes her şeyi söylerdi ve CHP'nin bizim anladığımız anlamda totaliter bir yapısı olmadığını bu zabıtlar gösterecekti. Çünkü mecliste muhtelif grup ve fikirler vardı) saklayamamıştır. Parti arşivine sahip çıkmayan tek parti o değil, hepsi öyledir. Tarihine sahip çıkamayan partilerin, parti kimliklerinin, aidiyet duygularının güçlü olmadığı açıktır.

Partilerin eğitim programı yoktur: Batı demokrasilerinde partiler eğitim yapar, nazarî ve pratik olarak... Kardeş partiler (diğer ülkelerde) teorisyenleri ve üyeleriyle bir araya gelirler. Parti okulu önemlidir, geleneği zengindir; partilileri ve sempatanları yetiştirir, etkilerler. Türkiye'de okulu olan, devamlı kursu ve semineri olan parti görmek mümkün müdür?

Parti eğitimi hem totaliter, hem çoğulcu sistemlerde aynı önem, yoğunluk ve ağırlıktadır. Kanunlarımızın işçi sendikalarına koyduğu eğitim mecburiyeti (çok iyi yürümese de) siyasi parti için söz konusu değildir. Oysa bunların mecliste temsil edilenleri hazineden mali yardım da alıyor. Kanaatimizce eğitim mecburiyeti konulmalı ve icabında Anayasa Mahkemesi hesap kitap ve bütçe ve gelir gider defterleri gibi eğitim faaliyetini de denetlemelidir. Açık parti eğitiminin olmadığı yerde gizli hücre eğitimi, kamplarda karate eğitimi ve denetim ve şeffaflıktan uzak, ekseriya genel başkan ve yöneticilerin bile haberdar olmadığı eğitim tipleri ortaya çıkar ki, bu açık rejimler için istenen bir gelişme ve siyasi eğitim olayı değildir.

Türkiye'de parti gazetesi tek parti dönemi ve ilk çok parti devre ile sınırlı kalmıştır. Ondaki sonraki gazete denemeleri, çıkan nesnelere gazete olmamasından dolayı başarılı ve etkili olamamıştır. Çünkü parti gazetecisini yetiştirememişler ve iltifat ettiği kadrolar gazeteci niteliğine sahip olmayan kimselerden oluşmuştur. Aydınlar ve araştırmacılar parti yöneticilerinin üstüne atıldığı ama bu ilk heyecandan sonra danışıp görüşmek, ilgi kurmak konusunda vakit bulamadığı kadrolar olmuştur. Partili aydın ve düşünür mebus olması şart olmayan bir kadrodur; mamafih yanlış üzerinde buluşma her iki tarafa da aittir.

Neticede partilerimiz böyle bir zümreye devamlı ihtiyaç duymamaktadır. Bu Türkiye partiler politikasının en zayıf tarafıdır. Basındaki sütun yazarı ile muhabirleri elde etme faaliyetiyle fikir dünyası ile bağ kurma işi aynı tip ve aynı yöntemin izleneceği bir faaliyet değildir. Düşünür ve araştırmacı propaganda için değil, aksine pek sakın ve ilk anda göze çarpmayan bir bilgi ve fikir birikiminin sağlanması için gereklidir. Türkiye'de siyasî partiler bu gerçeği görmemiştir.

Oysa ilişki kurulan aydın ve düşünür kadro, partinin nitelik ve rengini de belirler.

Şüphesiz sistemimizdeki en anlamsız ve yanlış yasak, bu parti kimliksizliğiyle ilgili bir olaydır: Memurlara siyaset yasağından söz ediyoruz. Meselâ Ankara gibi öğretmen, öğretim üyesi ve memurlardan oluşan bir beldede bu zümrelerin temsilcileri, il genel meclisi ve belediye meclislerine dahi aday olamazlar, seçilemezler. Gecekonudaki işsiz, arsa mafyasının adamı belediye meclisine seçilebilir, ama bakanlıkta çalışan küçük memur seçilemez. Böyle birinin siyasi parti üyeliği ve parti ile resmen açık ilişki yasaktır. Ama bu zümre arasında da siyasetin âlâsı yapılır ve herkes bir partiye kapaklanır. Ancak açıklık, resmen üyelik ve bunun kimliğiyle tanınma olmadığı için oportünizm ve saf değiştirme kolaydır.

Muhalefet liderlerinin evleri ve ofisleri bürokrasinin seçkin üyeleri tarafından tercihen akşam karanlığından sonra ziyaret edilir. Muhalefet liderleri aslında öğrenmeleri hakları olan bazı bilgileri de, böyle Bizans tipi ziyaretlerle edinirler. Bu tavır ve hava açık bir toplumdaki siyasi ve idari makam ile uyum içinde olmayan, aksak bir sistem yaratmıştır. En kısa zamanda parti üyeliği bütün vatandaşlar için serbest olmalıdır. Temsili demokrasinin nitelik kazanması için yerel ve ulusal düzeyde bu çok gereklidir.

Nitekim partilerin siyasal kadrosu dışında baskı grupları, sendika ve meslek birlikleriyle ilgisi olmaması bizim demokrasimizde hesap vermeyen, akıl sormayan fakat kendi yolunu da bulamayan bir politikacı ve milletvekili tipi yaratmıştır. Sözde projeler ve politikalar sendikanın, meslek birliğinin ve benzeri ikincil baskı gruplarının yöneltmesiyle değil, fakat kahve sohbetiyle oluşmakta ve tabii az zaman sonra buz üstündeki yazılar gibi kaybolmakta, yön ve renk değiştirmektedir. Toplumsal örgütlere siyasal yasak, anayasal kurumlarımızın en garip ve zararlı olanlarından biridir. Milletvekili parti liderinden başka kimseye karşı sorumlu olmayan biridir. Çoğu politikacının eğitimsizliği ve kitlesel örgütlerle bu bağ kopukluğu, onların 4 yılda bir, büyük kısmının Meclis saflarından elenmesine ve demokrasimizin biteviye acemi politikacı kadrolarıyla sürüklenmesine neden olmaktadır.

Kuşkusuz yönetim aygıtının şeffaflığı da bürokrasinin yapısı ve niteliğiyle yakından ilgilidir. Partilerin yanı başında madalyonun ikinci yüzü olan bürokrasiyi de bu nedenle mütalaamıza almalıyız. Bizim bürokratlarımız (bazı Balkan ülkeleri bürokrasisi) vergi mükellefinin hizmetinde ve politikayı yapanların direktifinde çalıştığını kitabî olarak bilse de, sık sık unutmaktadır...

Bürokrat siyasetin üzerinde olmamalıdır. Bürokrat iktidar değil, iktidarın aygıtıdır.

Ülkemizde bürokrasinin kariyerini sağlamlaştıracak, yeniden üretecek (*reproduce*), bir eğitim mekanizması gerilemektedir. Klâsik Osmanlı devrinin Enderun'u, Tanzimat döneminin Mülkiyye, Medrese-i Nûvvab'ı vs. gibi âlî mektepleri erimiştir. Bugün bizde az miktarda öğrencinin alınıp yetiştirileceği Fransa'nın Grandes Ecoles'ü gibi elit eğitim kurumları erimiştir: Bazı yüksek okulların seçkin durumunu muhafaza etmeleri gerekmektedir. Eğitim görmüş bir bürokrasinin, beklenen şeffaf yönetim için ön şart olduğunu bilmek gerekir. Bu olmadan bürokrasinin şeffaf bir yönetimin aracı olması mümkün değildir. Bürokrasi hesap vereceği organın, sadece baştaki birkaç geçici politikacı yönetici olduğunu bildikçe şeffaf bir yönetimden söz edilemez. Aynı şekilde siyasi partiyi yöneten grubun da hesap vereceği, taban ve baskı grupları yoktur. Hiçbir toplumda hesap vermeyenlerin arasından çok sayıda namuslu ve vicdan sahibi yönetici çıkacağı düşünülemez. Önce politikacının vatandaştan korkacağı bir mekanizmanın geliştirilmesi gerekir. Bu vatandaş korkusu ise kitle dalkavukluğu ve fırsatçı göz boyacılık değil, planlı ve dürüst çalışmak şeklinde nasıl tezahür edecektir? Şüphesiz geniş kontrol ve katılımıla.

Bugün parlamenter sistemde politikacı hesap soran ve denetleyen değil, sadece bölgesi için talepte bulunan, pay almaya çalışan ve bu nedenle de bürokrasiyi ifsat eden bir zümre rolünü oynamaktadır.

Buna rağmen umutsuz bir çöküntü durumu olduğunu söyleyemeyiz. Yapısal ve niteliksel olarak henüz değişim geçiren, kendisini değişen şartlara (nüfus artışı, şehirleşme, demokratikleşme gibi) uydurmaya çalışan bir parlamenter sistemdeki partilerin ve bürokrasinin bu aksaklıkları göstermesi olağandır ve iyileşme olmaması için de bir neden yoktur...

MAARİFİN SON

150 YILDAKİ SERENCAMI

Yeni Türkiye, 1996, s. 462-466.

Türkiye maarif tarihi, modernleşme denilen olgunun kendine özgü bir örneğidir. 18. yüzyıldan beri dünyanın bir kesimi ister istemez yaşamını ve kurumlarını değiştirmek zorunda kaldı. Rusya, Osmanlı imparatorluğu ve ardından İran; bu üçü bir coğrafyada idi (uzak Japonya'dan söz etmeyelim). Üçünden birinin tarihini oldukça iyi biliyoruz, yani Rusya'nın. İran ve Türkiye'nin modernleşme tarihi karanlıklar içinde henüz ve bu karanlıkta bilmemiz gereken konulardan biri eğitim. Eğitimin encamını tam anlamıyla bilmiyoruz. Önce olguları bilmek, sonra nehir nasıl, hangi mecradan akmış, öbürleriyle mukayese ederek anlamak gerekir. Modernleşme tarihimizin İran ve Rusya ile mukayeseli olarak yazılması fikrindeyim. Bulduğumuz yeri anlamak için başka demir alma noktalarını bilmeli.

19. yüzyılın Osmanlı insanı, reformu bir dünya görüşü değişikliği geçirdiği için yapmadı. Zaruri olan askeri, malî, idari reformlar nedeniyle yavaş yavaş bir dünya görüşü değişikliğine girdi. Eğitimde değişim, idarî, malî, askerî islahat için yapıldı. Değişen eğitim sistemi de yavaş yavaş yeni bir dünya görüşünü getirdi. Eğitim Türkiye'de Fransa devrimini ve pozitifizmini talebeye sınıflarda aşlamadı. Sınıflarda öğrenilen yarım Fransızca ve ulum-u tabiiye ve matematiğin böyle bir siyasi program değişikliği için yeterli olduğu veya metodlu muhakemeyi kaçınılmaz olarak getirdiği tartışılır. Her halükârda cemiyetin her çevresi 19. asır Avrupa medeniyeti ve teknolojisinin üstünlüğünü kabul ediyordu. Ama onu sollamak için bir kesim klasik medeniyetin müesseseleri ve adabına sarılmayı, bir kesim ise Avrupa'yı izlemeyi savunuyordu. Avrupalılığın mektep kürsüsünden öğretildiği ve telkin edildiği söylenemez.

Resmî Batılılaşma 20. yüzyılın bir dünya görüşü...

Kitlenin batı hayat tarzını benimsemesi ise sanıldığı gibi 1930 ve 1940'ların değil, 1960'ların ve esas itibarıyla 1980'lerin olayı. Yoz Batılılaşma, tek parti devrinden çok, çok parti döneminin ve merkezî sağ partilerin bilingsizce, fikirsizce ve sözsüzce, zimnen tezgah üstüne koyduğu bir hayat biçimi. Peki, eğitimdeki Batılılaşmanın, Türk toplumunun içine girdiği değişim ve anarşideki payı ne? Daha doğrusu eğitim, cemiyet hayatıyla nasıl bir diyalog veya iletişim içinde?

Burada kimse Ortaçağdan bugüne Batı cemiyetinin gelişim modeline ve o gelişimde eğitim müessesesinin rolüne bakarak kaba benzetmelerle paralellikler kurmak veya hüküm vermek yoluna tevessül etmesin. Türkiye'nin son 150 yılında eğitim sistemimiz teknisyen yetiştiren ama aydın yetiştirmeyen ve daha beteri kendini toplum mühendisliğine aday zanneden bazı okumuşlar yetiştiren bir mekanizmadan ibarettir. Eğitim bu topluma nitelik kazandıran ve yeniden üretimi sağlayan bir müessese değil, gerekli görülen, aslında gerekli olan ama etkili olmayan bir kesim yetiştirmiştir. Kısacası eğitim bu toplumun dokusunu oluşturan ana unsur değil, oluşumuyla hissedilen bir unsur.

Türk milletinin fertleri 2 asırdır eğitim kurumlarında neşv ü nema bulan yurttaşlar değil, çünkü eğitim henüz topluma nüfuz eden, tarihe cevap verebilen bir kurum değil. Bu yüzden Türk insanı bugün büyük ölçüde eğitim kurumlarının dışındaki olay ve kurumlardan etkilenecek biçimleniyor. Bu, doğal ve normal bir durum değil, çünkü bu dünyada düzgün ve egemen toplumlar eğitim kurumlarında ve o geleneğe tâbi ikincil gruplarda biçimlenir. Oysa bizim fertlerimizi biçimlendiren eğitim dışı kurumlar, maalesef düzenli ve ananesi olan ikincil kurumlar değil.

70 sene evvel Türkler belli ikincil gruplarda hayatlarının bir kısmını geçirir, görüş ve meşgalelerini orada şekillendirir, dostlarını oralarda edinirlerdi. İstanbul'un nüfusu 700.000 civarındayken Serhan Tayşi ve Klaus Kreiser'in yayınladığı, Bandırmalızade'nin *Mecmua-i Tekayüs*'ündeki sayımına göre İstanbul'da 300 küsur tekke mevcuttu. Demek ki geçen asrın İstanbulluları, kahvehane dışında vakit geçirip eğitim görecektik yerlere ve kurumlara sahiptir. Tekke dönemi bitti. Bugün resim kursları, sanat ve mesleki faaliyete yönelik kulüpler, tiyatro ve müzikle uğraşılacak gençlik evleri kaç tane diye saksak, hazin bir manzara ortaya çıkar. Demek ki her şeyden önce ikincil eğitim kurumlarının teşekkül edemediği ve insanların 24 saatinin önemli bölümünün yönlendirilip zabt u rabt altına alınamadığı bir cemiyette, doğrudan eğitim kurumları hayata

malül olarak doğmuştur. (Adeta 8 çocuklu sağlıklı bir adamın hamallar arasında nafakasını temine yeltenmesi gibi aciz bir durumla karşı karşıyayız.)

Bugünkü maarifimiz sadece okullarla halledilemeyecek kadar vahim durumdadır. Esasen maarif müesseseleri Avrupa'da da popülist politikacıların herkese diploma temini gibi ucuzluklarından dolayı yozlaşma içindedir. Bizde durum daha vahimdir. Çocuk ve gençlik edebiyatının gelişmediği, mektep dışı eğitim ve hobileri yönlendirecek kurumların olmadığı, liselerde ihtisasa dayanan ve özellikle klasik kültürü verecek dalların kurulmadığı bir sistemden çok şey bekenemez. İhtisas deyince doğa bilimleri ve fen anlaşılıyordu. Fen liseleri açtılar, politik takımcılık, adam kayırma yüzünden onları hatırdılar. Fakat Batı ülkelerinin hümanist gymnasiumlar sayesinde hukukçu, tarihçi, filolog, sosyal bilimcinin âlâsına sahip olduğunu göremediler. Batı'daki hümanist gymnasiumların karşılığı olarak 1940'larda birkaç lisede Latince şubesi açılmıştı. Aslında Türkiye'nin tarihî kültürüne göre düşünülmeden, alelacele teşkil edilen bu şubelerde (zira bu liselerde eski Yunanca, Osmanlıca yoktu, mesela Farsça yoktu. İsveç'teki bu tip liselerde 3 ölü dil+3 yaşayan Avrupa dili okutuluyordu) buna rağmen pekâlâ cemiyetin değerli fertleri yetişmiştir. (Mesela Prof. Gazi Yaşargil, Ankara Atatürk Lisesi Latince bölümü.) Hal böyleyken palas pandiras bu bölümler kapatılmış, milli tarih ve kültürümüze uygun programlı edebiyat liseleri açmak veya bazı İmam Hatiplerin programını islah etmek de düşünülmemiştir. Bu gibi liselerde Türkiye'nin tarihî rolüne uygun olarak Arapça, Farsça, Osmanlıca yanında Yunanca, Latince ve Batı dilleri eğitimi de verilmeliydi.

Oysa halen böyle bir program düşünülüyor. Bu durumda hukuk, filoloji, sosyal bilimler alanında geleceğin bilim adamlarının yeterince donanımlı yetişmesi beklenemez. Çünkü bazı bilgilerin öğretilmesi için üniversite sıraları gençlerin hayatında çok geç bir dönemdir. Maalesef bu tip programların hiç söz konusu olmadığı anlaşılıyor. Maalesef Eğitim Fakülteleri ve eğitimciler bu gibi reform projeleri için en büyük engeli teşkil eden bir uzman grubudur.

19. yüzyıl Osmanlı eğitim sisteminin 3 ayağa istinat ettiği görülüyor: a) Medrese, b) Laik askerî ve mülkî okullar, c) Gayrimüslim milletlerin özel okulları ve asıl önemlisi kapitülasyonla kurulan yabancı okullar. Bu 3 kaynak kendi içindeki renk ve farklılıklarla son asır Osmanlı hayatının okumuşlarını çıkarıyordu ve galiba bu nedenle bugünkü problemlerin de ana kaynağını teşkil etmişlerdi. Çünkü okumuş zümre mensuplarının birbirinden farklı olması doğaldır ama ayrı uzay ve zamanda yaşamaları son derece vahimdir.

19. yüzyılda eğitim sistemi medresenin aleyhine laik diyeceğimiz sivil ve askerî okulların kuvvetlendiği ve devlet kadrolarının da bu okulların mezunlarıyla doldurulduğu bir yapıya isti nad ediyordu. Medrese, sistemin dışına itiliyordu çünkü yetersiz kalıyordu. Bununla birlikte medrese eğitimi de standart ve tümüyle birbirinin eşi unsurdan müteşekkil bir sistem olarak düşünmeyelim. Medrese vardı; talebesi Arapça bilmez, basit bir Türkçe kitabet imtihanında döner. Medrese vardı; Arapçadan başka Farsçayı da öğretir. Hatta matematik, astronomi üzerinde eğitimi yaygınlaştıran medrese vardı. Cevdet Paşa merhumun *Mâruzât* adlı biyografik eserinde bu renkli sisteme ait ipuçları ve bilgileri yakalıyoruz.

Esasen 19. asır medreselerine Mübahat Kütükoğlu ve Nesim Yazıcıoğlu hocaların dışında eğilen pek çıkmamış. Şerif Mardin'in Said-i Nursî'yi ele alan eseri de maalesef bu konuyu çözümleniyor ve tabii Said-i Nursî biyografisi de onun için noksan kalıyor. Osmanlı medreselerinin 19. yüzyıldaki en başarılı atılımı Medresetü'l-Kuzat'dı (yahut Mekteb-i Nüvvab). Eklektik hukuk sistemine en uygun fukaha yahut hukukçular bu karma programlı okuldan yetişti ve Kuzat medresesi Hukuk Mektebinden daha başarılı ve tahsil için tercih edilen bir kurumdu. Medrese can çekişirken bazı atılımlar yapmaya çalıştı. Ama galiba Osmanlı medreselerinin nadir geliştirdiği son güneşi Cevdet Paşa'ydı. O da zaten Kazaskerlikten Mülkiye silkine geçti ve Tanzimat asrını inşa edenler arasında yerini aldı.

Herhalde modernleşen 3 imparatorluk içinde (Rusya, İran, Osmanlı) eğitimi bilâücret ve hatta baîane gerçekleştiren, Osmanlı İmparatorluğu'ydü. 1900'de esas olarak eğitime başlayan İstanbul'daki Darü'l-Fünun hariç yüksek okullara harç ödenmezdi, üstelik öğrenciye giyim-kuşam, aş, yatak ve harçlık verilirdi. Tanzimat devrinde laik eğitim iptidaîden Rüşdiye'ye dek teşkilatlandı. Bir müddet sonra înas (kız) rüşdiyeleri de açılınca, Türk toplum hayatına kadın çalışanlar "muallime hanım" olarak girdi. Benzer durum Osmanlı ülkelerinde Bulgarlar ve diğer gayrimüslim ve müslim vilayetler için de geçerli. Kadının çalışma hayatına madenler ve dokuma fabrikalarında amelelikle girdiği Batı Avrupa ortamına göre farklı bir emansipasyon bu.

Tıbbiye, Harbiye, Mülkiye, Mühendis Mektebi, Hukuk Mektebi, Baytar Mektebi hepsi ayrı tüzel kişiliği olan yüksek okullar olup üniversite çatısı altında toplanmadılar. Bunlar yatılı ve burslu okullardı. Fransızca 19. asır boyu eğitimde ağırlığı olan bir dil. Eğitim, felsefeyi sürüklemiyor, zaten felsefe merakı da eğitimin sistematiği ve disiplini içinde edinilmiş değil. Bu okulların

talebesi ciddi felsefe okusa Alman felsefesini, mesela epistemoloji bahislerini iyi bilirdi (bu arada mantıkla ilgilenmenin medreseden kalma bir miras olduğu malum). Oysa filozof takımı içinde (Rıza Tevfik dahil) Almanca metninden Kant okuyabilen yok. Alman felsefi istilahatı da yanlış çevriliyor. Ciddi bahisler ele alınıp katkı yapılmıyor. Bu takımın içinde ciddi filolog ve tarihçi yok.

Pozitivist felsefe, Osmanlı imparatorluğuna ihtilalci bir düşüncenin gereği olarak popüler bir üslup ve kültürle girmiş. Bunu eğitim ne kadar besliyordu veya bu düşünce mevcut eğitime bir yön veriyor muydu? Sorunun cevabı kolay değil. Kolayca hayır diyemeyiz ama evet desek, Satı Bey'in (el-Husrî) henüz Araplık davası gütmeyen II. Meşrutiyet sıralarında açtığı Yuva anaokulundan başka ciddi bir örnek akla zor geliyor. Ama sınıflarda ders dışı araya sıkıştırılan modernist söylemler veya bazı hatıratın ve tarihçilerden epizodlar halinde çıkardığımız kadarıyla, talebenin arasında okuma, müzakere ve sohbet yoluyla bir siyasi hareketin hazırlandığı görülüyor. Ali Kemal *Ömrüm* (Hazırlayan: Zeki Kuneralp) başlıklı hatıratı okumak bu bakımdan yararlı.

Osmanlı laik eğitiminin başarısı, belirttiğimiz gibi gerekli teknisyenleri yetiştirmek olmuştur. 6 asırlık devlet geleneği bunu sağlamayı gerektiriyordu ve bu sağlandı da. Saydığımız bu okulların bugün 150 yıla ulaşan mazisi ile bir anane teşkil ettiği ve Türkiye'nin teknisyen (mühendis, tabip, veteriner vs. gibi) yetiştirme konusunda üstün olduğu açık. Ne var ki halen bu okullara aşırı talebe alınarak eğitimin kalitesi düşürülmektedir. Bu bir laubalilik değilse, basit politik hesaplar nedeniyle bir hıyanet-i vataniyedir.

Osmanlıdan kalma mektepler içinde arzulanan, düzeyi yükselemeyen, hukuk eğitimidir. Çünkü hukuk eğitiminin gerektirdiği şartlar ve bunun için yukarıda sözünü ettiğimiz özel liseler ortada yoktur. 1000'er kişilik sınıflarda, lise mezunu 18 yaşındaki çocuklara hukuk öğretilemez. Bu altyapı hazırlanmadıkça ülkemizde hukuk ve sosyal bilimler dalında özgür ve öncü araştırmalar beklenmemelidir. Bugün için yapılacak şey, yukarıda saydığımız dallarda, hiç değilse bazı hukuk, tıp, mühendislik gibi yüksek eğitim kurumlarını az öğrenci, bol kütüphane, laboratuvar ve burslarla seçkin öğretim kurumları haline getirmektir.

Geçen asırda önemli bir sektör ve büyük bir sorun olan yabancı okullar ve gayrimüslim okullarının bugünkü Türkiye'de artık önemini kaybettiği söylenebilir. Yabancı okulların yüzlercesinden ayakta kalan bir ikisi bugünkü şartlarda Türkçe ve yabancı dil eğitimi veren seçkin okullar olarak faaliyete devam etmektedir. Bu okulların yanında Türk girişimcilerin ve devletlerin

yabancı dil eğitimli üniversite ve yüksek okul açmaya devam etmesi ise bir millî görgüsüzlük ve rezalettir. Türkçe ve İngilizce bilmeyen öğrenci yetiştiren bu okulların ulusal dil ve İngilizce eğitim için hiç değilse Kudüs İbrani Üniversitesi ve Tel Aviv Üniversitesi'ni örnek almalarını tavsiye ederiz.

Amerikan eğitim kurumları daha çok Doğu Anadolu, Suriye ve Filistin'de 400'ü aşkın okul, atölye ve yetimhane olarak kuruldu. Bunlarda fakir ve yetim Ermeni, Süryani, Ortodoks ve Arap çocukları yetiştirildi ve cemiyeti (ön planda Hıristiyanların) altüst eden bir Protestan cemaat yaratıldı. Amerikan eğitim kurumları öbürlerinden daha pratik bir eğitim veriyordu. Ermeni Süryanî-Kadim ve Ortodoks-Rum kilisesinin hışmını çekti ABD'li misyonerler ama şark cephesini alt üst etmişlerdi. Kiliseler parçalanıyor, cemaatler birbirine düşüyordu. Osmanlı ülkesi ve tebaası içinde Amerikan okullarına kadar hiçbir yabancı okul kendi kültürünü, hayat tarzını ve dünya görüşünü aşıladığı bir gençlik yetiştirmeye muvaffak olamamıştır. Bu okullar, sanıldığı gibi aksine Hıristiyanlık propagandası yapmıyor, yerli halktan Amerikalı yetiştiriyordu. Amerikanlık, Fransızlık, Almanlık, İngilizlik gibi bir kimlik değildi. Asr-ı hazrın kendine özgü bir kimliği, daha doğrusu her yerde geçen bir kimliksizliği idi ve her yerde yerli malı kültürleri ve kimliği daha hızla tahrip ediyordu, halen de ediliyor.

Osmanlı gayrimüslim milletlerinin vakıf okullarında Tanzimat'tan itibaren Türkçe dersi konulmuştu. Türk dili eğitiminin bu okullarda ne kadar başarıyla yapıldığı cemaatine göre farkeder. Rum cemaati Ege bölgesinde zenginleştiğe, Ayvalık (Kidonia) gibi parlak merkezlerde bir akademi bile kurdular. Ama Türkçe eğitimine önem verilmediği açıktı. Ermeni eğitim kurumları ise en köklü ve sağlam eğitim verenlerdi. Nitekim 19. yüzyılda Ermeniler Osmanlı muhiti içinde en oturaklı sınıfları yetiştirdi. Avrupa'da eğitim görmeyen yanında, Osmanlı eğitimini mükemmelen tamamlayanları da çoktu ve Mora İsyanından beri Fenerli Rumların elinden çekilen Babiali memuriyetleri ve Tercüme Odasını, Ermeni aydınlar doldurmaya başladı.

Gayrimüslim cemaat okulları içinde en ilginç Musevî mektepleriydi. 19. asrın ikinci yarısına kadar eğitim yönünden diğer cemaatlere göre geri olan Musevîler, bu asırda Fransa Yahudilerinin teşkil ettiği ve Osmanlı Musevîsi banker Kamondo'nun desteklediği Alliance Israelite Universelle mektepleriyle bir eğitim Rönesansı yaşadı. Okullar Fransız dilini iyi öğrettiğinden mektep görmüş Musevîler o güne kadar konuşulan Kastilyan İspanyolcalarını (Judeo-Espagnol) terk ettiler. Fakat Musevî mektepleri Türk dili, Osmanlı tarihi ve

coğrafyasına çok önem veriyorlardı. Bu nedenle Musevi cemaat okulları Fransızca-Türkçe karma eğitimleriyle Tevhîd-i Tedrisat kanunundan sonraki yabancı okulların çift dilli eğitimine erkenden bir Türkçü model oluşturmuştur denebilir. Museviler Türk dilinin (Lisan-ı Osmanî) İspanyolca yerine Musevi milletinin cemaat dili olması için de daha 19. yüzyıl sonunda komite teşkil edip teşebbüste bulundular. Ama bu çabalara rağmen Musevi cemaatinin dil problemi devam etti. Günümüzde ise artık tahsil düzeyi genellikle yüksek olan Türk Musevileri, Türk dilini tamamen benimsemiş bulunuyorlar.

Türk eğitimi bugün tamamen tezatlarla dolu bir manzara arz ediyor. 100 öğrenciyi aşkın kalabalık sınıflar ve suç potansiyeli yüksek okullar yanında, astronomik ücretlerle çocuk okutan ama eğitiminin düzeyi ve niteliği gene birbirine göre farklı okullar var. Bunların eğitim kalitesi hesap kitaba vurulup ilan edilmediği için şaşkın ve aldatılmış çocuklar ve ebeveynler umumî manzarayı oluşturur. Yabancı dil eğitimine düşkün toplum ve devlet, bu asırda geçen asırda kurulan Mekteb-i Sultanî (Galatasaray) gibi bir müessese de kuramıyor.

Bir yandan cehalete terkedilen Avrupa'daki işçi çocuklarımız, bir yanda da sınırlarımızı aşan seçkin eğitim kurumları var. Rusya'nın kültür başkenti St. Petersburg'daki Türk Lisesi'nde, 65 öğrencinin 4'ü Kazanlı, 61'i Rus'muş ve hayatlarından çok memnunlarmış. Okul çok makbul tutulduğundan imtihanla öğrenci alınıyormuş.

Kısacası potansiyeli yüksek ama ziyan edilen, bu yüzden de dar kafalılardan el atması, hatta bu konuyu düşünmesi ve konuşmasının caiz olmayacağı bir eğitim dünyamız var. Elverir ki eskiden olduğu gibi dürüst, mefkure sahibi adamlar gene söz sahibi olsun. Bu olmazsa hiç iyi şeyler beklemiyor bizi. Maalesef eğitim sistemimiz büyüyen Türkiye'nin öncüsü değil, ona ayak dahi uy duramıyor; onun gelişimini köstekleyen bir iç engel.

KİTAP
TANITIMLARI

BAŞBAKANLIK ARŞİVİ'NİN 1995 YILI YAYINLARI ÜZERİNE:

VERİMLİ BİR YILIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye Günlüğü, sayı: 38, Ocak-Şubat, 1996, s. 198-200.

Son yıllarda arşivlerimiz gerek tasnif, gerek kataloglama ve kayıt ve asıl önemlisi arşiv vesikalarını değerlendiren neşriyat bakımından çok etkin bir döneme girdi. Zamanın tarihçileri şanslı, çünkü birkaç yıldır ortaya çıkarılan yeni tasnifleri burada saymaya sahifeler yetmez. Bunun için yeni çıkan Başbakanlık *Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberine*ne bakmalıdır.

Geçen nesillerin arşivde çalışmaları ne kadar zorsa, bugün bu kolaylaşıyor. En azından Osmanlı Arşivi'ndeki katalogların birer nüshasının Ankara'daki merkez Cumhuriyet Arşivi'ne gönderilmesi Ankara ve Anadolu üniversitelerindeki araştırmacılar için ne büyük kolaylık. Sırf katalog taramak için Erzurum'dan, Ankara'dan, Konya'dan kalkanlar günlerini İstanbul'da geçirirdi. Bundan 10 yıl, hatta 5 yıl önce tarihçilerin haberdar olmadığı yeni belge tasnifleri bilgilerimizi değiştirecek düzeye geldi. Bundan başka istifadesi güç olan Hatt-ı Hümayun tasnifinin indeksi hazırlandığı için daha kolay kullanılıyor.

Kuşkusuz arşivde bazı arzulanan şeyler de var. *Sicill-i Ahval Komisyonu Defterleri* galiba İstanbul'dan çok, Ankara üniversitelerindeki araştırmacıların ilgisini çekiyor. Zaten bu kıymetli koleksiyonun bütünüünün önce mikrofilme alınması ve okuyucuya sunulması yararlı olacaktır. Bir de İstanbul müftülüğünde çok iyi korunan İstanbul ve civarı şer'iyye sicillerinin mikrofilmlerinin devletin Başbakanlık Arşivi'ne kaldırılması, bu muazzam hazinenin emniyeti ve kopyasının bulunması bakımından hayati öneme sahiptir. Böyle bir belge zenginliğinin sadece İstanbul'da ve tek kopya halinde bulunmasını insanın hırsı almıyor. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu garip durumu elbirliğiyle çözeceğine inanıyoruz.

Ankara'da bu belgeliğin mikrofilmlerini okumak mümkün olmalıdır. (Bu arada söz açılmışken Milli Kütüphane başkanlığının dikkatini bu konuya çekeriz. Birkaç yıl evvel Anadolu'nun her tarafında müzelerde saklanan mahalli şer'iyye sicillerinin Kültür Bakanlığı tarafından Ankara'da Milli Kütüphane'de toplanması isabetli bir karardı. Ancak bunların halen mikrofilme alınmaması, isabetli kararı artık mahzurlu hale getiriyor. Okuyucunun eline bu tarihî malzemeyi olduğu gibi teslim etmenin asar-ı atıkanın korunması yönünden mahzuru var. Saniyen, mikrofilm olmayınca fotokopi yapılamaz ve ilgili vilâyetler kendi sicillerinin kopyasını alamazlar. Mesela üniversitesi olan Trabzon veya Bursa şehirleri, şer'iyye sicillerini size teslim ettiler ama halen bunların kopyası orada yok. Oradaki bir hoca ve araştırmacı sicil okumak için Ankara'da kamp mı kuracak? Mikrofilm hizmeti diye bir faaliyet halen yok.)

Başbakanlık Arşivleri tasnif, kataloglama ve okuyucu hizmetlerini mükemmelleştirme yanında her gün yeni bir yayınlı tarihçiliğimize hizmet ediyor. İşte bu sonuncu faaliyet bizce hepsinden mühimdi ve Türkiye'de arşivciliğin ilmî bir safhaya girdiğinin delilidir. Medenî dünyanın arşivcileri ön plânda bu gibi faaliyetlerle temayüz ederler. Aslında devletin, devlet arşivinden ve tarihçilerin de arşivden beklediği başlıca hizmet de budur.

Bu yazıda arşivlerin 1995 yılında yayınladığı eserlerden sadece birkaçım ele alacağız. Bu eserler; *Başbakanlık Merkez Teşkilâtı*, I-II. cildler, *Mühimme 5* (Mühimine 6 yakında çıkıyor) ve *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kataloglar Rehberi*'dir.

Başbakanlık Merkez Teşkilâtı (Tarihçe ve Mevzuat): 2 cild halinde çıkan bu eser, arşivde mevcut kopyalarla ve hukukî belgelere istinaden Başbakanlık'ın tarihçesi ve halihazırdaki teşkilâtını ele almaktadır.

I. cild'in ilk 64 sahifesinde Osmanlı devletinde sadaret müessesesi ele alınmaktadır. İlk bakışta mevcut literatürden bir derleme gibi görünüyor diyenler yanılır. Bu çalışma Ibnu'1-Emin Mahmut Kemal üstadın veya diğerlerinin tetkikatına istinat eden basit bir derleme değil, kritik noktalarda önlerindeki arşiv belgelerinden yararlanmışlar. Mesela başvekil ünvanını sadece Ahmed Vefik Paşa kullandı diye söylenir. Vakıa Ibnu'1-Emin Üstadın eserinde bunun aksi görülür, lakin Arifi Paşa'nın başvekâlete tayiniyle ilgili iradeyi ben orada değil, bu kitapta gördüm (s. 43, dipnot 131 ve ek s. 62). Aynı durum Cumhuriyet tarihi için de söz konusu ve bu eser Türkiye Cumhuriyeti'nin başvekâleti için bir rehberdir; nadide vesika ve kararlar derleyerek müesseseyi anlatan bir kitap elde ettik. Sayfa 907'de mesela 1982 yılı 23 Ağustos'u'na ait

bir iç genelge var. Müsteşar yardımcısına (Seyfullah Aygün) bağlanan birimleri Hukuk Müşavirliği, İktisadî ve Malî İşler Daire Başkanlığı, Ödenek İşleri, Sosyal ve Kültür İşleri, Osmanlı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi daire başkanlıkları olarak sayıyor. Bu gibi bilgi ve örneklerle Başbakanlık teşkilâtındaki yapılanmayı ve değişmeleri takip edebiliyoruz. Bu kitabın en önemli yönü, anlatımın görülmeyen belgelerle desteklenmesidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi: 1987'de Osmanlı Arşivi'nde bir faaliyet başladı. Henüz bu araştırmacılara yansımamıştı ama belgeliklere el atıldığı söyleniyor, yeni uzmanlar alınıyordu. Ne var ki arşivin yönetimi ve bu faaliyetler arşivcilerin elinde değildi. 1990'dan sonra, 1992 döneminde Arşiv yeni tasnifler, yeni kataloglarla doldu. Bilhassa 18-19. asırlar için mevcut malzeme birkaç misli artmıştır. Bu durumda rafları dolduran (ve kopyaları Ankara'ya da getirilen) kataloglar hakkında bilgi edinme durumu doğdu. 1990 öncesine göre arşivimizde artık katalogları tanımak için dahi bir kataloga ihtiyacımız olduğu açık. Yıldız Evrakının büyük kısmı (hemen hemen 9/10'u) son dönemde tasnif edilip kataloglanmış ve araştırmaya açılmıştır. Sonra Bulgaristan, Makedonya ve Rusya arşivlerinden satın alınan evrakın katalogları var. Arşivlerimiz son yıllarda dış ülkelerde Osmanlı Devleti ile ilgili evrakın mübadele veya satın alma yoluyla kopyalarını getirmektedir. Nihayet sayfa sayısı 5000'i aşan *Sicill-i Ahval Defterleri*, *Şura-yı Devlet Katalogları* gibi tasnifler yer alıyor. Yeni çıkan bu kataloglar rehberi, daha önce 1992'de çıkan *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* ile birlikte mütalaa edilmelidir.

5 Numaralı Mühime Defteri, 973 H/1565-66 yılları:

(Tıpkı basımı, hükümlerin özeti ve indeksi ile)

3 nolu *Mühimme*'den sonra arşivin bu serideki ikinci defter yayınıdır. Mühimmeleri Türk Dünyası Vakfı da yayınlıyor (Bostan, Emecen, Şahin, Miroğlu, İbşirli, Aykut). Ege Üniversitesi'nden Mehmed Ali Ünal, 44 nolu Mühimme'yi yayınladı (Akademi Kitabevi 1995). Bunlar arasında baskı bakımından en mükemmeli Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ninkidir. Bu yayınların hepsi şükranla karşılanmalıdır. 5 numaralı Mühimme'nin tıpkı basımı fevkalade, özetler ve indeks bilimsel ve titiz olarak hazırlanmış. Değinen mevzuları burada tek tek ele almamız mümkün değil. Şu kadarını söyleyeyim, bu defterlerin münderecatını okuyan biri Osmanlı tarihi hakkında epey bilgi edinebilir. Böyleyken bu yayınlara itibar etmeyen bazı sosyal bilimciler, niçin ikinci el kaynaklarla olur olmaz şeyler yazarlar? Anlamak zor.

Başbakanlık Arşivi'nin yayınları tarihçilerimize ve sosyal bilimlerimize katkı

yapacak ölçüde ilerleme kaydediyor. Arşivin yayınladığı *Bosna Hersek Bibliyografyası* (81-82), Ermeni olaylarıyla ilgili belgeler konuyla ilgilenenlere rehber olacak durumdadırlar. Belge yayınlarıyla birlikte bibliyografya yayınları da yürüyor. Ankara'da İstanbul Müftülüğü'ndeki Sicillerin ve Osmanlı Arşivindeki "terâcim-i ahvâl" serisinin mikrofilmlerini görmek araştırmacıların başta gelen arzusudur, bunu umut ediyoruz.

BAŞBAKANLIK ARŞİVLERİNİN

YAYINLADIĞI İKİ KAYNAK ESER

Türkiye Günlüğü, sayı: 28, Mayıs-Haziran 1994, s. 134-136.

Osmanlı arşivleri muhtelif safahat geçirmiştir. Doğrusu devlet evrakının muhafazası konusunda tarihçi bir şuur noksanlığı sadece Cumhuriyetçilere ve yeni harf nesillerine mahsus değildir. Osmanlı bürokrasisi evrakı, devlet olarak saklar; bu devletin malî ve idarî işlemi kâğıda geçirme ve kayıtları da saklama eğilimi, kanun düzeninin gereğidir. Ama vekâyiname dışında devlet evrakının bir tarih malzemesi olacağı bilinci bazı kimseler dışında pek yaygın görünmüyordu. Birtakım fermanlar, beratlar tarih malzemesi olmaktan çok Feridun Bey (*Münşeât Mecmuası*) örneğinde olduğu gibi yazışma örneği teşkil etmeleri için bir araya getirilmiştir.

Osmanlı arşivlerinin tarihî değeri üzerinde durmak ve Hazine-i Evrak'ı ve Topkapı arşivlerini derleyip taşımaya teşebbüs son Osmanlı asrına özgü bir eğilimdir. Burada Tarih-i Osmanî Encümeni çevresine mensup müverrihleri hayırla yadetmeliyiz. Arap harflerinin kaldırılması, eski yazılı mirastan kopmak için ciddi bir sebep miydi? Genel kanaate iştirak etmek durumunda değilim, hayır diyorum. Çünkü eski harfle yetişen nesil 16. asrın siyakat belgelerini, divanî yazılı ferman ve beratlarını yeterince merakla ve yoğun çalışmasıyla incelemedi. 1920'lerde, 30'larda tarihî belge tetkikiyle uğraşanlar bu cemiyette bugün olduğu gibi sınırlı sayıdaki mecnunlar(!) durumundaydılar da ondan. Kaldı ki cemiyetin meseleleriyle uğraşanlar artıyor, tarih şuurı geliyor ve müdekkik sayısı da artıyor. Leksikograf ve çalışkan hocamız Ö. Faruk Akün'ün Edebiyat Fakültesinin bir Paleografya seminerinde ifade ettiği gibi, "Eski ve yeni harfler ikiliğinin bugün artık yeni nesil için bir problem teşkil etmediği görülmektedir." Orta yaş ve genç yaş kuşak tarihçilerin tetkikleri, bazı metin

çevirileri ve Mehmet İpşirli biraderimizin yayınladığı *Târih-i Selânikî*, bu sözü doğrulayacak örneklerdir. Prof. Mübahat Kütükoğlu eski harflerle eğitim görmedi. Mehmet Genç de...

Bu isimleri zikredişimin nedeni, bazı çevrelerin Osmanlıca'yı halen çivi yazısı gibi görme ve gösterme eğilimidir. Hiç alakası yok... Bu yazıyı öğrenmek kolaydır ve okumuş zümrenin bu sorunu derhal çözmesi gerekir. Türkiye'de Latin harflerinden şikâyet artık manasız bir sızlanmadır.

Mutlu bir gelişme de Başbakanlık Arşivlerinde yetişen kadrodur. Daha 20 yıl önce birkaç tarihçi ve oryantalist ecnebinin devam ettiği arşiv bugün nesillerin doldurduğu bir geniş salondur. Arkeoloji müze müdürlerinin garip yaratıklar gibi baktığı şer'iyye sicilli okuyucularının sayısı hızla artıyor. Eski gazete koleksiyonları bir an önce mikrofilme alınmayı icap ettirecek kadar çok taranıyor ve yıpranıyor. Bürokrasi bu taleplerle ama biraz da ülkemize yapılan siyasî hücumlar nedeniyle arşivlere el atmaya karar verdi ve önemli ilerlemeler kaydedildi.

Arşiv, arşivcilerin yetişmesi için bir okul oldu. Başbakanlık arşivleri Mithat Sertoğlu zamanından beri kendi uzmanını yetiştiren nadir millî kurumlarımızdan biridir. Üstelik bu yapısı gittikçe kuvvetleniyor. Perişanlık, ihmal yanında Osmanlı tarih mirasını kurtaracak bir kuşak, mübeşşirler olarak yetişti. Arşiv arşivcilere bırakılmıyordu. Ankara'daki bürokrasi bu gerçeği geç de olsa anladı. Arşivciler arşiv belgelerinin tasnifi ve korunması ile görevli. Korumaya şüphesiz bunların neşri de girer. Neşredilen orijinal belgelere okuyucunun eli değemez, bu orijinal vesikanın tahribini önler; ayrıca çok müracaat edilen belgeler basım ve neşriyatıyla her yerdeki tetkikçilere ulaşır. Bu hem arşiv, hem araştırmacı için vakit tasarrufu ve belgenin daha sağlıklı olarak tetkikini sağlar. Mesela *Mühimme Defterleri* en çok kullanılan serilerden biriydi. Bunlardan 90 Nolu 1056 H (1646-47) yılına ait olanı, Mertol Tulum, N. Aykut, 1. Miroğlu, A. Özcan, 1. Şahin'den oluşan bir kurul tarafından Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nca 1993'te ilmi metin inşasına uygun biçimde yayınlandı.

Başbakanlık Arşivleri 2 yıldır hayli neşriyat yaptı. Bibliyografya, muhtelif muharrerat (yazışma) koleksiyonları, arşiv rehberi, diplomatik el kitabı tercümesi (J. Reyhman, A. Zajaczkovski) yanında şimdi Mühimme ve *Tapu Tahrir* koleksiyonlarını hem baskı, hem de metinleri yeniden neşr, fihrist çıkarma gibi alanlarda en mükemmel örnekleriyle yayınlıyorlar. Bu nedenle son yapılan Mühimme 3 ve *Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defter'i* (Defter-i Ha kanî dizisinden) ele almak ve üzerinde durmak istiyoruz. İlmî Osmanlı tarihçiliği bu

gibi neşriyatla ilerleme kaydedecektir.

Mühimme defterlerinin sayısı 260 adedi geçiyor. Şüphesiz en önemli kısmı 16-17. asırda. Bunların 1/10'u bu şekilde yayınlanmış olsaydı, Osmanlı tarih araştırmaları ve yazarlığı bugünkü ezbercilik ve ilkelliğinden kurtulma yoluna girerdi. Aynı şekilde Tanzimat sonrası için *irade* katalogları da önemlidir ve süratle yayını gerekmektedir. Bu üstelik daha kolay ve çabuk yapılabilecek bir iştir.

Gelecek nesle çok iş düşüyor. Son birkaç yılda arşivde yapılan tasnif, hassaten 19. yüzyıla ait belge serilerini bir anda 10 misli arttırdı, daha da arttıracak. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı muhafazasında (öyle kalması da uygun) İstanbul Müftülüğü'nde bulunan İstanbul ve civarı şer'iyye sicillerinin de mikrofilme alınıp Ankara'da Milli Kütüphane'ye getirilmesi tarihçiler açısından önemlidir. Böylece bu ana kaynağın tetkiki sadece İstanbul'da çalışanlarla sınırlı kalmayacaktır.

Bu girişten sonra şimdi elimizdeki neşriyatın değerlendirmesine geçebiliriz:

3 Numaralı Mühimme Defteri

Mühimme defterlerinin, İmparatorluk tarihinin en önemli kararlarının alındığı Divan-ı Humayun'a ait olduğunu biliyoruz. Di-van-ı Hümayun bu vaziyetini koruduğu sürece (16-17. asırlar) Mühimmeler Osmanlı tarihinin en önemli belgeleridir. 966-68 Hicri (1558-60 M) yıla ait bu 3 nolu Mühimme, Kanuni devri için en önemli tarihî kesiti ifade etmektedir.

Birinci kitap, defterin aslını aratmayacak nefasette bir tıpkı basımdır. Bu Viyana nüshası olan *Şikâyet* Defteri'nin Avusturya Bilimler Akademisi tarafından yapılan baskısından beri sahamızdaki en iyisidir. Üstelik o metin sadece tıpkı basımla kaldı. Mühimme 3 ise mükemmelen işlenmiştir (Arşiv Yayın No: 12, Ankara 1993). 570 sahifelik bu belgede, deryada gezinen ecnebi sefineye "tereke naklinin men'i (yani kaçak buğday ticaretinin yasaklanması) gibi vakalardan tımarlarla ilgili meseleler, devletlerarası ilişkiler vs. yer almaktadır. İkinci cilt, defterin transliterasyonu ve hükmün yeni dilde özetlerinden oluşuyor. Proje sorumluları İsmet Binark, Necati Aktaş ve Necati Gültepe'dir. Yayın heyeti N. Aykut, C. Küçük, 1. Bostan, Ö. Mert, M. Cebecioğlu, A. Özcan, E Emecen, 1, Şahin, M. İlgürel, H. Şentürk, M. İpşirli, M.Ç. Varlık'tır. Yayın heyeti sahanın tanınmış uzmanlarıdır.

Bu metinler olabilecek en fazla dikkat ve bilgiyle yeni harflere çevrilmiştir. Sayfa 85'de 181 nolu hükümde esbabların umumen b'yi niçin p ile yazıyorlar?'dan başka bir kusur görmedim. Bir de sayfa 629'da 1451 nolu hükümde galiba yerin adı Hüset (Höst değil) olabilir. Bu cildin ilmî istifadeye en açık mükemmel tarafı fihristidir. Daha önce 90 nolu Mühimme'yi ya tarzda yer, şahıs (büyük harfle), müessese, meslek, zümre adlarını teferruatlı bir fihristini çıkarıp istifade imkânını arttırmıştır. 578 nolu hükümde olduğu gibi Arapça hükümler orijinal metnin emandasyonu ile yayınlanmıştır. (Fihristin 100 sahifeye yaklaştığını söyleyelim.)

Böylece Mühimme serisi bu ikinci ve mükemmel yayın örneğiyle sosyal bilimlerin istifadesine açılmağa başlamıştır. Artık devamlı müracaat edilecek işlenmiş bir kaynak eserimiz var demektir.

Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri

Muhtemelen I. Viyana muhasarası sonrası Kanuni Sultan Süleyman memleketin gelir kaynaklarını ve varlığını tanımak için Mufassal Defterler'in ve *İcmal Defterler*'nin derli toplu bir serisini, yeniden gözden geçirilmiş bir şekilde istemiştir. Bu nedenle Karahisar-ı Sahib 935 H. 1528-29 M. Hamid (929 H. / 1523 M.) ve Ankara (929 H. / 1523 M.) Livalarına ait tahrir defterleri bir araya getirilmiştir. Bunun mufassal defterlerden farkı, vergi mükelleflerinin adlarının geçmemesi fakat karye be karye (köy köy) bütün tımar, dirlik tahsisi ve vergi kalemlerinin görülmesidir. Ayrıca vakıflar görülmektedir. Bu vakıfların başka kaynaklardan ilâve edildiğini Prof. İnalçık işaret ediyor. Bu nedenle 16. asrın ilk yarısına ait bu defter (Muhasebe-i Vilâyet-i *Anadolu Defteri*) (438 no Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Sultanönü, Hamit ve Ankara) H. 937/M.1530 yılına aittir. Her livanın kanunnamesi defter başında yer alırken bu derlemeye Karahisar-ı Sahib ve Sultanönü kanunnemeleri yoktur. Bunlar için ilgili mufassal defterlere bakmalıdır. Defterin tıpkı basımı teknik yönden mükemmeldir. Ancak önceki bazı çalışmaların aksine bu metnin transliterasyonu yoktur, bu bir noksandır. Ama heyet mufassal bir biçimde yer, şahıs, meslek, zümre adları indeksiyle yararlı bir müracaat kataloğu meydana getirmiştir. Ciltte bu livalara ait diğer defterlerin künyeleri de yer alıyor. Genelde hepsi 16. asır ve sonrasına aittir. Kütahya için H. 870 tarihli bir piyadegân ve II. Bayezid devrine ait bir mufassal tahrir defteri var: Piyadegân (yaya) defteri bu zümrenin kaydı olduğundan askerî, ziraî, iktisadî durum hakkına ipuçları verebilir. Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu için ikinci bir defter daha vardır ve yayına hazırlanacağı anlaşılıyor.

Tahrir defterleri siyakat dediğimiz bir yazı çeşidiyle kaleme alınır. Noktalamaların ihmalî, yer ve şahıs adları bakımından sorun yaratır. Özellikle yer isimleri Balkanlarda ve maalesef ülkemizde şuur suza değiştirilmiştir, eskileri tespit bazen mümkün olmuyor. Balkanlarda Hıristiyan ve reaya, vaftiz isimlerinin kısaltılmış haliyle kaydedilirdi. Yordan (Danço), Ivalo (Ivo) gibi. Dolayısıyla mahallî onomastik'i bilmeyen bunları okuyamaz. Zaten tahrir emini ve kâtipleri bunları herhalde 500 sene sonra bizler rahat okuyalım diye yazmadılar. Yerel malî görevliler buldukları ve yazdıkları mahallî bildiklerinden bu kayıtlardan istifade edebiliyorlardı. Netice itibarıyla her diyarın Tahrir defteri, o diyarın Osmanistleri tarafından yayınlanmalıdır.

Bunu şu sıra Macar Türkologlar başarıyla yapıyorlar. Zor okuma işi rakamlar için geçerli değildir. (Bu kayıtlar rakam değil yazıdır.) Sistem çabuk kavranır ve ihtilâfsız okunur. Yer ve şahıs adlarını ise yüzde yüz okumak mümkün değildir. Buna bakarak, siyakatla tutulan belgeleri Çince gibi görmek ve göstermek doğru değildir. Maalesef bazı Osmanistler gençleri sahte bir bilgiçlikle Osmanlı malî tarih kaynaklarından soğutmaktadırlar. Oysa Tahrir defterlerine, Maliyeden Müdevver defter serilerine vs.'ye bakmadan iktisat tarihi yazılmaz ve bu kayıtları okumak işi Sinoloji değildir.

Bu yayının değerini artıran bir bölüm, Osmanlı araştırmalarının büyük hocası Prof. Halil İnalıcık'ın tahrir sisteminin esasları ve Tahrir defterleri üzerine kaleme aldığı giriştir. O burada Osmanlı çift-hane sisteminin Roma ve Bizans'tan beri evrimine değinmekte ve son birkaç asrın modern tarımına kadar geleneksel imparatorlukların esas iktisadî yapısını oluşturduğuna işaret etmektedir.

Başbakanlık Arşivleri Mûhimme 3 ve *Anadolu Vilayet-i Muhasebe Defteri* ile gerçek ilmî neşriyatta kalıcı ve yankı uyandıran adımlar atmıştır. Çalışan ve örgütleyenlere sadece şükran duymak gerekir. Yakın gelecekte Türkiye bu sayede önemli bir arşiv ekolü vasfını kazanma yolunda ilerleyecektir...

CORNELL H. FLEISCHER'İN

MUSTAFA ÂLİ'Sİ ÜSTÜNE

Türkiye Günlüğü, sayı: 44, Ocak-Şubat 1997.

Yazar orijinal başlıkta "Bureaucrat and Intellectual" tabirini kullanmış. Burada "intellectual" tabirinin kullanılmasını tartışmak gerekir. Bu tabir modern çağın bir işlevidir. Klasik devir Osmanlı okumuş, alim ve bürokrati için kullanılması gereksiz bir deyimdir. Bu giriş bir yana, Cornell Fleischer son senelerde örneği pek görülmecek düzeyde başarılı bir biyografik deneme kaleme almış ve Mustafa Âli'nin portresi etrafında 16. asrın ikinci yarısındaki Osmanlı İmparatorluğu'nu idarî, hukukî, kültürel yapısı, müesseseleri ve ricali ile betimlenmiştir. Üstelik hem Âli'de, hem devrin yapısı içinde kanun, nizam fikri, tarihyazımı ile çevrenin ilintisi, Kanuni'den sonraki kıyamet akımı (*millena rism*, kötü tercüme -ki bozulmanın tabii bir sonucu) bu boyutta da düşünce ve tarihyazımının biçimlenmesi, devrin seçkin suara ve uleması ve bürokratları arasındaki ilişkiler bilgili bir yazar tarafından kaleme alınmıştır. Eserin İngilizce orijinali ABD'nin prestijli McArthur Ödülü'nü aldı. Fleischer çağdaş Amerikan oryantalistleri içinde kendi dilini en etkili ve güzel üslûpla kullananlardandır ve Türkçe çevirisinin (Ayla Ortaç) bu metni doğrusu iyi aktardığını belirtmeliyim.

Fleischer'in bu çalışması pek küçümsenemeyecek tenkidler de aldı. Rhoads Murphy (Halil İnalcık'ın öğrencisi olan ve şimdi Bir mingham'da Osmanlı Tarihi okutan tarihçi) Fleischer'in Âli'yi fazla izlediğini ve ona benzer bir görüşle o devri değerlendirdiğini, başka kaynakların ihmal edildiğini ileri süren bir eleştiri yaptı ("Mustafa Ali and the politics of cultural despair", *IJMES*, 21/1989, s. 243). Ardından Hollandalı Ian Smith, Fleischer'in, Âli'nin kaynaklarını kullanımıyla ilgili daha teknik tarihçi bir eleştiri getirdi. Bu ikisinin haklı yönleri ve bence konuya katkıları olmasına rağmen Fleischer'in bütün Âli

yazmalarını tarayacak kadar mütebahhir bir Âli uzmanı olduğunu, ilgili veya az ilgili bir yığın monografi ve malzemeyi taradığını ve konu etrafında değerlendirdiğini, okuyucuyu sürükleyen bir entelektüel tarih eseri meydana getirdiğini söylemek gerekir. Belki III. Mehmed'in tahta çıkışı bahsinde, onun çıkardığı *1595 Adaletnamesi*'hi de alsa (Halil İnalık metni şerhetti) eserine bir renk katardı.

Alışılmışın dışında zengin malzemeli bu çalışma bir Osmanlı bürokratinin dünyasını ve içine girdiği çatışmak ve gerilimli muhiti anlatıyor. İmparatorluğu bir uçtan öbür uca içine sindiren ve 58 yaşında Hicaz'da vefat eden müverrih, tatmin olamamış, bir anlamda başarısız bürokrat ve medresenin iyi yetişmiş adamı 16. yüzyılın gayrimemnun okumuşunun bir prototipidir. Âli nişancı olmak istiyor, ona göre maliye silki mensupları daha uzman ve kültürden uzak bir zümre... Bu gibi tespitler esere renk katıyor ama realiteye her zaman uyuyor mu? Irak-Acem defterdarı olan İdris-i Bitlisi'den son devrin mütebahhir maliyecisi Abdurrahman Vefik'e kadar her devirde mutasavvıf, musikîşinas, şair yetiştiren bir zümre...

Fleischer'in kitabı herhalde Osmanlı tarihini ve cemiyetini anlamak için okunacak eserlerin başında gelen, parlak üsluplu, malzemeyi iyi kullanmış, kolay eskimeyecek bir çalışma ve "intellectual history" denilen "literati" (okumuş) sınıfının tarihi üzerinde örneği pek görülmeyen bir monografi. Ancak Hans Georg Ma yer'in, ulema sınıfı üzerindeki jeneolojik kültürel çevre etüdü (*Zu Uşakîzade, seiner Familie und seinem Zeyl-i Şakayık*, München 1978) gibi çalışmalarla bağlantılı bir mukayese yapması tavsiye edilirdi.

Fleischer'in Mustafa Âli denemesi, belirttiğimiz üzere Osmanlı aydın tarihi üzerinde ilk etraflı deneme sayılacak bir örnek. Kendi eksiklikleri, girişimin ciddiyeti yanında önemsiz kalıyor. Biyografi alanında Fleischer kendisinden daha çok eserler beklenecek bir yazar olarak nitelendirilebilir.

Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ah, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev: Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yay., XII, s. 344.

1703 AYAKLANMASI

Tarih ve Toplum, Ekim 1986, s. 64.

Yazar "Osmanlı ve klâsik İslâm politik yapısı" gibi bir kavram ve yaklaşımla Osmanlı tarihinin az bilinen bir dönemini monografik bir incelemeye tâbi tutmuş. Bu bir tarihyazıcılık kadar bir siyasal teori denemesi. Kitap iki yönden ilginç: Önce 1703 isyanını oluşturan olayları, kişileri, kurumları inceleyen bir tarih monografisi olarak Osmanlı araştırmalarına bir katkıdır. Yazarın asıl tezi ise Osmanlı ve İslam siyasal yapısını, karizma sahibi yöneticilerin değil, onların altında ve etrafındaki bürokratik yapının, toplumsal grup ve kurumlaşma ve sürecin belirlediğidir. Aslında yazarın böyle bir yaklaşımı ileri sürebilmek için Osmanlı ve İslam tarihinin en uygun ve en geç dönemini seçtiğini söylemek gerekir. Osmanlı tahtının IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa çizgisini izlediği ve önemli sarsıntı ve değişikliklerin görüldüğü bu tarih kesitinde, padişahların kişiliği devlet ve toplum hayatında en zayıf unsurdu. Dolayısıyla siyasî yapının ve yazarın tezlerinin bu dönem içinde ele alınması isabetli bir seçim; ancak İslâm denilen devlet sisteminin diğer tarihî zaman ve mekânlarda ve kesitlerdeki durumu ve hatta gayrimüslim toplum sistemlerindeki muhtelif tarihî kesitlerle karşılaştırmalar yapılarak bir analize tâbi tutulması daha isabetli ve kesin olurdu. Bunu daha geniş diğer çalışmalarda izlenmesi gereken bir yöntem olarak gördüğümüzü belirtmeliyiz. Böylece bu başlangıç böyle bir yolla bir sentez olarak tamamlanabilir.

1703 ayaklanması görünüşe ulufe meselesinden çıkar. Bu yıllar (aşağı yukarı 20 yıl) para darlığı, erzak darlığı ve bu gibi huzursuzlukların pek sık rastlandığı, toplumun bir tür kanıksama mekanizmasını kurduğu bir dönemdi. Olayların ardında, yazar, Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve yeni yükselen küttab sınıfı arasındaki mücadeleyi, gelişmeleri ele alarak ileri sürmektedir. Köprülü ve Amcazade Hüseyin Paşalar gibi bir tip yönetici grubunu Ramî Mehmed Paşa gibi kalemiyyeden gelen yeni bir grup izlemektedir: Bu Osmanlı tarihinde iktidarın odak değiştirme olayıdır.

Yazar değişen yapının önemli göstergelerinden birine daha işaret ediyor; 17. yüzyıl sonunda önemli mevkilerin hemen yarısının, merkez ve eyalet teşkilatındaki vezirlerin kapıkulu halkından sıvırlmış kimseler tarafından işgal edildiği görülmekteydi. Bu, idarede önemli bir yapı değişikliğiydi.

Ulema sınıfı arasında durum nedir? Buna kesin cevabı bu monografide aramak yerine, galiba yazarın hazırladığı ve yakında basılması beklenen ilmiye biyografileri çalışmasında aramak daha yerinde olacaktır. Çalışmada da görüleceği üzere ilmiye ve mülkiye sınıflarındaki dolaşımın belirgin nitelikleri ve tayin edici sa ikleri nelerdir? gibi bir soruya cevap verebilmek için olayların tahlili ilginç sonuçlar getiriyor. Mesela Fezullah Efendi ve Başmakçızade Ali Efendi birbirleriyle halef-selefidir. Bu kaos ortamında aralarındaki çekişme bir ileri-geri kavgası mıdır? Hayır. Entrikanın gelişmesi daha da ilginç boyutlardadır. Fezullah Efendi, Başmakçızade'nin Köprülüler devrinin adamı olduğunu ve bu nedenle de Amcazade Hüseyin Paşa nezdinde makbul bir kişi olduğunu söyler.

İçinden çıkılmaz gibi görünen olaylar ve entrikalar yumağı idarede yeni bir yapısal değişimin mi başlangıcıdır yoksa Osmanlı politik yapısındaki bir özellik mi? Yazarın tartıştığı bu noktadır. İktidar için grup mücadelesinin kalıpları konusunda ilginç fikirler verebilecek bir tartışma gibi görünüyor. Diğer yandan Fezullah Efendi'nin rakiplerinin onu bizim siyasal tarihimizde ve yapımızda çokça rastlanan galat ve asılsız sloganlarla suçladıklarını ilave etmeliyiz. Örneğin bu konuda bakılacak bir kaynak şudur: İrene Melikoff, "Şeyhülislam Fezullah Efendi, etait-il aussi un Kızılbaş", *Actes du CIEPO Cambridge, 1984*, ISIS İstanbul, 1986. İsyân, gözden düşen veya iktidardakilere karşı olanları kendiliğinden bulur ve öncü olarak seçer. Değişmeyen bir kalıp, burada da tekrarlanıyor. Fezullah Efendi'nin muhalifleri Yahya ve İbrahim Efendiler, isyanla öne çıkarılmış ve öncü olmuşlardır.

Ulemanın ve askerinin saf saf taraf tutuşu, yapılan ithamlar ve kullanılan sloganlar, 1703 isyanını yorumlamak babında ilk anda güçlükler yaratır. Rıfat Abou-el-Haj'ın bu kritik ve ilginç dönemi ele alıp belirli bir siyasal analizle olayları nakletmesi bazı yeni boyutları görmek bakımından yararlı olmuştur. Devrin vekayinameleri ve arşiv kaynaklarına dayanan yazar, renkli gözlem ve yorumlarla Osmanlı tarihinin bu az tanınan dönemi ve olayları hakkında bir başvuru eser ortaya koymuştur. Arşivde Maliye defterleri, Mühimmeler, Britanya arşivlerinde ilgili raporlar ve dönemin yazma halindeki vekayinameleri de buna dahildir.

18. yüzyıl bir bozgun dönemi mi, yoksa yeni bir dönemin başı ve bir

değişim dönemi mi? Bu gibi monografilerle cevabının aranması gerekir.

Çalışmanın sonunda merkez ve eyalet teşkilatındaki görevlilerin isim ve görev tarihlerini içeren bir liste (s. 94-114) ile Gürcistan seferi hakkında metne yardımcı olmak bakımından 2 ek yer alıyor. Transliterasyon, oryantalizmin klasik alfabesiyle değil, modern Türkçe fonetiğe uygun bir biçimde yapılmıştır.

Rifaat Ali Abou-el-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, İstanbul, Hollanda Arkeoloji Enstitüsü, 1984.

Tüm kitap severleri Saklı Kütüphane'ye bekliyoruz.

Not.

Bu e-kitap tanıtım amaçlıdır. Sevdiğiniz bir yazarın zarar görmesini istemiyorsanız ön izleme yaptıktan sonra beğendiyseniz lütfen satın alınız. Hiç birşey baskılı bir kitabı elinize alıp okumanın vereceği keyfi veremez

Orodruin & Kahin

www.e-kitap.us

Hazırlayan ve Redakte eden: askoksal